

CƏNNƏT NƏGİYEVƏ

**AZƏRBAYCANDA
NƏVƏİ**

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
MƏHƏMMƏD FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

*Böyük özbək şairi Əlişir Nəvainin anadan
olmasının 560 illiyi münasibəti ilə*

CƏNNƏT NAĞİYEVA

AZƏRBAYCANDA NƏVAİ

M. F. Axundov adına
Azərbaycan Dövlət
KİTAPXANASI

Bakı - "Tural-Ə" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi - 2001

Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu elmi şurasının 22 dekabr 2000-ci il tarixli 10 № -li iclasının qərarına əsasən çap olunur.

Elmi redaktoru: filologiya elmləri doktoru
Möhsün Nağısoylu

Rəssamı: Fəxrəddin Vəli

Cənnət Nağıyeva. "Azərbaycanda Nəvai".

Bakı, "Tural-Ə" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi,
2001. 264 səh.

Kitabda əsas hissəyə keçməzdən öncə Nəvainin öz böyük ustadı Nizami Gəncəvini necə qiymətləndirdiyi haqqında məlumat verildikdən sonra böyük özbək şairinin hələ öz dövründən başlayaraq Azərbaycan şairlərinin onunla yaradıcılıq əlaqələrindən, əsərlərinin məzmun, forma və ifadə xüsusiyyətlərindən, bu şairlərin hələsinin özlərinə məxsus dərəcə və tərzdə Nəvai yaradıcılığından yararlandırıqlarından, əsərləri-nin Azərbaycanda tədqiqi tarixindən və əlyazmalarının yayılması, geniş xalq kütləsi tərəfindən sevilməsindən bəhs edilir.

Kitabın "Əlavə" hissəsində Azərbaycan məşhurlarının Nəvai haqqında qiymətli ifadələrindən nümunələr və onun qəzəllərinə Azərbaycan şairlərinin yazdıqları təxmislər verilir.

Kitab ali məktəblərdə ədəbi əlaqələr kurslarında, eləcə də ədəbiyyatçılar və geniş oxucu kütləsinin istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

N $\frac{4702060200}{104-01}$ - 2001

© "Tural-Ə" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi - 2001

GİRİŞ

XX yüzillikdə ədəbi-mədəni irs, münasibət, bu irsdən səmərəli istifadə məsələlərinin inkişafı, tərəqqisi ədəbiyyat və mədəniyyət sahəsində səmərəli elmi işlərin rəvacına böyük və istiqamətverici təsir göstərdi.

Yazılı abidələrin toplanması, öyrənilməsi, klassik şair və yazıçıların yaradıcılığının tədqiqində, ədəbi-mədəni əlaqələrin öyrənilməsi işində bu yazılı abidələrin yüksək və lazımı dərəcədə istifadə edilməsi də, əsasən XX yüzillikdən başlamışdır. Bütün bunların nəticəsində isə ədəbiyyatları, mədəniyyətləri sıx əlaqə şəraitində yaranan və inkişaf edən xalqların ədəbi-mədəni əlaqələr tarixlərinin öyrənilməsi sahəsində böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Eyni sözləri ədəbiyyat və incəsənətləri eyni çeşmədən qidalanaraq bir zəmin üzərində yaranan və inkişaf edən özbək və Azərbaycan xalqlarının ədəbi əlaqələrinə aid etmək olar.

Azərbaycan və özbək xalqlarının ədəbiyyatlarında tərənnüm edilən ümumi cəhətlərin, bu ədəbiyyatların qarşılıqlı əlaqə şəraitində inkişaf və zənginləşməsi prosesinin, nəticədə millətlərin və xalqların biri digərinə yaxınlaşmasının, dövrün tələbi baxımından yanaşıaraq öyrənilməsi, ədəbiyyatşünashlığın ümdə və aktual məsələlərindən biri oldu.

Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri çox qədim olsa da bu əlaqələr tarixində XV əsr xüsusi mərhələ təşkil edir. Bu dövr böyük özbək şairi Əlişir Nəvainin (1441-1501) adı ilə bağlıdır. Şair həyatda ictimai fəaliyyətə başladığı hələ ilk dövrlərdən ədəbi əlaqələrin inkişafına çalışmış, əməli işlərində bu əlaqəni möhkəmlətməmiş, sülh naminə, dövlətlər arasında əmin-amanlıq naminə dövlət başçıları ilə əlaqə saxlamış, yazmışdır.

Əlişir Nəvai yaradıcılığı xüsusilə ədəbi əlaqələr üçün çox böyük zəmin olmuşdur.

Orta Asiya sənətkarlarından Nəvai qədər Azərbaycan ədəbi ənənələri ilə bağlı ikinci bir sənətkar təsəvvür etmək çox çətin olduğunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Nizami və Nəsiminin, Nəvai və Füzulinin əsərləri hələ mədəni əlaqələr üçün indiki kimi şərait olmadığı bir dövrdə milli hüdudları

aşmış, geniş yayılmışdır. Türkdilli xalqlar bu sənətkarların əsərlərini orijinalda oxumuş, öyrənmişdir.

Əlişir Nəvai Nizami, Nəsimi və Füzuli kimi yalnız öz xalqının deyil, bütün Orta və Yaxın Şərq xalqlarının şairi olmuşdur. Şərqin və Qərbin tanıdığı şairlər içərisində Şərq xalqlarının ədəbiyyatına və elmi fikrinin inkişafına böyük təsir göstərən, ölməz əsərləri ilə dünya ədəbiyyatında şərəfli yerlərdən birini tutan Nəvai qədər külli miqdarda əsərləri və bu əsərlərin əlyazmaları dövrümüzə qədər gəlib çatan sənətkar demək olar ki, azdır. Bu dahi sənətkarın əsərlərinin müxtəlif əlyazma nüsxələri dünya kitabxanalarında fəxri yer tutur. Daşkənd, Sankt-Reterburq, Düşənbə, Bakı, Kazan, Yerevan, Tbilisi və başqa şəhərlərdə və xarici ölkələrdə şairin əsərlərinin çoxlu əlyazmaları saxlanılmaqdadır.

Herat XV əsrdə iqtisadi və ictimai cəhətdən Şərqin ən inkişaf etmiş şəhərlərindən biri idi. Dövrün ən görkəmli alimləri; istedadlı sənətkarlar – şairlər, rəssamlar, xəttatlar və başqaları Sultan Hüseyn Bayqara sarayında, daha doğrusu Nəvai ətrafında toplaşmışdılar. Müxtəlif ölkələrlə, o cümlədən Azərbaycanla ədəbi əlaqə genişlənmiş, Herata şairlər gəlmiş, ədəbi məclislərdə sənətkarlıq dərslərinin iştirakçısı olmuşlar. XV əsrdə Sultan Hüseyn Bayqara sarayında, ümumiyyətlə Xorasan vilayətində elm və incəsənət xadimlərinin hamısı olmaqla bərabər ədəbi aləmin başında Nəvai dururdu. Nəvai öz istedadı, bacarığı və ölməz əsərləri ilə çox yüksəklərə qalxmış, yüksəldikcə təsiri ətrafa yayılmış, özündən sonra ənənələrini davam etdirən şairlər ordusu, istedadlı şairlər silsiləsi yaranmasına səbəb olmuşdur.

Məlumdur ki, XX yüzilliyin ilk illərindən başlayaraq Azərbaycan-əzbək ədəbi əlaqələrinə aid bir sıra ciddi elmi əsərlər meydana gəlmiş və bu elmi işlər iki istiqamətdə aparılmışdır. Birinci, Nəvainin ayrı-ayrı əsərləri ilə əlaqədar işlər, ikinci isə ümumiyyətlə ədəbi əlaqələrə aid işlərdir.

Nəvai dünyagörüşünün formalaşmasında Əbülqasim Firdovsi, Nizami Gəncəvi, İbn Sina, Əbu Nəsr Fərabi, Hafiz, Ətəyi, Lütifi, Cami və başqalarının müsbət təsiri olduğunu, bu böyük şəxsiyyətlərin yaradıcılıqları Nəvai üçün məktəb rolu

oynadığını, onun Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqəsini Fəridun bəy Köçərli, Salman Mümtaz, Əli Nazim, prof. Y.E.Bertels, akademiklərdən M.A.Dadaşzadə, H.Araslı, Vahid Zəhidov, Vahid Abdullayev, prof. E.R.Rustamov, prof. M.Quluzadə, prof. A.Hayitmetov, prof. P.Xəlilov, prof. Sadır Erkin, prof. S.Narzullayeva, eləcə də bu sətirin müəllifi və başqaları müxtəlif münasibətlərlə, faktik materiallar əsasında işıqlandırmışlar.¹

Nəvai böyük sənətkarlardan əxz etdiyi mütərəqqi cəhətləri özündən sonra gələn sənətkarlara, sənətsevərlərə, dünyəvi ədəbiyyat nümayəndələrinə şeirləri vasitəsi ilə təlqin etmişdir.

İsmayıl Hikmətin "Nəvai özündən əvvəl gələn türk şairlərindən aldığı feyzi kəndindən sonra gələnlərə faiz ilə verən bir şairdir"² dediklərinə əlavə olaraq göstərmək lazımdır ki, Nəvai farsdilli və türkdilli poeziyadan aldığı kimi özündən sonra gələn şairlərə verən ən böyük və ən birinci şəxsiyyətdir.

Nəvainin XV əsrdən sonra Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqəsi xüsusilə, onun lirikası vasitəsi ilə olmuşdur. Əzbək xalqı özü də Nəvai lirikası ilə onun poemalarından daha əvvəl tanış olmuş, mənimsəmişdir. Şübhəsizdir ki, dili, tarixi tələləri, ümumiyyətlə bir çox əsaslı cəhətlərdə bir-birinə yaxın və doğma xalqların tələbatı da eyni olur. Xalqımız kimi, şairlərimiz kimi Füzulinin "Leyli və Məcnun", "Bəndü Bədə", Nakamın "Leyli və Məcnun", yəni Nakamın "Fərhəd və Şirin" poemaları kimi əsərlər istisna edilsə, onlar əsasən Nəvai lirikasından bəhrələnmiş, lirik şe'ri inkişaf etdirməyə çalışmışlar.

Divan ədəbiyyatının əsasını təşkil edən lirik şe'r-qəzəl yazmaq şairdən böyük sənətkarlıq tələb edirdi. Sənətkarlıqla yazılmış qəzəl müəllifi şe'r-in xüsusiyyətlərini, əruz vəznini, onun təriflərini, bədii ifadə vasitələrini, poetikanın forma, məzmun məsələlərini yaxşı bilmiş olur və qələmini şe'r-in başqa

¹ Bunlar haqqında bax: əsərin "Nəvai irsinin Azərbaycanda öyrənilməsi tarixindən" adlı hissəsinə.

² İsmayıl Hikmət. Nəvai və türk ədəbiyyatı, "Maarif işçisi", Bakı, 1926, s. 29.

növlərində də sərbəst işlədə bilir. Bütün "Xəmsə" müəlliflərinin yaradıcılığa qəzəllə başlamaları təsadüfi olmamışdır.

Şərq ədəbi xəzinəsinin ən gözəl incisi olan qəzəl, orta əsrdə sanki ehtiyac duyulduğu üçün saraylardan kənara çıxaraq savadsız xalq kütləsinə müsbət təsir etmiş, şüurlarda bir qədər dəyişiklik yaratmışdır. Çünki qəzəl, formaca kiçik, mə'naca dərin, ruhu oxşayan bir şe'r növüdür. Buradakı axıcılıq, musiqilik, səlislik, yüksək lirizm "daş qəlbli" insanları mülayimləşdirir, insanlarda yaşamaq, yaratmaq hissi oyadırdı. Buna görə də Şərq qəzəli hətta qərblilər arasında da şöhrətlənmişdir. Böyük mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundov öz "Kritika"sında yazırdı:

"Həm məzmun gözəlliyinə, həm ifadə gözəlliyinə malik olan nəzm, Firdovsinin "Şahnamə"si, Nizaminin "Xəmsə"si və Hafizin divanı kimi, nəş'ə artırıcı və həyəcanlandırıcı olub hər kəs tərəfindən bəyənilir. Belə nəzm sahiblərini peyğəmbərlə bərabər tutmaq olar, çünki onlar bəşər növünün fəvqündə olub filosofanə xəyal və ilham sahibləridir".¹

Mə'lumdur ki, Nəvai ilə Azərbaycan söz sənətkarlarını birləşdirən, bağlayan, xalqa sevdiren yüksək bir amal Nəvainin öz sələflərinin nəcib ən'ənələrinə sadıq qalaraq insanı hər şeydən uca tutması, insana, gözəlliyə olan məhəbbəti, insanların istək və arzusunun tərənnümü, şairin dili, dünyəvi ruhu, bədii-estetik keyfiyyətləri olmuşdur. Bu məsələ şairin əsərlərinin şah damarı – qırılmaz xətt kimi bütün yaradıcılığı boyu davam və inkişaf edərək əsərlərini ideya və məzmun istiqaməti baxımından birləşdirmiş, qarşıda duran bütün başqa məsələlər isə bu əsas xətt ətrafında inkişaf etdirilmişdir. Bu baxımdan Nəvai ən'ənələrinin Azərbaycanda davamının həm də ictimai əhəmiyyəti var idi. İnsanların real həyata bağlanması, yaşamaq-yaratmaq hissinin artması, elmin-sənətin, ölkədə əmin-amanlığın əhəmiyyətinin təbliğində Nəvai əsərləri böyük təsiredici qüvvəyə malik idi.

Azərbaycanlılar tərəfindən Nəvainin hansı növ şe'rləri çox sevildiyini, rəğbətlə qarşıladıklarını öyrənmək məqsədi ilə

Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan şe'r məcmuələrini, cümləri araşdırmaq və oradakı nümunələri üzə çıxarmaq lazım gəlirdi.

Nəvai ilə Azərbaycan şairlərinin ədəbi əlaqəsini dərin-dən öyrənmək məqsədi ilə Azərbaycanda yaranmış ədəbi məclisləri nəzərdən keçirmək, bu ədəbi məclis şairlərinin sənətkarlıq cəhətdən inkişafında Nəvai əsərlərinin rolunu və bu dövrdə Nəvai əlyazmalarının artmasını şərtləndirən cəhətləri göstərmək əsas məsələlərdən biri idi.

Nəvai əlyazmaları əsasında onun yaradıcılığını tədqiq edərkən mə'lum oldu ki, Nəvainin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqəsini bir neçə dövrə bölmək olar. Şairin Nizami Gəncəvi yaradıcılığından bəhrələndiyi xüsusi mərhələ istisna edilərsə, həmin əlaqəni üç dövrə bölmək olar.

Birinci dövr – XV-XVII əsrlər.

İkinci dövr – XVIII-XIX əsrlər.

Üçüncü dövr – yeni dövrdür ki, bu da XX əsrin əvvəllərindən bu günə kimi davam edir.

Hər bir dövr müəyyən mərhələlərə ayrılır. Birinci dövrün XV əsri və XVI əsrin birinci yarısında Nəvai şe'rinə maraq. Kişvəri və Füzuli əsərlərində olduğu kimi güclü idi. XVI əsrin ikinci yarısında və XVII əsrdə nisbətən əsərlərdəki ümumilik azalmışdır. Əlbəttə, bunların ictimai və siyasi səbəbləri var idi.¹

XVIII əsrin sonu, xüsusilə XIX əsrdə ədəbi məclislərin fəaliyyəti ilə əlaqədar Nəvai şe'rinə maraq yenidən güclənir. Şairin əsərlərinin əlyazmalarının da Azərbaycanda yayılması bu dövrdə daha da sürətlənir.

Nəvainin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqəsinin yeni dövrü, əsasən şairin əsərlərinin tədqiqi və tərcüməsi ilə əlaqədardır.

Nəvai yaradıcılığının öyrənilməsi xüsusilə son 50-60 ildə böyük bir elmi məktəb halına düşdüyü üçün tədqiqat prosesində ilk növbədə böyük və görkəmli alimlərin Nəvainin həyat və yaradıcılığı haqqında yazdıqları tədqiqat əsərləri, xüsusilə şairin əlyazmaları haqqında olan məqalə və mə'lumatlar,

¹ Mirzə Fətəli Axundov. Əsərləri, ikinci cild, Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1961, s. 221.

¹ Yeri gəldikcə bu səbəblər izah ediləcəkdir.

Nəvai ilə yaradıcılıq əlaqəsi olan Azərbaycan şairlərinin əsərləri, onların əlyazmaları, ədəbi məclis şairləri haqqında əsərlər, bu şairlərin əlyazmaları¹ və nəhayət, Nəvainin özünün əsərlərinin Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan bütün əlyazmaları, eləcə də çap olunmuş əsərləri əsas götürülmüşdür. Bunlardan əlavə, Nəvai əlyazmalarının dəqiq tədqiqi üçün dünya kataloqları nəzərdən keçirilmiş, keçmiş Sovet İttifaqının əlyazmalar xəzinələrində olan materiallar araşdırılmış, lazımı qeydlər götürülmüşdür.

Nəvai ədəbi ənənələrini davam etdirən Azərbaycan şairlərinin hər birinin yaradıcılıq əlaqələrinə aid bizcə ayrıca tədqiqat işi tələb olunsay da, əsərdə ümumi şəkildə və imkan daxilində bu əlaqələri işıqlandırmaya sə'y edilmişdir. Əsası qoyulmuş bu işin davamı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində qarşıda duran problemlərdən biri olduğu şübhəsizdir.

Nəvainin Azərbaycan şairləri ilə yaradıcılıq əlaqələrini göstərmək üçün tədqiqatda, böyük özbək şairinin əsərlərindən götürülən misallarda bə'zi sözlərin yazılışı, Azərbaycan oxucuları üçün anlaşılıq olsun deyə, müəyyən dərəcədə Azərbaycan tələffüzündə olan işarələr sistemində verilmişdir. Əsərin əlavə hissəsindəki təxmislərdə isə şairlərin təzmin etdikləri qəzəldə, ümumiyyətlə təxmis müəlliflərinin yazdıqlarında heç bir dəyişiklik edilməyərək, olduğu kimi verilmişdir. Bu, az da olsa, mətnşünaslıq baxımından əhəmiyyətlidir. Baxmayaraq ki, eyni qəzələ yazılan təxmislərdəki təzmin olunan beytlərdə, eləcə də qəzəllərin təzmin üçün alınmış orijinalında, yaxud da tərcümə mətnlərində müəyyən uyğunsuzluğa təsadüf edilir.

Əsərdə əsas hissəyə keçməzdən öncə Nəvainin öz müəllimi Nizamini necə yüksək qiymətləndirdiyini açıqlamaq üçün özbək şairinin öz ustası haqqında dediklərinə nəzər salmaq lazım gəldi. Bu, Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin nəcib bir tarixi keçmişi, əsası, kökü olduğunu XV-XX yüzilliklərin ədəbi əlaqələri, əsasən bu zəmin üzərində yarandığını və inkişaf etdiyini aydınlaşdıracağı şübhəsizdir.

¹ Ədəbi məclis şairlərinin əksəriyyətinin əsərləri çap edilməmişdir.

NƏVAİ NİZAMİ HAQQINDA

Böyük özbək şairi Əlişir Nəvai zəngin ədəbi-elmi irs qoyub getmişdir. Onun lirik şe'rlərdən ibarət dörd divanı, fars dilində ayrıca divanı, epik poemalardan ibarət "Xəmsə"si, elmi əsərləri və nəsr əsərləri hələ mütəfəkkir şairin öz sağlığından əlyazmaları halında geniş yayılmış, böyük qayğı və məhəbbətlə qorunub bizə çatdırılmışdır.

Nəvainin əsərləri aydın göstərir ki, o, böyük şair, mütəfəkkir olmaqla bərabər, görkəmli ictimai xadim kimi də geniş fəaliyyət göstərmişdir.

Nəvai böyük bədii istedadı, tükənməz yaradıcılıq qüvvəsi ilə, eyni zamanda dərin, ensiklopedik mə'lumatı ilə də öz müasirlərini və oxucularını heyrətə gətirmişdir. O, ana dilindən başqa, ərəb, fars dillərini də mükəmməl bilməsi sayəsində bu dillərdə yaradılmış Yaxın Şərq mədəniyyətini, ərəb, fars filologiyasını, xüsusilə türkdilli xalqların ədəbiyyatını yaxşı öyrənmişdir.

Nəvainin Azərbaycan ədəbiyyatına, onun ən görkəmli nümayəndələrinin əsərlərinə yaxşı bələd olması diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Nəvai "Məhbubül-qülub", "Məcalisün-nəfais" əsərlərində yaxşı tanıdığı məşhur şairlər, sənətkarlar cərgəsində Xaqani Şirvaninin adını böyük ehtiramla çəkir. Divanlarındakı bə'zi qəsidə və məsnəvilərindən aydın hiss etmək olar ki, o, Xaqaninin şe'rlərinə dərin rəğbət bəsləmiş, bə'zən ondan tə'sirlənmişdir.

Nəvainin Azərbaycan ədəbi mühiti ilə yaxın əlaqəsini onun Pəhləvan Məhəmməd ilə Nəsimi haqqındakı müsahibəsindən də yaxşı görmək olar.

Söhbət zamanı Pəhləvan Məhəmmədin "türkiqay" (türkcə yazan) şairlərdən, hansı daha yaxşı yazır, sualına cavab olaraq Nəvai özbək şairi Lütfinin adını çəkir. Pəhləvan Məhəmməd ona cavab olaraq: "Nə üçün Seyyid Nəsimini demədin" – söylədikdə Nəvai "xatirə gəlmədi" dedikdən sonra Nəsimi haqqında çox maraqlı mülahizələr yürüdür və deyir ki, "Seyyid Nəsiminin nəzmi özgə rəng düşübdür. Zahir əhli şüərasidək

nəzm ayıtmayıbdur, bəlkə həqiqət təriqin əda qılıbdur".¹ Bu sözlər sübut edir ki, Nəvai XV əsrdə Nəsimi yaradıcılığının məzmun və mahiyyətini ən yaxşı başa düşənlərdən biri olmuş və böyük Azərbaycan şairinin əsərlərini düzgün qiymətləndirmişdir.

Nəvainin Azərbaycan ədəbi fikri və onun məşhur nümayəndələri ilə tanışlığı təsadüfi olmayıb, ardıcıl mahiyyət daşıyıbdır. Onun əsərlərində adları çəkilən şəxsiyyətlər, əsərlərdən istifadə etdiyi şairlər Azərbaycanın hüduqlarından çox uzaqlarda tanınmış simalardır. Bunlardan XIV əsrin istedadlı şairi - "Fərhadnamə" müəllifi Arif Ərdəbillini, XV əsrin istedadlı şair və mütəfəkkiri Şah Qasim Ənvarı xüsusi qeyd etmək olar. Nəvai öz "Məcalisün-nəfais" adlı məşhur təzkirəsinin birinci fəslində Qasim Ənvardan böyük ehtiram və pərəstişlə danışır, onu "Saliki-ətvər və Kaşifi-əsrar", "Həzrəti-Əmir Qasim Ənvar" deyə xatırlayır.

Nəvainin təzkirəsində Qasim Ənvar haqqındakı bəhs göstərir ki, o, Azərbaycan şairi haqqında ilk dəfə ən doğru və qiymətli məlumat verən müəlliflərdən biridir. Böyük özbək şairi bu fəsildə Qasim Ənvarın tərcümeyi-halından danışarkən onun azərbaycanlı olduğunu, Sərabda anadan olduğunu, Bəlxə, Səmərqəndə səyahətini göstərir. Nəvai Qasim Ənvarın divanını və "Ənisül-əşiqin" məsnəvisini oxumuş, onun yaradıcılıq istedadını və əsərlərini yüksək qiymətləndirmiş, "şairlik payəsindən yuxarıraq... həqiqi və maarif ədasında nəzm libası dildəzir"² olan ustad bir sənətkar hesab etmişdir.

Nəvai bu fəsildə öz həyatı ilə bağlı maraqlı bir hadisə də nəql edir: O, üç-dörd yaşında ikən "əzizlərin" təklifi ilə Qasim Ənvarın aşağıdakı farsca beytini əzbər oxumuş və qonaqları heyratə gətirmişdir:

Rindəmü aşiqəmü cəhansuzü camə çak
Ze dövlətə qəme to, ze fekre cəhan çe bak.¹

Burada məqsəd Nəvainin Qasim Ənvar haqqında maraqlı mülahizələrindən danışmaq deyil, yalnız böyük özbək şairinin Qasim Ənvarın ədəbi irsinə, həyatına mükəmməl bələd olduğunu, ona dərin məhəbbət bəslədiyini göstərməkdir. Çox fərəhlidir ki, bir çox Azərbaycan şairlərinin əsərləri Nəvainin kitabxanasında, həm də onun diqqət mərkəzində olmuş, Nəvai onları tanıtdırmaqda əhəmiyyətli iş görmüşdür.

Nəvai Nizaminin əsərlərini ən mükəmməl mənbələrdən oxumuşdur. Nizaminin Nəvai nəzarəti altında köçürülmüş, məzmun və bədii tərtibat cəhətdən çox qiymətli əlyazmaları, xoşbəxtlikdən dövrümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Nizaminin 884 hicri (=1479) ilində köçürülmüş mükəmməl və qədim "Xəmsə"si, həmçinin bu əsərin 886-cı hicri (=1481) ilində köçürülmüş ən bəzəkli, 45 miniatürü olan nüsxəsi, bir sıra başqa nüsxələr kimi Nəvainin kitabxanasının incilərindəndir.²

Nəvainin yaxşı tanıdığı, çox oxuduğu Azərbaycan şairləri içərisində Nizami Gəncəvi birinci yeri tutur. Nəvainin Nizami irsinə mükəmməl bələd olması, onun şeirlərini həmişə dərin məhəbbətlə oxuması, onun istedadını və yaradıcılığını yüksək qiymətləndirməsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Burada, şübhəsiz, böyük özbək şairinin müasiri, müəllimi, ən yaxın dostu olan Əbdürrəhman Caminin də rolu olmuşdur. Mə'lumdur ki, Ə.Cami də bir şair, həm də bir təzkirəçi kimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, xüsusən onun Xaqani, Nizami kimi nümayəndələri ilə yaxından tanış olmuşdur. O, "Silsilə-tüz-zəhəb" əsərinin ikinci hissəsində məşhur şairlər sırasında

¹ Alisher Navoiy. Asarlar (15 tomluq), t. XIV, Qafur Qulom nomidaqi Badiiy Adabiet nəşrieti, Toşkent, 1967, s. 98 (bundan sonra bu mənbə ixtisarla, nəşriyyatın adı göstərilmədən veriləcəkdir).

² Alisher Navoiy. Asarlar, t. XII, Toşkent, 1966, s. 8.

¹ Yenə orada, s. 9. Tərcüməsi: Dünyanı odlandıran, paltarını parçalayan bir rindəm, aşiqəm. Sənin gəminin dövləti ilə cəhənin fikrindən qorxmuram.

² Bax: Saltukov-Şedrin adına Sankt-Peterburq Dövlət kitabxanası, əlyazmalar şöbəsi, şifr: D-337 və D-338.

Nizaminin də adını çəkir.¹ Əsərlərindən görürük ki, Cami də Nizami irsini yaxşı bilən, dərinlən duyan və onun ideya-bədii təsirinə ciddi surətdə məruz qalan böyük sənətkarlardan biridir.

XV əsrdə Cami, Nəvai dövründə Orta Asiyada Azərbaycan ədəbiyyatı ilə tanışlıq və ədəbi əlaqə maraqlı və diqqətəlayiq bir şəkildə qüvvətli, səmərəli olmuşdur. Cəsarətlə demək olar ki, Yaxın Şərqdə Nizaminin əsərlərindən, onun yaradıcılıq xəzinəsindəki sərvətlərdən faydalananlar içərisində Əlişir Nəvai xüsusi yer tutur.

Nəvainin Nizami yaradıcılığı, onun ədəbi ənənələri ilə əlaqəsi xüsusi və maraqlı bir tədqiqat mövzudur. Bu məsələ haqqında ak. H.Arashlı, prof. Y.E.Bertels, ak. V.Zahidov və başqaları ətraflı danışmışlar. Burada məqsəd Nəvainin Nizamini necə tanımasını, bir sənətkar kimi onu necə duymasını, necə qiymətləndirməsini ötürü de olsa, bir daha göstərməkdir.

Nizaminin böyük iftixar hissi ilə özü dediyi kimi, doğrudan da, asiman hünərli şair olmuşdur. O, elə bir aya bənzəyir ki, dünyanın hər yerinə onun işığı düşür, elə bir zəngə oxşayırdı ki, hər bir ölkədə səsi eşidilirdi.

Şe'r aləmində dünyanı fəth edən Nizaminin ədəbi irsi yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Şərq ölkələrində ədəbiyyat və incəsənətin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Bu nəci bə təsir öz əhəmiyyətini heç vaxt itirməmiş, bu gün də, sabah da, həyat durduqca itirməyəcəkdir. Nizamidən sonra gələn elə bir böyük şair tapılmaz ki, bu dahi sənətkarın irsindən bəhrələnməsin. Nizami "Xəmsə"si xüsusilə orta əsr sənətkarları üçün bir nümunə olmuşdur. Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai, Arif Ərdəbili, Əşrəf Mərağayi, Abdulla Hatifi, Əbdü

Şirazi və onlarla digər şairlər "Xəmsə"yə, onun ayrı-ayrı poemalarının əzizə yazmışlar.

Nizami əsərlərinin Orta Asiya xalqları arasındakı şöhrəti xüsusilə güclü olmuşdur.

Nizaminin əsərlərinin üzünü köçürmək, yaymaq, onu bədii və qiymətli tərtibatda yaradıb saxlamaq, ən gözəl hədiyyə üçün, kitabxana üçün sifariş etmək məsələsi Nəvai dövründən güclənmiş və XIX əsrin sonuna kimi xəttatların, rəssamların və cildçilərin ən ümdə işlərindən, sifarişlərindən olmuşdur. Nəvai kitabxanasında Buxara Əmirinin II Nikolaya, Romanovlar hakimiyyətinin 300 illiyi münasibətilə bağışladığı əlyazmalar içərisində, eləcə də Xoqənd Əmiri Ömər xan Əmirinin kolleksiyasında ən nadir, qiymətli və gözəl tərtibatlı əlyazmaları Nizaminin əsərlərindən ibarət olması yuxarıdakı fikri təsdiq edir.¹

Şairin "Xəmsə"si bütövlükdə, həmçinin ayrı-ayrı poemaları geniş yayılmış, bundan əlavə, Nizami və Əmir Xosrov Dəhləvi, yaxud Nizami, Əmir Xosrov və Cami Əbdürrəhman "Xəmsə"lərindən seçilmiş hissələr bir məcmuə şəklində salınaraq "Xülasətül-xəmsəyn"² adı ilə əlyazması halında yayılmışdır. Bu növ əsərlərin də ilk variantı XV əsrə aiddir.³

Nizami farsca yazsa da, özbək xalqı, mütərəqqi ziyalılar şairin əsərlərini öz ana dillərində oxumağa nail olmuşlar.

Mə'lumdur ki, Nizaminin özbək ədəbiyyatındakı ilk xələfi Qütb olmuşdur.⁴ XIV əsr şairi Qütb Nizaminin "Xosrov və Şirin"ni, yəni XIV əsrdə Heydər Xorəzmi şairin "Məxzənül-

¹ Bax: Saltukov-Şedrin adına Peterburq dövlət, kütləvi kitabxana, əlyazmalar şöbəsi, Dorn kataloqu, PNS və TNS.

² Bax: Dorn. Catalogue des manuscrits et xylographes orientaux de la bibliothéque imperiale publique de St. Petersburg. St. Petersburg, imprimerie de l'academie imperiale des sciences, 1852, N 323.

³ Bax: Xülasətül-xəmsəyn, əlyazması, tarixi: 899 hicri (1493), Özbəkistan EA Biruni adına Şərqşünaslıq İnstitutu, şifr: 9700 (əlavə olaraq bax: IV 1424, 6002, 2900/IV, 8293/IV); ƏYİ, A-116, M-494.

⁴ Bax: Uzbek adabiyoti tarixi, t. I, Toşkənt, 1978, s. 203.

¹ Cami Əbdürrəhman. Silsilə-tüz-zəhəb, əlyazması, Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu (bundan sonra mənbə ixtisarla, ƏYİ kimi veriləcəkdir), B-37 (9943), vər. 231^a.

² Bax: Divanə qəsayid və qəzəliyyatə Nizami Gəncəvi, Şaməl şərhə əhvalü asarə Nizami. Bə kuşəşə Ostad Səid Nəfisi, Tehran, s. 255

əsər"ini özlərinə xas cəhətlərlə, böyük şairin əsərlərinə çox oxşar dərəcədə işləmişlər. Məhəmməd Rza "Mirab" Agahi tərəfindən nəslə XIX əsrdə özbəkçəyə tərcümə olunmuş "Haft peykər" poeması da ən mükəmməl tərcümələrdən olmaqla bərabər, türkdilli xalqların başa düşəcəyi asan dildədir.¹

Bunu da qeyd etməliyik ki, Orta Asiyada Nizami "Xəmsə"sinin üzü köçürülərək geniş yayılmasından, tərcümə edilməsindən əlavə poemalara çoxlu miniatürlər çəkilmişdir. Nizaminin "Xəmsə" mövzularında miniatürlər yaratmaq rəssamların çox sevdikləri yaradıcılıq işi olmuşdur. Özbəkistan EA Nəvai adına Ədəbiyyat muzeyində saxlanan nəfis bir "Xəmsə" əlyazmasına çəkilmiş miniatürlər çox maraqlıdır. Bəzən Nəvainin "Fərhad və Şirin" poemasına Nizaminin "Xosrov və Şirin"inə aid miniatürlər çəkilmişdir. Nəvai poemasında Nizamidən fərqli olaraq, Xosrov öz oğlu Şiruya tərəfindən öldürülmür. Xosrovun öz oğlu tərəfindən öldürülməsi səhnəsi Nizamiyə aiddir. Beləliklə, görürük ki, Nizami yaradıcılığı yalnız özbək poeziyası ilə deyil, özbək incəsənətilə də sıx surətdə bağlı olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, Nəvainin öz nəzarəti altında 898-ci hicri ilində (=1492/93) köçürülmüş "Xəmsə"sindəki² poemalara Nizami poemalarının adları verilmişdir. Xəzinə üçün çox zəngin tərtibatda yaradılmış bu əlyazmasını savadlı, Nəvai əsərlərini yaxından tanıyan Soltan Əli Məşhədi köçürmüş, cildi isə mahir sənətkar, rəssam-cildçi Soltan Əli Hərəvi əlindən çıxmışdır. Əlyazmasının 1b ağ vərəqində poemaların adlarını düzəltmək məqsədilə namə'lum şəxs tərəfindən qeydlər edilmişdir.

¹ Haft peykər, əlyazması. Özbəkistan EA Biruni adına Şərqşünaslıq İnstitutu, şifr: 7695, tərcümə Bahadır xanın sifarişi ilə edilmişdir. Agahi öz "Yusif və Züleyxa" əsərini də 1285 (1868) hicri ilində həmin şəxsin sifarişi ilə yazdığını söyləyir (Bax: Agahi, "Yusif və Züleyxa" əlyazması, 1323 (1905) hicri, şifr: 1231).

² Nəvai. "Xəmsə", əlyazması, Saltukov-Şedrin adına Peterburq Dövlət kitabxanası, əlyazmalar şöbəsi, Dorn, 560.

Nəvai Nizaminin epik ənənələrini inkişaf etdirən böyük şairlərdən olmuşdur. O, Nizaminin əsərlərini orijinalda oxumuş və deyildiyi kimi, onların əlyazmaları halında yayılmasına çalışmışdır.

Qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Orta Asiyanın fars dilində mükəmməl təhsil görmüş nümayəndələri şairin ölməz poemaları üzərində işləmiş və onları müxtəlif yollarla təbliğ etməyə çalışmışlar.

Nizami qüdrətli bir zəkaya malik bir sənətkar idi. O, öz qələmi ilə bütün bəşəriyyətə xidmət etmişdir. Eyni zamanda dünya ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələri sırasına daxil olan Orta Asiyanın bir çox şairləri Nizami irsinə böyük qiymət vermişlər. Əmir Xosrov Dəhləvi Nizaminin şagirdi olması ilə fəxr edir. Əbdürrəhman Cami öz "Haft övrəng"ini Nizami "Xəmsə"si ilə müqayisə edərək Nizami əsərlərinə böyük üstünlük verir. "Xirədnəməyi-İsgəndəri" poemasının sonunda isə yazır: "Bu dünya "beş xəzinə" ilə doludur. O "beş"lərə sənin "beş"in necə bərabər ola bilər? Onların xəzinəsi sənin yüz xəzinəndən yaxşıdır". Nəvai isə Nizamini "nədiyyə-zaman" adlandıraraq onun adını göylərə ucaltmış, əsərlərində onu iftixarla yad etmiş, "Xəmsə" yazması haqqında məlumatı belə başlamışdır:

"Bu dörd divan avazəsin çün rüb'i yetirdim, "Xəmsə" pəncəsinə pəncə vurdum. Heyrətül-əbrar bağından başıma durlar saçdı".¹

Nəvai Nizamini eləcə də Firdovsini öz əsərlərini uzun müddətə yazdıqlarına görə ittiham edir, otuz ilə çoxlu belə əsərlər yazmaq iqtidarına malik olması ilə fəxr edir. O yazır ki, bütün düşüncələrini kağıza köçürməyə vaxtı çatmırdı.

Doğrudur, "Səddi-İskəndəri" poemasında da Nəvai, özünə qədər "Xəmsə" yazan müəlliflərin bu mövzu üzərində on illərdə çalışdıqlarını, Əmir Xosrovun 40 il, Nizaminin 30 il bu işə əmək sərf etdiklərini göstərir. Lakin elə burada və digər poemalarında da Nəvai sanki ustadını dərinlən dərk edir. Bu əhvali-ruhiyyə "Heyrətül-əbrar"da aydın görünür.

¹ Alişer Navoiy. Asarlar, t. XIV, Toşkənt, 1967, s. 120.

Vəli me'mari-hikmətsazi onun
Birundan qıldı səngəndəzi onun.¹

Nəvai dərk edir ki, Nizami "Xəmsə" yaratmağın təməl daşını qoyan bir ixtiraçı olmuşdur. O, hər bir dastanı yazmaq üçün müxtəlif mənbələri araşdırmış, yüzlərlə tarix kitablarını oxumuş, nəhayət, böyük, monumental bir ədəbi abidə yaratmışdır. Nizamidən sonra gələnlər isə buna cavab yazmaqla bu ixtirayı inkişaf etdirməyə çalışmış, öz yaradıcılıq istedadlarına, eləcə də zamanələrinin tələblərinə görə maraqlı, rəngarəng əsərlər yaratmışlar. Doğrudur, "Xəmsə" obrazlarına Nizamidən əvvəl yaşayıb yaradan şairlərin yaradıcılığında rast gəlmək olar. Firdovsi "Şahnamə"də sonralar "Xəmsə"yə daxil olan mövzulardan bəhs açmışdır. Firdovsinin "Şahnamə"də verdiyi süjetlər Nizamiyə kömək etmiş və nəzərdə tutduğu problemlərin həllinə imkan yaratmışdır. Nizami isə böyük bir ədəbi məktəbin əsasını qoymuş, özündən əvvəl gələn müəlliflərin əsərlərini oxumaqla kifayətlənməyib, şifahi xalq ədəbiyyatı xəzinəsini araşdırmış, tarixə müraciət edərək böyük bir abidənin təməlini qoymuşdur. Sonra gələnlər isə bu binanın zahiri bəzəyini öz zövqlərinə uyğun düzəltmişlər.

Nizaminin "Xəmsə"ni uzun müddət yazmasının əsas səbəblərindən biri onun apardığı axtarışlar, tədqiqatlar olmuşdur. Digər tərəfdən, Nizami yaradıcılığı ilə məşğul olan tədqiqatçılar şairin öz əsərlərinə əsasən müəyyən etmişlər ki, Nizami şe'r sənətinə yeganə gəlir, təminat mənbəi kimi baxmamış, başqa bir ixtisasın da sahibi olmuşdur. Onun "Leyli və Məcnun" əsərinin müqəddiməsindən alınmış aşağıdakı parça Nəvainin, çox ehtimal ki, nəzərindən qaçmamışdır.

İn çar hezar beyt əksər
Şod qofte beçar mah kəmtər.

Gər şoğlə digər hərəm budı,
Dər çardəh şəb tamam budı.¹

Nizaminin Bakıda Əlyazmalar İnstitutunda olan "Xəmsə"sinin ən qədim – XIV əsr əlyazmasından alınan bu parçadan göründüyü kimi, Nizami "Leyli və Məcnun" poemasını dörd aydan da az müddətə yazmış və bununla da coşğun ilhamlı, qüdrətli istedad sahibi olduğunu bir daha göstərmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nizami əsərlərinin ilk tərcüməsi özbəklərlə başladığı kimi (Qütbün "Xosrov və Şirin" tərcüməsi nəzərdə tutulur), onun "Xəmsə"sinə türk dilində ilk cavab yazmaq da özbəklərlə başlamışdır. Bu hadisə ilə əlaqədar Cami və Nəvai əsərlərində çox maraqlı məlumatlar vardır.

Nəvainin Camiyə həsr etdiyi "Xəmsətül-mütəhəyyirin" əsəri bir növ elmi xarakterdə olduğu üçün buraya Caminin müxtəlif əsərlərindən parçalar, nümunələr daxil edilmişdir. Bu parçalarda Caminin Nəvai haqqındakı fikirlərinin təhlili də vardır. Bunlardan biri "Xirədnəməyi-İskəndəri"dən alınmışdır. Həmin hadisədə Cami özünü Nizami ilə müqayisə edir, Nizamini yüksəldir, onun "Xəmsə"sinin yüz dəfə "Həft övrəng"-dən artıq olduğunu söyləyir. Sonra, Nəvainin "Xəmsə"sindən söz açaraq yazır ki, türk dilində əcayib bir nəqşə gəldi. Bu kəlame afərinlər olsun ki, həmin nəqşə bu qələmdən doğdu. Bu qələm farsca yazanlara rəhm elədi. Əgər o farsca yazsaydı, onlara macal qalmazdı.²

Cami demək istəyir ki, əgər Nəvai farsca yazsaydı, o biri farsdilli şairlərin əsərləri onun yanında sönük olardı.

¹ Nizami Gəncəvi. Xəmsə, əlyazması, ƏYL, şifr: M-50, vər. 99^b.

Tərcüməsi: Dörd min beytdən də çoxdur bu dastan,

Dörd aydan az vaxta yazmışam inan.

Əgər başqa işlər olsaydı haram

Qırx gecəyə olardı tamam. (Əslində on dörd gecə olmalıdır – C.N.)

Tərcümə üçün bax: Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (2-ci nəşri), Azərb. EA Nəşriyyatı, Bakı, 1959, s. 37.

² Bax: Alisher Navoiy. Asarlar, t. XIV, s. 54.

¹ Yenə orada, t. VII, s. 6.

Buradan bir daha aydın olur ki, Cami Nəvainin istədadına, onun ədəbi irsinə yüksək qiymət verir. Nəvai də öz növbəsində Camidən böyük heyranlıq hissilə bəhs edir.

Böyük özbək şairinin əsərləri ilə yaxşı tanış olduqda aşkarlanır ki, Xosrov Dəhləvi, Cami Nəvainin diqqət mərkəzində durmuşdur. Nəvai, demək olar ki, bütün poemalarında Nizami haqqındakı maraqlı, qiymətli mülahizələrini bədii obrazlarla ifadə etmişdir. Nəvai "Mücalisün-nəfais", "Məhbubül-qülub", "Mühakimətül-lügəteyn" əsərlərində də Nizaminin adını çəkir, ona dərin məhəbbətini ifadə edir.

Məsələn, "Mühakimətül-lügəteyn"də Nəvai məsnəvi yaratmaq sahəsində Nizami ilə Xosrov Dəhləvini əlçatmaz zirvə hesab edir.

Mə'lumdur ki, Nəvai böyük sənətkar, qüdrətli söz ustası olmaqla bərabər, eyni zamanda, elmi-ədəbi fikrə istiqamət verən məşhur alim idi. O, öz epik lövhələrini yaradarkən Xosrov Dəhləvi və Cami ilə yanaşı, Nizamidən öyrənmiş, onun "Xəmsə"sini örnək kimi götürmüşdür. Nəvai dahi Azərbaycan şairinin "Sırlar xəzinəsi"nə cavab olaraq yazdığı "Heyrətül-əbrar" poemasının başlanğıcında Nizami haqqında xüsusi söhbət açır, onu söz sənətkarlarının başının tacı, "Gənci-yə"nin əfsəsinin gövhəri" adlandırır. Nəvai burada Nizamiyə dərin məhəbbət və ehtiram hissi ilə yazır:

Gəncə vətən, könlü anın gənəxiz,
Xatiri gəncürü dili gəncriz.

Fikrəti-mizanı bulub "Xəmsə"sənc,
"Xəmsə" demə, bəlkə degil "Pənc gənc".

Kəffəyi-mizan ona əllək olub,
Batmani-daşı kürəyi-xak olub.

Dartsa yüz qarı xirəd xazini,
Çəkmaqay oninq kupidən azini.

Xani-lətayifqa sözü münqəsim,
Dürri-məaniyə dili müntəzim.

Nazim olub söz düri serabiğa,
Çərx Nizami yazıb alqabiğa.

Dürləridin yer yüzi məmlu bulub,
Bəlkə fələk bürcləri həm dolub.¹

Bu misralar sadəcə oxucu təəssüratı deyil, cyni zamanda, böyük mütəfəkkir sənətkarın və alim bir şairin Nizami yaradıcılığı haqqında çox doğru və gözəl xasiyyətnaməsidir.

Nəvai Nizami haqqındakı mülahizələrini ifadə etmək üçün çox parlaq, canlı obrazlar seçmişdir. O, Nizaminin könlünü xəzinə, dilini xəzinə saçı, onun "Xəmsə"sini beş xəzinə adlandırır. Bu misralardan görünür ki, Nəvai Nizami şe'rinin fikir-ideya zənginliyini, bədii dil və üslub cəhətdən kamilliyini əsrlərcə yaşamağa qabil, köhnəlməyən, saralıb-solmayan sənət əsəri olduğunu çox yaxşı dərk etmişdir.

Nəvai öz böyük azərbaycanlı sələfinin şe'r dühasını, şairin epik lövhələrinin vüs'ətini, sənətkarlıq qüdrətinin əzəmətinə nə qədər doğru qiymətləndirmişdir. Nəvai deyir ki, Nizaminin beş xəzinəsindəki sərvəti, cəvahiratı ölçmək üçün onun tərəzisinin gözü fələklər, "batmani-daşı" isə "küreyi-xak" — yer kürəsidir. Əgər xirəd xəzinədarı bu xəzinənin sərvətini çəkməyə başlasa, yüz əsrdə onun lap az qismini çəkməyə bilər. Onun sözü (şe'ri) lətafət süfrəsində paylanır, dili mə'nə dürlərini nizama salır. Onun dürlərindən nəinki yer üzü, hətta fələkdəki bürclər də dolub...

Dahi Nizaminin əsərlərinin ölməzliyi, yaşamaq qüvvəsi, dünyaya yayılıb hər yerdə şöhrət qazanması bir çox ölkələrdə öz parlaq ifadəsini tapmışdır. Nəvainin misralarından anlayırıq ki, Nizaminin ədəbi irsi on beşinci əsrdə şairlərə, alimlərə, ziyalılara çox dərin təsir göstərmiş, onların məhəbbətini və rəğbətini qazanmışdır. Nəvainin sözlərinə diqqət

¹ Alisher Navoiy. Asarlar, 1969, t. VI, Təşkənt, s. 6.

etdikdə görürük ki, müasir ədəbiyyatşünaslıq elminin Nizami yaradıcılığına verdiyi qiymətin bir qismi: Nizami sənətinin dünya şöhrəti, əbədiyyəti, böyük bədii təsir qüvvəsi, məna zənginliyi, bədii kamilliyi hələ XV əsrdə Nəvai, Cami kimi böyük simalar tərəfindən nə qədər yaxşı dərk edilmişdir. Nəvai hələ birinci poemasında "Nizamini Gəncə şahı", "Gəncə günəşi" adlandırır və deyir ki, Gəncə günəşi bəyraq qaldıraraq söz məmləkətini nura qərq elədi, haminin yolunu işıqlandırdı. Bu sözlərin mənası aydındır; Nəvai Nizaminin bədii yaradıcılığa yol göstərən, ona istiqamət verən, insanların şüuruna kamalına, mə'nəvi aləminə nəcib təsir göstərən, əsrlər keçdikcə şairlər nəslinə rəhbər və örnək olan ustad sənətkar kimi qiymətləndirir.

Nəvai Nizami irsinin ən yaxşı bilicisi, onun əsərlərini böyük məhəbbətlə, ilhamla və qüdrətli qələmlə təbliğ etməyi bacaran bir alim sənətkar kimi tanınır. Onun Nizami haqqındakı görüşləri qətiyyətlə təsadüfi deyil. O, bütün epik əsərlərində Nizamini dərin məhəbbət və ehtiramla xatırlayır. "Fərhad və Şirin" poemasında da özbək şairinin Nizami haqqındakı fikirlərinin inkişafı görünür. Burada poemanın giriş hissələrindən birində Nəvai Nizamini "nəzm kişvərini zینətləndirən", "Pənc gənc övraqına gövhər saçan" şair adlandırır onu tərif edir.¹

Nizami "Xəmsə"sində mükəmməl bələd olan, onu dəfələrlə oxuyan Nəvai yazır ki, kəlamın xəzinəsindən heç kim Gəncədə yaşayan və dünyaya xəzinə saçan Nizami qədər kəma çatmayıb. O, Gəncədə yaşamış olsa da, şöhrəti dünyaya yayılıb:

Tutub gövhərləri yeksər cahanı,
Neçünkim xeyli-əxtər asımanı.²

Bu misraların mənasına diqqətlə nəzər saldıqda görmək olar ki, Nəvainin Nizami haqqındakı mülahizələri, tərifləri tarixi və elmi həqiqətlərin olduqca doğru, dəqiq ifadəsidir. Nəvainin bu misralarından anlaşılır ki, Nizaminin şöhrəti bütün ölkələrə yayılıb, ulduzlar asımanı işıqlandırdığı kimi, Nizami-

nin də gövhərləri dünyaya nur saçır, yəni Nizaminin şe'rləri dünyanın çox ölkələrində oxunur, sevilir:

Anındək gövhəri kim cəlvə çağı
Müzəyyən bulğay andan el qulağı.¹

Nəvai dahi Azərbaycan şairinin oxucuya, xalqlara təsirini nə gözəl ifadə edir: Nizaminin gövhərləri el qulağını zینətləndirir. Ancaq bu gövhərlər o zینətdən deyil ki, qulaqdan açıldıqda insandan ayrılısın:

Nə ul ziynət ki, asilğay qulaqdan,
Və gər açılsa ayrılğay qulaqdan.

Düri kim, çün qulağın qıldı məskən,
Girib qılğay könül dürcünü məxzən.

Könül dürcin demay bulğay ləbələb,
Kim ol dəryağa salğay düri ta ləb.²

Gördüyümüz kimi, burada Nəvai Nizami şe'rinin insanlara təsir gücündən danışır, bu şe'rlərin insanları kamala çatdırdığını, onları mə'nəvi cəhətdən zənginləşdirdiyini təsdiq edir.

Nəvai Nizami əsərlərinin kamil bir ədəbi örnək kimi sonrakı sənətkarlar üçün böyük əhəmiyyətinə xüsusi fikir verirdi. Nizami şe'ri söz ustaları üçün həmişə tükənməz xəzinə, yaradıcılıq çeşməsi, ilham mənbəi olmuşdur. Şairlər Nizami sənətindən həmişə öyrənmişlər. Lakin Nizaminin məktəbində oxumaq, onun şagirdi olmaq, ondan sənətkarlıq dərsi almaq da hər adamın hünəri deyil. Bu şərəf yalnız böyük sənətkarlara, istedad və zəka sahibi olan şairlərə müyəssər ola bilər. Nəvai bu fikri "Fərhad və Şirin" poemasında çox şairanə, obrazlı bir şəkildə ifadə etmişdir:

¹ Yenə orada.

² Alisher Navoiy. Asarlar, t.VII, Toşkent, 1964, s.6-7.

¹ Alisher Navoiy. Asarlar, t. VII, s. 5.

² Alisher Navoiy. Asarlar, t. VII, s. 6.

İmas asan bu meydan içrə durmaq,
Nizami pəncəsicə pəncə urmaq.

Tutay kim, qıldı öz cəngini rəncə,
Nə kim urdi anın cəngigə pəncə.

Gərək şir allida həm şiri-çəngi,
Əgər şir olmasa, bari pələngi.

Nizami erdi andok pili-vala
Ki, çəkdi gəncü gövhər pili-bala.

Gərək həm pil erür, bu nüktə mə'lum
Ki, salğay pil xortumiğa xortum.¹

Burada Nəvai Nizami ilə yarışmağın böyük hünər, məharət tələb etməsini çox gözəl ifadə etmişdir. O, doğru başa düşmüşdür ki, Nizami mövzularında əsər yazmaq, onun "Xəmsə"si ilə yanaşı dura biləcək sənət nümunəsi yaratmaq üçün böyük yaradıcılıq qüdrətinə malik olmaq lazımdır. "Xəmsə" yaratmaq meydanına girmək, Nizami pəncəsinə pəncə vurmaq asan deyil. Nizami kimi şir ilə ancaq şir döyüşə girməlidir, şir olmasa da, bari pələng olmalıdır. Nizami böyük bir fildir, gövhər xəzinəsi qaldırmışdır. Ondan öyrənmək, onunla yarışmaq istəyən də fil olmalıdır. Bununla da Nəvai Nizami sənətini yüksək qiymətləndirməklə bərabər, eyni zamanda, onunla yarışmağa qadir olduğunu, imtahanı qorxmadığını, öz qüvvəsinə inandığını söyləyir. Bu misralarda Nəvai Nizami ənənələrini inkişaf etdirməyin hər şairə nəsimə olmadığına da işarə etmişdir.

Qəribədir ki, Nəvai ölməz poemalarının hamısında Nizamidən söhbət açmış, onun sənətini, şe'rinə mədh etmək üçün yeni-yeni bədii boyalar, tutarlı obrazlar axtarmışdır. Hər dəfə də Nizaminin şe'r dühasının bir cəhətinə diqqəti cəlb etmişdir.

Nəvainin böyük Azərbaycan şairinə dərin məhəbbətlə dolu olan sözlərində Nizami şe'rinin qiyməti ilə yanaşı, Nəvainin də onun ənənələri ilə qırılmaz əlaqələri öz əksini tapmışdır. Nəvai "Leyli və Məcnun" poemasının da başlanğıcında, "söz gövhərini" tərif edərkən "Gəncə həkimindən" söhbət açır, bu poemasını da yaradarkən Nizami örnəyinin onun üçün əhəmiyyətini göstərməyə ehtiyac hiss edir. O deyir ki, məşhur əfsanəvi Qarunun xəzinəsi Nizaminin "Pənc gənci" qarşısında viranə kimidir, yoxsuldur. Böyük özbək şairi burada sözü-şe'ri gövhərə, dalğalı dəryaya (bəhri-mövcvərə) bənzədir:

Derlər səni dürr, səvab imas bu,
Sən cövhəri-ruhü dür quruk suv.¹

Nəvai sözə deyir ki, dürr sənə bənzəməz, sənə tay ola bilməz. Sən cövhəri-ruhsan, dürr isə sadəcə quru sudur.

Nəvai bütün poemalarının başlanğıcında əsərə başlamazdan əvvəl Nizaminin "heykəlini ucaldır", onun bədii söz sahəsindəki xidmətini, ustalıq rolunu tərif edir. Poemalarındakı girişlərdə Nizami sənətinin bütün sirrlərindən xəbərdar olan bir şairin səmimi düşüncələrini görürük. O, Nizamini "vəhdət göhərin əlinə alan, "üzlet kəmərin belinə bağlayan", "mə'nə hərəmini fəth edən", "söz bəkrini zivərə qərş edən" ustad sənətkar adlandırır. Bütün bu obrazlarda dahi Azərbaycan şairinin ədəbi fikrə gətirdiyi həqiqətlər təsdiq olunur.

Nəvai öz yaradıcılığının sələfləri ilə qırılmaz surətdə bağlı olduğunu həmişə dərinlən duymuş və buna görə də Nizamini, Xosrov Dəhləvini, Camini minnətdarlıq hissilə xatırlamışdır. "Səddi-İsgəndəri"nin son fəslində Nəvai böyük şairlər haqqında maraqlı söhbət açmışdır. Bu fəsil birinci növbədə Nizami ilə bağlı olduğundan, ondan müxtəsər də olsa, bəhs etmək lazım gəlir. Nəvai burada öz "Xəmsə"sini yaratmaqda çətinliklərindən, əsərini tamamlamağından söhbət açır və yazır ki, mən bu böyük, müşkül işin qarşısında ümitsizliyə düşdükdə səadət müjdəçisi gəldi və mənə dedi: "Ey ehtiyac dalğalarında

¹ Alisher Navoiy. Asarlar, t. VII, Toşkent, 1968, s. 8.

¹ Alisher Navoiy. Asarlar, t. VIII, Toşkent, 1965, s. 6.

boğulan, xilas yolu tapa bilməyən zəif, get öz pirinin (yəni Caminin – C.N.) qapısına, onun qüdrətli biliyinə, geniş mə'lumatına müraciət elə, qoy o sənə nicat versin". Nəvai davam edərək deyir ki, dərhal bizim aramızda yaşayan o böyük insanın yanına getdim, elə bil ki, cənnətə düşdüm. Onun yanında bütün şübhələrim dağıldı. Yorgun ürəyimdə yeni qüvvə baş qaldırdı, ruhumda ümid işığı yandı. O dedi: sənin fikrin yetişmiş, kamala çatmışdır, acizlik hasarını aradan qaldır! O, həkim kimi xəstəliyimi tapdı, bütün müşküllərimi həll etdi və dedi ki, "çoxdan bəri səni düşündürən sözləri deməlisən, işini tamamlamalısən. Sənin üçün təyin olunmuş saat gəlib çatmışdır. Allah və xalq qarşısında bu müqəddəs vəzifən çətin də olsa, sən böyük dövlət tapacaqsan, dünyanın xəzinəsini əldə edəcəksən. Bu vaxtacan dünyada elə əl olmamışdır ki, türk dilində yazsın. Sənin əsərini nəinki türklər, hətta İranda da oxuyar, şanlı əməyini mö'cüzə adlandırırlar".¹

Cami bu sözlərlə Nəvaini yazmağa, yaratmağa, yenidən hünər göstərməyə ruhlandırır. Nəvai deyir ki, nasehin astanasını öpüb qayıtdım, şamı yandırıb qələmi itilədim. Bundan sonra o, "Xəmsə"sində daxil olan əsərlərini işləyib, tamamlamağından danışır, poemalarının adlarını çəkir. İşini tamamladıqdan sonra yenidən öz dostunun və müəlliminin yanına gəlir, şübhə ona əzab verir, çünki, "Xəmsə"sini çox tez bitirmişdir. Halbuki, ondan əvvəlki şairlər Nizami, Xosrov Dəhləvi bu işə çox vaxt sərf etmişlər.

Burada Nəvai birinci növbədə Nizamini xatırlayır, deyir ki, ondan nümunə götürməlisən. O, canlı söz toxumu əkdə, beş xəzinəyə beş açar tapdı. Həqiqətən, mö'cüzələr yaratdı.

Bundan sonra Nəvai "söz ordusu ilə dünyanı fəth edən" Xosrov Dəhləvidən söhbət açaraq, deyir ki, "bilmirəm doğrudur ya yox, o, "Xəmsə"sini qırx ilə yaratmışdır". Sonra Nəvai öz dostu və müəllimi Camidən danışır, onu bütün zirvələrin zirvəsi adlandırır və "Xəmsə"sini ona təqdim edir.

Nəvai nəql edir ki, Cami onun "Xəmsə"sini diqqətlə oxuyur və əsəri yüksək qiymətləndirir. Bu zaman Caminin hü-

zurunda həyəcandan Nəvai huşunu itirir və yuxu görür. Böyük özbək şairinin "Səddi-İskəndəri"də təsvir etdiyi yuxusu çox maraqlıdır. O, yazır ki, huşumu itirdikdən sonra yuxu gördüm. İrəmin həsəd apardığı bir bağa düşmüşdüm. Mən bu bağı tərif edə-edə gedirdim. Burada birdən dairə düzəldib söhbət edən kişilər gördüm. O məğrur kişilərdən uca boylu, orta yaşlı gözəl bir kişi məni əzəmətlə salamladı, dedi ki, onlar peyğəmbərlər və müqəddəslər kimi səni öz hüzurlarına çağırırlar, onlara yaxınlaş!

Nəvai dairə qurub əyləşənlərə yaxınlaşır və onu dəvət edəndən soruşur: "Bunlar kimdir?". O cavab verir: "Onları səadət kanı adlanır. Ölməz məsnəvi yaradan bu şəxslər səni də öz sıralarına qəbul etmək istəyirlər, onlara yaxınlaş, bu bağa sənin üçün gəliblər!"

Nəvainin hekayəsindən anlaşılır ki, onu şairlərin yanına dəvət edən Həsən Dəhləvidir. Həsən məclisdə oturan şairlərin adlarını bir-bir Nəvaiyə deyir: "Padşahlara oxşar bu üç başçıya bax; birincisi, düşüncələri pak olan həmin o misilsiz gözəl qocadır" – bu, Nizamidir. Onun sağında söz ordusunun sərkərdəsi Əmir Xosrov Dəhləvi, solda isə sənin pirin Camidir. Bu gözəl məclisə səni o dəvət etmişdir. Nizamidən, Xosrov Dəhləvidən və Camidən başqa, məclisdə Firdovsi və Sə'di, Sənan və Ünsüri, Xaqani və Ənvəri də oturmuşlar.

Nəvai hekayəsinə davam edərək yazır ki, burada üç əsrin günəşi Nizami bizə yaxınlaşdı. Xosrov Dəhləvi və mənim müəllimim, bilik dəryası Cami də onun yanında idilər. Şeyx Nizami yol göstərən işıq kimi qarşımda idi. Mən bədbəxt onun ardınca gedirdim. Burada Əmir Xosrov və Cami məni tutub Nizamini qarşısına gətirdilər. Nizami Nəvaiyə deyir:

"Sən qəzəl mülkünə hakim oldun. Sənin qüdrətli çeşməni mənim "Xəmsə"mdir. Hər kim mənimlə rəqabətə cəsarət etsə, onun başını söz alması ilə kəsərəm. Xosrov mərhəmət istədiyi üçün mən ona xəzinə açdım. Sənin rəhbərin Cami məndə özünə istinadgah tapdı. Sən bizim köməyimizlə yarım ildə "Xəmsə" yaratdın".

Nizami Nəvainin şe'rini tərifləyir və "Xəmsə" yazmaq işini Əmir Xosrov və ondan sonra iki-üç nəfərin sona yetirə bil-

¹ Alişer Navoiy. Asarlar, t. X (Saddi İskandariy), s. 440-441.

diklərini, o birilərin isə yarı yolda qaldıqlarını söyləyir və tapşır ki, heç vaxt onları, müəllimlərini unutmasın, köməklərini xatırlasın:

Tələttüf¹ ilə Şeyxi-aliməqam,
Mənim sarı bünyad qıldı kəlam.

Birun sordu halımı şafqət ilə,
Yer öpdüm cavabında hürmət ilə.²

Nizami isə:

Tutubdur nəzmin cahan kişvərin,
Cahan kişvərin yox ki, can kişvərin.

Nizami bu məclisdə rəhbər kimi hamıya xeyir-dua verir, xalqa əmin-amanlıq, xoşbəxtlik arzulayır.

Nəvai də bu duadan sonra "Xəmsə"sini Nizamiyə göstərir, ondan xeyir-dua istəyir.

Nizami dua oxumağa başlarkən məclisdəkilər "amin" deyirlər. Guya bu səsə Nəvai oyanır və dostu əlini onun çiynindən götürür. Caminin qarşısında baş əymiş Nəvai öz müəlliminin yanından qayıdır.

Nəvainin yazdığı 30-dan artıq əsəri içərisində "Xəmsə" böyük ədəbi-tarixi əhəmiyyətə malikdir. "Xəmsə"ni şair iki ilə yazmışdır. Onun son dastanında Nizamiyə verdiyi bu qiymət çox mənalı və əhəmiyyətli. Nəvai məclisdə fəxri yeri Nizamiyə vermiş, ondan xeyir-dua istəmişdir. O, Nizamini ixtiraçı, məclisin fəxri adlandırmışdır. Bu, Nəvainin gəldiyi son nəticə idi. Həmin fikir özbək şairinin o biri dastanlarında bu qədər güclü verilməmişdir.

Nəvainin Oksford Universitetinin Bodlean kitabxanasında saxlanan "Xəmsə" əlyazmasında həmin epizodla əlaqədar

çəkilməmiş miniatür çox maraqlıdır. "Xəmsə"nin bu nüsxəsi Nəvainin öz dövründə Heratda 1485-ci ildə Bədiüzzəman üçün hazırlanmış əlyazmasıdır. Həmin nüsxədə olan "Səddi-İsgəndəri" poemasına çəkilməmiş bu miniatürə diqqət yetirdikdə Nəvainin öz ustası haqqında söylədikləri nəzərlərdə daha da yaxşı canlanır. Həmin miniatürü "Bağda təsəvvüf" (мистика в саду) adlandırırlar. Özbəkistan SSR-nin "Fən" nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış albomda isə bu miniatür "Nəvai böyük şairlər arasında" adlandırılmışdır. Bizcə, bu miniatür "Nəvai Nizamidən xeyir-dua istəyir", yaxud "Nəvai Nizami qarşısında" adlansa, daha doğru olardı. Nəvainin əsərində də məqsəd yalnız bu olmuşdur.

Miniatürdə Nizami o biri şairlərə nisbətən böyük verilir. O, mərkəzdə oturmuşdur. Nizami ilə üzbəüz oturan Cami və Nəvaidir. Nəvainin əsərləri Nizami qarşısındadır. Sanki onu yoxlayıb qiymət verəcək. Nəvai öz böyük sələfi və müəllimi qarşısında baş əymişdir. Onun yanında ayaq üstə Həsən Dəhləvi durmuşdur. Nizaminin sağ tərəfindən Xosrov Dəhləvi, Şeyx Sə'di, Əbülqasim və Sənai oturmuşlar. Onlarla üzbəüz oturanlar isə Ənvəri ilə Xaqanıdır. Nizami bu qədər şairlər qarşısında Nəvaiyə xeyir-dua verir. Miniatürçü rəssam Nəvainin fikrini çox real əks etdirə bilmişdir. Nəvai ana dilində "Xəmsə" yaratmaq kimi böyük məqsədə nail olmuşdur. O, Nizaminin arzusunu yerinə yetirən ilk şairdir.

Nəvaidə bəzən Camiyə Nizamidən yüksək qiymət vermək hallarına rast gəlmək olur. Nəvainin Camini Nizamidən yüksək tutması, əlbəttə, təsadüfi deyildi. Caminin vəfatından kədərlənmiş şair yaxın dostu və qələm yoldaşına "Xəmsətül-mütəhəyyirin" əsərini həsr edir. Yuxarıda deyildiyi kimi, Cami bu əsərdə idealizə olunmuşdur. Bunun əsas səbəbi, şübhəsiz, birinci növbədə Nəvai ilə Cami arasındakı möhkəm dostluq, yaradıcılıq əlaqəsi, böyük mehribanlıq və səmimiyyət, həm də özbək şairinin Cami haqqındakı təəssüratını təzə və canlı olmağıdır. Böyük özbək şairi öz ustası hesab etdiyi Nizamini məhz söz mülkünün soltanı, Gəncə şahı, şairlərin şahı adlandırır. Onun ədəbi irsini və əzəmətli istedadını yüksək qiymətləndirir.

¹ "Lütf" deməkdir.

² Alişer Navoiy. Asarlar, t. X (Saddi İskandariy), Toşkent, 1965, s. 451.

Qeyd etmək lazımdır ki, Orta əsr Yaxın Şərq ədəbiyyatında Nizami ədəbi məktəbinə dərinlən bağlı olan, onunla səmərəli, müstəqil yaradıcılıq əlaqələrinə girişən ən böyük, ən fəal sənətkarlardan biri Nəvaidir. Nəvai öz əsərləri ilə, xüsusən "Xəmsə"si ilə Nizami ədəbi ənənələrini yaradıcı və orijinal surətdə inkişaf etdirməyin ən yaxşı nümunələrini vermiş və Şərqin bədii fikir xəzinəsinə yeni, ölməz əsərlər bəxş etmişdir.

Nəvainin "Səddi-İsgəndəri"də yaratdığı bu lövhə, təsvir etdiyi yuxu özbək şairinin öz sələflərinə və birinci növbədə Nizaminin ölməz ədəbi irsinə, onun Yaxın Şərq ədəbiyyatında "Xəmsə" yaratmaqda birincilik, ustadlıq roluna elmi-ədəbi baxışlarının parlaq bədii ifadəsi olan sənəddir. Bu lövhə sanki Nəvainin bütün əvvəlki poemalarında Nizami haqqında söylədiyi mülahizələrin məntiqi nəticəsi, yekunudur. Nəvainin bu lövhəsi, eyni zamanda Y.E.Bertelsin də çox doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, XV əsrdə ədəbi dairələrdə "Xəmsə" yaratmağın əhəmiyyətli ədəbi-tarixi bir məsələ olduğunu təsdiq edir. Bertels XV əsrdə Nizaminin "Xəmsə"sinə cavab və ya nəzirə yazan məşhur şairlərdən doqquzunun adını çəkir.¹ Bu tarixi həqiqət Nizami ənənələrinin həyatiliyini, ədəbi-tarixi inkişafa ciddi təsir göstərdiyini bir daha sübut edir. Nəvainin və Caminin "Xəmsə"ləri buna canlı nümunədir.

NƏVAİ ƏSƏRLƏRİ ƏLYAZMALARININ AZƏRBAYCANDA YAYILMASI MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Nəvainin Azərbaycan ədəbi mühitinin inkişafı ilə dərinlən bağlılığının sirri, birinci növbədə, Azərbaycan və özbək xalqlarının dil, adət-ənənə cəhətdən bir-birinə yaxın və doğma olmalarındadır. Hər iki xalqın nümayəndələri bir-birinin şifahi xalq ədəbiyyatını, klassik bədii irsini, heç bir tərcüməçiyə ehtiyac hiss etmədən asanlıqla başa düşə bilmişlər. Hər iki xalqın yaratdığı klassik ədəbi irs, şifahi xalq ədəbiyyatı nəinki öz

ictimai məzmunları, istək və arzuları, hətta ədəbi janr, poetika, dil və forma cəhətdən bir-birinə doğma olmuş, hər iki xalqın mə'nəvi tələblərinə cavab vermişdir. Bundan əlavə, Nəvainin misilsiz sənətkarlıq qüdrəti, əsərlərinin tərəqqipərvər fəlsəfi-ictimai məzmunu, yüksək şe'rriyyəti də onun əsərlərinin Azərbaycanca sevilməsinə və yayılmasına səbəb olmuşdur.

Əlişir Nəvai hələ öz sağlığında xalqın və geniş ziyalı dairələrin rəğbətini qazanmış, onun əlyazmaları əldən-ələ keçərək Orta Asiyadan başqa, bir çox Şərq ölkələrində də yayılmışdır. Hazırda bu böyük şairin əsərlərinin əlyazmaları dünyanın ən məşhur muzeylərində saxlanılmaqdadır. Nəvaişünas alim Y.E.Bertels bu nəticəyə gəlmişdir ki, Nəvainin əlyazmaları Azərbaycan və Türkiyədə də hələ şairin sağlığında yayılmış və əsrlər boyu diqqəti cəlb etmişdir.¹ Nəvainin Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan əlyazmalarının nə vaxt, hansı şəraitdə meydana çıxması və yayılması haqqında dəqiq fikir söyləmək çətindir. Lakin bu dahi şəxsiyyətin əlyazmaları bizə bir sıra qiymətli mə'lumat verir.

Nəvainin əsərləri ilə nəinki onun ənənələrini davam etdirən, ondan öyrənən şair və yazıçılar, əsərlərini tədqiq edən alimlər, eyni zamanda geniş xalq kütləsi, xüsusən də ziyalılar maraqlanmış, ona rəğbət bəsləmişlər.

Nəvai əsərlərinin Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan altmış beşdən artıq əlyazma nüsxəsinin geniş elmi təsviri nəşr olunsada², bə'zi cəhətlərə toxunmaq lazım gəlir.

Əlyazmalar İnstitutunda M-114 (inv. № 3010) şifrəli Britaniya muzeyində saxlanılan məşhur əlyazma divanından iki il sonra, şairin öz sağlığında, hicri 889 (=1484)-ci ildə köçürülən divanın titul səhifəsindəki qeyddən mə'lum olur ki, bu nüsxə

¹ Е.Э.Бертельс. Навои и Джами, Москва, изд-во "Наука", 1965, с. 31.

¹ Бах: Е.Э.Бертельс. Навои и Джами (Избранные труды), Москва, 1965, с. 66.

² Нəvai əsərlərinin həmin əlyazmalarının təsviri üçün бах: Нагиева Дж.М. Бакинские рукописи Алишера Навои, Баку, "Элм", 1986.

xə dəhi şairin irsinə dərin məhəbbət bəsləyən Naxçıvanlı Məhəmmədqulu ibn Həsən adlı bir şəxsin ixtiyarında olmuşdur. İncə ornamentli bu əlyazması, M-107 (inv. № 2996) şifrəli, beş gözəl miniatürü olan "Məcalisün-nəfais", eləcə də bir sıra digər əlyazmaları xəttatlıq və miniatür sənətinin tarixini öyrənmək üçün gözəl nümunədir. Bu qədim və müzəyyən nüsxələrin Azərbaycanda aşkarlanması böyük özbək şairinə olan rəğbət və məhəbbətin böyüklüyünün, qədimliyinin parlaq təzahürüdür. Belə ki, "Məcalisün-nəfais" in haqqında bəhs edilən əlyazması tarixilik baxımından, əsərin bu vaxta kimi mə'lum əlyazma nüsxələrindən üçüncü yeri tutursa, bədii tərtibatına görə birincidir. Əgər Vyana nüsxəsi hicri 903 (=1407)-ci ildə, Paris nüsxəsi hicri 933 (=1527)-ci ildə köçürülübse, M-107 şifrəli Bakı əlyazma nüsxəsi hicri 965 (=1557)-ci ildə köçürülmüşdür. Mənbələrə əsasən təzkirənin digər miniatürlü əlyazma nüsxəsinə hələ də təsadüf edilməmişdir.

Şairin əsərlərinin Bakı əlyazmaları yalnız köçürmə tarixlərinə, eləcə də bədii tərtibatlarına görə deyil, eyni zamanda öz məzmunlarının mükəmməlliyi ilə də seçilir. Bu üstünlüyü "Xəzayinül-məani"nin prof. H.Süleyman tərəfindən hazırlanan əsas götürülən əlyazma divanların Dəşkənd, Paris, London nüsxələri ilə "Bədayeül-bidəyə"nin Bakı əlyazma nüsxəsinə daxil edilmiş qəzəllərin miqdarca müqayisəsində də görmək olar. Əgər Dəşkənd nüsxəsinə (№ 184) 657, London nüsxəsinə (№ 401) 571, Paris nüsxəsinə (№ 446) 731 qəzəl daxildirsə, Bakı M-301 şifrəli nüsxəyə 745 qəzəl daxildir və bunlar mətn cəhətdən də üstünlük təşkil edir.

Nəvainin az tapılan divanlarından olan "Nəvadirül-mihayə"nin hicri 1042 (=1632)-ci ildə Yusif ibn Molla Məhəmməd adlı şəxsin xətti ilə, "Bədayeül-bidəyə" divanının, haqqında yuxarıda danışılan M-301 şifrəli mükəmməl nüsxəsi ilə bir cildə verilmişdir. Bu əlyazması da Nəvai irsinə azərbaycanlıların yüksək məhəbbətinin təzahürüdür. Belə ki, əlyazma üzərində onun Nəvaişünas şair Mirzə Xəlilə mənsub olması haqqında hicri 1304 (=1886)-ci il tarixli qeyd vardır.

"Xəzayinül-məani"nin mükəmməl bir nüsxəsi¹ Azərbaycanın Qızılağac kəndində 1592-1595-ci illərdə Əli Feyzi tərəfindən köçürülmüşdür (həcmi: 260 vər.). Nəvai ilə Füzulinin birgə divanlarının hicri 984 (=1576)-ci ildə köçürülmüş nüsxəsi hicri 996 (=1587)-ci ildə Cövhəri Zəncaninin ixtiyarında olmuşdur.

Əldə olan bəzi ədəbi-tarixi sənədlərdən mə'lum olur ki, Azərbaycan ziyalılarının XIX yüzillikdə Nəvai irsinə marağı xeyli güclənmişdir. Nəvai divanının hicri 1052 (=1642)-ci ildə köçürülmüş bir əlyazması hicri 1237 (=1821)-ci ildə Mirzə Adıgözəlin, divanının hicri 1106 (=1694)-ci ildə köçürülmüş ornamentli və miniatürlü nüsxəsi, həmçinin "Lisanüt-teyr" in hicri 944 (=1537)-ci ildə Məhəmməd ibn Əbdüllətif Hüseyni əl-Amidi tərəfindən köçürülmüş əlyazması isə Bakıxanovun şəxsi kitabxanasında olmuşdur. Abbasqulu ağa Bakıxanovun kitabxanasının siyahısında Cami, Nurəlişah, Qasım Ənvar və başqaları ilə yanaşı, Nəvainin divanı (siyahı № 98), "Divanı-Şahi", "Leyli və Məcnuni Nəvai" (№ 05), "Lisanüt-teyr" (№ 215), "Lügəti-cığatayi" kimi əlyazmaları olduğu göstərilir. Siyahı müəllifinin yazdığına görə, bu kitabxananın harada olduğu mə'lum deyil. Siyahının axırında belə bir qeyd verilir:

"Прим.: Кроме этих сочинений, хранящихся в Баку, многие другие находились у Аббаскули в Кубе".²

Beləliklə, Bakıxanovun Qubada olan kitabxanasında da Nəvai əlyazmaları saxlanmışdır. Bu faktlar aydın göstərir ki, Azərbaycan alimləri, şairləri və ümumiyyətlə ziyalıları Nəvai əsərlərini oxumuş, ona dərin məhəbbət bəsləmişlər. Dörd divandan seçilmiş parçalardan ibarət bir əlyazmasının üzərində³ XIX əsrin görkəmli şəxslərindən olan Həsən Əlqədarinin, digərinin isə, məşhur pedaqoq və ictimai xadim Məhəmmədağa Sidqinin ixtiyarında olması haqqında qeyd vardır. Divanın hicri

¹ Bax: Saltıkov-Şedrin adına Sankt-Peterburq Dövlət Kitabxanası, inv. № 558.

² И.Березин. Путешествие по Дагестану и Закавказью, Казань, 1850, с. 16-22.

³ Bax: ƏYİ, M-84.

1286 (1869)-cı il tarixli nüsxəsinə Növrəs, Kəminə, Hadi və başqa şairlərin azərbaycanca və farsca qəzəlləri əlavə edilmişdir. Divanın 6-29 şifrəli əlyazmasında isə Qarabağ şairlərindən Bülbülün qəzəlləri də daxil edilmişdir.

Nəvainin divanının mükəmməl nüsxələrinin Hacı Məhəmməd və Hacı Hüseyn Naxçıvani qardaşlarının kolleksiyalarında da olduğu mə'lumdur. Təbrizdə hazırda mərkəzi Milli kitabxanada bu qardaşların kolleksiyalarından daxil olan əlyazmaları saxlanılır. Nəvainin Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin kolleksiyasından daxil olan əsərlərinin əlyazmaları içərisində 2652 şifrəli "Divan"-ı, şairin dörd divan əsasında hazırlanan, iri həcmli, 385 vərndən ibarət müntəxəb divanı xeyli maraq doğurur. Xüsusən müntəxəb divan çox əhəmiyyətlidir. Burada geniş müqəddimə də vardır. Çox ehtimal ki, həmin əlyazma bu divanın ilk redaksiya nüsxəsidir. Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin qardaşı Hacı Hüseyn Naxçıvani kolleksiyasında da Nəvai əlyazmaları saxlanmışdır ki, bunlar ayrıca tədqiqat tələb edən məsələdir.

Beləliklə, Nəvai əlyazmalarının Bakı nüsxələri məzmunca olduğu kimi, əksəriyyəti formaca da əhəmiyyətli olmuş, gözəl xətt ilə yazılmış, nəfis ornamentlə və miniatürlə bəzədilmişdir.¹

Nəvai əsərlərinin Azərbaycan xalqı arasında geniş yayılmasının bir səbəbi də Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş ədəbi məclislər, eləcə də əsərlərin əruzun Azərbaycan şe'rlərində işlənən bəhrlərində, xüsusilə əruzun hecaya yaxın bəhrlərində yazılması olmuşdur.

Əmir Əlişir Nəvainin əsərləri Azərbaycan oxucularının məhəbbətini qazanaraq dillər əzbəri olmuşdur. Bunu biz, azərbaycanlılar tərəfindən yazılmış cüng və bayazlardan da görürük. Bakıda Əlyazmalar İnstitutunda toplanmış cünglərdən 30-a qədərinin müxtəlif səhifələrində Nəvainin şe'rlərindən nümunələr vardır.

Nəvai əlyazmalarının Azərbaycanda geniş yayılması göstərir ki, Nəvai Azərbaycan ədəbi-tarixi inkişafı ilə möhkəm bağlı idi. Azərbaycan xalqı, onun alimləri, sənətkarları Nəvaini öz Nizamiləri, Füzuliləri ilə yanaşı qoymuş və ona həmişə dərin məhəbbət bəsləmişdir.

Ümumiyyətlə, əlyazmaları bir neçə məqsədlə üzə hazırlanır, yayılırdı. Əvvəla, Sə'dinin "Gülüstan"-ı, "Bustan"-ı, Cəminin qəsidələri, "Yusif və Züleyxa"-sı, "Fəvaidüz-ziayyə"-si, Əbu Nəsr Fərahinin "Nisabüs-sibyan"-ı və s. kimi, əsərlər bir dərs vəsaiti olaraq köçürülür, yayılırdı. Bə'ziləri mədrəsədə tələbələrin xəttini yoxlamaq məqsədilə onlara əsər üzə köçürmək tapşırıldığı üçün əlyazmalarının artırılmasında mədrəsələrin böyük rolu olmuşdur. Digərləri isə hədiyyə üçün, bir başqaları yüksək sənətkarlıq məktəbi nümayəndələri, poeziya aşıqları tərəfindən artırılır, həm də kitabxana üçün, xəzinə üçün köçürtdürülürdü. Nəvai əsərləri ən çox sonuncu məqsədlə köçürülüb yayılmışdır.¹ Elə ona görə də şairin əsərlərinin tədqiqi, onların elmi-tənqidi və akademik nəşrləri üçün həmin abidələrdən, şairin əsərlərinin Bakı əlyazma nüsxələrindən çox səmərəli şəkildə istifadə edilmişdir.

ƏLİŞİR NƏVAİ ŞE'RLƏRİ CÜNGLƏRDƏ

Nəvainin böyüklüyünü, şairə olan ehtiram və məhəbbəti, əsərlərindəki dünyəvilik, həyatilik hissini, xoş təsirini yalnız ondan sonra yaşayıb yaranan şairlərin əsərlərində deyil, həm də geniş xalq kütləsinin içərisində, xalqın poetik zövqünün məhsulu olan əlyazma cünglərin vərəqlərində axtarmaq lazım gəlir. Əsl sənətkar, əsl xalq şairi o şairdir ki, xalq onu sevir. Əsərləri xalqın dilinin əzbəridir. Doğrudan da, Nəvai həqiqi mə'nada xalq şairi olmuşdur. Azərbaycan xalqı hər bir əsrdə olduğu kimi, indi də bu sənətkarın əsərlərini sevə-sevə oxuyur. Yaşlı nəslin bizə verdiyi şifahi mə'lumata əsasən, XX əsrin əvvəlində Azərbaycanın poeziya həvəskarlarının indiki İstiqlal

¹ Bu haqda bax: Дж.М.Нагиева. Бакинские рукописи Алишера Навои, Баку, "Элм", 1986.

¹ Bax: Nəvai və Füzulinin birgə divanları, ƏYİ, M-274.

küçəsində yerləşən və vaxtilə Qubernat bağı, sonra isə Pioner bağı adlanan bağda hər gün yığış Nəvai və Füzuli qəzəllərini oxuyub, təhlil etmələri buna əyani sübutdur. Məclis iştirakçılarının bə'ziləri Nəvayiə, bə'ziləri Füzuliyə üstünlük verməyə çalışsalar da, sonda hər iki şairin dahi olması fikri ilə mübahisəyə son vurulmuş.

Dünyanın müxtəlif əlyazma xəzinələrində, qədim və zəngin kitabxanalarında külli miqdarda cümlələr – müxtəlif şəxslərin ayrı-ayrı şairlərdən seçib bəyəndikləri şe'r nümunələrini daxil etdikləri əlyazma şe'r topluları mühafizə olunur. Bu cümlələrin tədqiqi ədəbiyyat tarixini öyrənməkdə tutarlı mənbə kimi bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir; ən əvvəl bu, əsərləri toplu halda dövrümüzə qədər gəlib çatmayan şairlərin ədəbi-bədii irsini tədqiq etmək üçün lazımdır. "Quruluş və tərtib prinsipinə görə bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənən cümlələr klassik poeziyanın müxtəlif janr xüsusiyyətlərinin tədqiqi baxımından toplu və faydalı materialdır".¹

Cümlələr bu və ya başqa şairin nəşrdən kənarda qalmış şe'rlərini müəyyənləşdirir, xalqın çox sevdiyi şairlər, onların həm də çox oxuduğu, bəyəndiyi şe'rləri aşkar edir. Bu əlyazmalarının tədqiqi dil tarixi baxımından, mətnşünaslıq, eləcə də əlaqələri öyrənmək cəhətdən də əhəmiyyətlidir. Məsələn, Özbəkistan ərazisində əlyazmaları saxlanılan kitabxanadakı cümlələrdən görmək olur ki, özbək xalqı Azərbaycan şairlərindən ən çox Füzuli şe'rlərini sevmişlər. Füzuli əsərlərinə olan məhəbbəti bütün Orta Asiya xalqına aid etmək olar. Akademik V.Abdullayevin hələ 1958-ci ildə yazdığı bir məqaləsindən aydınlaşır ki. Ömər Baqi adlı şair Əlişir Nəvainin "Fərhad və Şirin", "Leyli və Məcnun" əsərlərini nəşr şəklinə salarkən Füzuli poemasından bə'zi epizodlar, monoloqlar da əlavə etmişdir.² Şe'rlə, eynilə verilmiş əlavələr əlbəttə, böyük özbək şairinin əsərlərini bir daha oxunaqlı, maraqlı etmişdir.

¹ Əlyazmaları kataloqu, c. II, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1977, s. 3.

² Bax: V.A.Abdullayev. Füzuli və özbək ədəbiyyatı, S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət universitetinin "Elmi əsərlər", ADU nəşriyyatı, Bakı, 1958, № 2, s. 37, 38.

Cümlələri araşdırdıqda görünür ki, Füzulidən sonra yaşamış özbək şairləri Füzuli qəzəllərini də Lütfi, Nəvai qəzəlləri kimi nümunə götürmüşlər. Məsələn, Məhəmməd Şərif adlı şəxsin xətti ilə 1323-cü hicri (=1905) ilində köçürülmüş bir cümlədə³ 6 şairin Füzuli qəzəli əsasında yazdığı 9 mürəbbəci vardır. Mirzə, Bəyani, Ümmidi, Qafil, Sadiq, Muradi təxəllüslü şairlər Füzulinin "Eylə sərməstəm ki, idrak etməzəm dünya nədir"⁴ misrası ilə başlayan məşhur qəzəlinə, yenə Bəyani: "Ol pərişan kim, məlahət mülkünün sultanidir",⁵ Muradi "Canımın cövhəri ol lə'li-şəkərbərə fəda",⁶ Fərrux isə "Ey qılan şeyda mənə, məndən bu istiqna nədir?"⁷ misraları ilə başlayan qəzəlini təxmis etmişdir. Eyni sözləri Nəvai haqqında da demək olar.

Deyildiyi kimi, Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan cümlələri araşdırdıqda mə'lum olur ki, burada 30-dan yuxarı cümlədə Nəvai şe'rlərindən nümunələr var. Cümlələrin tədqiqi ilə ədəbi əlaqələrin yaranma tarixini, formalarını müəyyənləşdirmək olur. Bunlar araşdırıldıqda mə'lum olur ki, cümlələrin çoxu Azərbaycanda şe'r həvəskarları, yaxud müəyyən şairlər tərəfindən tərtib edilmişdir. Bir qismi başqa ölkələrdə (İranda, Orta Asiyada və s.) yazılmış, sonradan Azərbaycana gətirilmişdir.

Tərtibat cəhətdən bir neçə növə ayrılan cümlələr çox hallarda tədqiqat əsərini xatırladır. Tərtibatçı-katib müxtəlif klassik şairlərin müəyyən bir formada olan şe'rlərini bir yerdə verməklə bunların ədəbi-bədii yaradıcılıq əlaqələrini öyrənmək işini asanlaşdırır. Belə cümlələr ancaq qəzəllərdən⁸ və yaxud rübailərdən⁹ ibarət olur. Ara-sıra qəsidələr cümləyə də təsadüf

³ Cüml. Özbəkistan EA Biruni adına Şərqşünaslıq İnstitutu, № 9354.

⁴ Cüml. Özbəkistan EA Biruni adına Şərqşünaslıq İnstitutu, № 9354, vər. 6^a, 10^a, 15^a, 19^a, 21^a, 88^a.

⁵ Yenə orada, vər. 11^a.

⁶ Yenə orada, vər. 87^a.

⁷ Yenə orada.

⁸ Bax: ƏYL, cüml. B-3959.

⁹ Yenə orada, cüml. S-384.

edilir. Bə'zən qəzəllərdən ibarət olan cüng, divan tərtibində əlifba ilə verilir. Hətta başlıqlar da yazılır (məsələn, hərfi-əlif, hərfi-ta, hərfi-şin). Elə cümlələr var ki, müxtəlif şe'r növlərindən nümunələr, bə'zən bütöv bir qəzəl, yaxud müəyyən beytlər, fərdlər, rübai və yaxud epik əsərdən bir parça, bə'zən də bütöv bir əsər verilir. Bu cür əlyazmalarında şairlərin biri digəri ilə əlaqəli, məzmun və formalarında ümumilik olan beytləri verilir. Məsələn, XVII əsrin birinci yarısında köçürülmüş bir cüngdə¹ Şah İsmayıl Xətai, Yə'qub şah, Sultan Mirzə Hüseyn, Humayun şah və Əlişir Nəvainin, həmin cüngün başqa yerində isə Şahi, Məhəmməd, Əbdülmanaf, Şəmsəddin, İbrahim və həmin cüngün tərtibatçısı olan Mustafanın məzmun və formasında ümumilik olan beytləri verilmişdir. Müəlliflərin hamısının şəxsiyyəti haqqında fikir söyləmək çətin olsa da, hər halda şairlərin ədəbi əlaqələrini öyrənmək üçün bu şe'rlər əhəmiyyətlidir. Azərbaycanın Ağdaşa yaxın rayonlarından birində yazılmış həmin cüngün tərtibatçısı şair və həm də görünür, yaxşı bir tədqiqatçı imiş. Əlyazması Nəvai şe'rlərinin Azərbaycanda geniş yayıldığını əks etdirməklə bərabər, həm də bə'zi şairlərin Nəvai ilə yaradıcılıq əlaqəsini göstərir.

Mə'lumdur ki, ədəbi əlaqələr ümumiyyətlə ictimai-siyasi əlaqələrin müəyyən bir sahəsidir. İctimai-siyasi əlaqələri bilmədən ədəbi əlaqələri öyrənmək əhəmiyyətsiz olur.

Nəvai irsi öz dövründə nəinki ədəbi əlaqələr üçün böyük zəmin olmuş, o həm də öz ictimai fəaliyyətində bu əlaqəni möhkəmlətməmişdir. Dövlətlər arasında ittifaq olmasına çalışmışdır.

Nəvai Astrabadda hakim olduğu vaxt münaqişələrin qarşısını almaq məqsədilə Astrabad ilə başqa məmləkətlər arasındakı pozğunluğu aradan qaldırmışdı. Hakimlərlə, o cümlədən Yaqub Mirzə ilə yaxşı münasibət yaratdı. Çünki bu vaxt Astrabada, oradan da Herata hücum hazırlanırdı. Bu işdə Yaqub Mirzə yaxından iştirak edirdi.²

¹ Bax: ƏYİ, cüng A-340.

² Bax: Voxid Zoxidov. Uluq şair icadının kalbi, Toşkent, "Uzbekiston" nəşriyyatı, 1970, s. 74.

Nəvai Cahan şah Həqiqi (vəf. h. 872 = 1467) ilə də yaxşı münasibətdə olmuşdur. Cahan şah, ümumiyyətlə şairlərlə, xüsusilə Heratda yaşayan şairlərlə əlaqə saxlamış, hətta Əbdürəhman Camiə şe'r divanını göndərmiş, Cami isə əvəzində onun bu divanı haqqında şe'r yazıb Cahan şahı təqdim etmişdir.¹

Yuxarıda göstərilən cüng Nəvainin böyük şəxsiyyətlərlə ədəbi əlaqəsini göstərmək üçün ilk mənbə kimi əhəmiyyətlidir.

1. Əz bəraye busə hər dəm deləm xun mikoni,
Ah əgər ruzi to həm aşiq şəvi çun mikoni.

Yə'qub şah (vəf. 1494)²

2. Ta ze konçe ləb be ma zəbane xiş birun mikoni,
Qonçee sirabra hər dəm cəğərxun mikoni.

Sultan Mirzə Hüseyn

3. Xəl'əte xod həmço qol ruzike qolqun mikoni
Mikoşi uşşaqe miskinravü sədxun mikoni.

Kisbi Əraşi³

¹ Məhəmmədəli Tərtibət. Dənəşməndane Azərbaycan (farsca), Tehran, 1314, s. 120.

² Yə'qub şah Ağqoyunlu Uzun Həsənin oğludur. Ömrünün sonunda 12 il Təbrizdə hakim olmuşdur. Qardaşı Sultan Xəlilə qarşı üsyan etmiş, onun yerinə keçmişdir. Alim və şairləri sevər, özü də farsca şe'rlər söyləmiş (Bax: Türk məşhurları, s. 399).

³ Kisbi Əraşi Azərbaycanın Ərəş mahalından olub XVI əsrin sonu və XVII əsrin əvvəllərində yaşadığı ehtimal olunur.

4. Gör ze birəhmi mərə az şəhr birun mikoni
Del ke dər kuye to bemand beu çun mikoni.

Mir Əlişir¹

Nəvainin bir beyt şe'ri həm ədəbi əlaqələr baxımından, həm də şairin əhvali-ruhiyyəsini əks etdirdiyi üçün çox maraqlıdır.

Həmin cügdən başqa bir misal:

1. İçib mey məst olub ol bivəfa əğyarə yaslanmış
Səbə təhrikindən gül bərgidir kim, xarə yaslanmış.

Nəvai

2. Müənbər kakilindirmi yüzündə qarə yaslanmış
Və ya mari-siyəhmi piç olub gülzarə yaslanmış.

İlahi²

Bu rədiflə bir neçə şairin beytləri verilmişdir. Eyni tərtibdə B-1745 (8792) şifrəli cüngün 53 b vərəqində Xacə Xosrov, Şeyx Əttar, Cami, Seyid Nəsimi və Nəvainin "Əst" rədifli qəzəllərindən, bir başqa cügdə³ isə Bibi Məhğaliyə, Übeyd xan, Məhəmməd Saleh, Əmir Vəli bəy Tirdar, Şövqi və Əmir Əlişirin "Olida" rədifli qəzəlindən beytlər verilmişdir.

Nəvai şe'ri Azərbaycan xalqı arasında çox yayılmış, çox sevilmişdir. Dolğun və həyatı məzmunu, əruzun oynaq bəhlərində, həm də sənətkarlıq cəhətdən qüvvətli yazılması şe'rin tez əzbərlənməsinə kömək etmiş, azərbaycanlıların

rəğbətini qazanmışdır. Nəvainin Azərbaycanda, həm də azərbaycanlı tərəfindən tərtib edilmiş B-3959 şifrəli cüngdəki:

Göz yaşım buldu rəvan bir nərgizi-cadu görüb¹ -

misrası ilə başlayan qəzəli nə qədər oxunaqlı və məzmunludur. Tərtibatçı qəzəli seçməklə bütün xalqın zövqünü əks etdirmişdir. Rəməl bəhrində olan bu qəzələ yazılmış nəzirələrdən biri də Şuxinin cavabıdır ki, əlyazmasının həmin vərəqində Nəvai şe'ri ilə yanaşı verilmişdir.

Cügdə Füzuli, Zari, Vaiz kimi Azərbaycan şairlərinin şe'rlərindən nümunələr vardır.

Nəvai sənətkarlığından danışarkən akademik Vahid Zahidov göstərirdi ki, şairin müasiri Xacə Abdulla Mirvarid şairin "Din afəti bir müqbəçeyi-mahi-liqadır, meyxarə bibak" misrası ilə başlayan müstəzadəyə sövt (oynaq mahnı) yazmışdır. Heratda elə ev yox imiş ki, orada bu sövt oxunmasın...²

Yuxarıda göstərilən A-340 şifrəli cügdə Nəvainin tez yadda qalan, əzbərlənən şe'rləri çoxdur. Misal üçün:

Görqəli hüsnünü zarü mübtəla buldum sana³ -

misrası ilə başlayan qəzəldən əlavə çap nüsxəsində təsadüf etmədiyimiz aşağıdakı şe'r, məzmunu bir tərəfə, sənətkarlıq cəhətdən nə qədər də rəvan, səlis, həm də əruzun ən oynaq bəhrində deyilmişdir. Azərbaycan oxucusunun qəlbinə, ruhuna və dilinə nə qədər də yaxındır:

Səbzə gördüm, xətti-səbz-i-yar düşdü könlümə,
Lalə gördüm, arizi-dildar düşdü könlümə.
Munca mirzalar qatında bulmuşam mən həmnəşin,
Ol bəzm mirzəyi-bərxordar düşdü könlümə.

¹ Göstərilən bütün misallar A-340 şifrəli cüngün 50^a vərəqindən götürülmüşdür.

² Cüng, vər. 107^b.

³ Cüng, ƏYİ, B-818 (11558), vər. 46^b.

¹ Cüng, ƏYİ, şifr: B-3959 (23410).

² Voxid Zoxidov. Uluq şoir icodining kalbi, Toşkent, "Uzbekiston" nəşriyoti, 1970, s. 144.

³ Cüng, vər. 62.

Bağ ərə nərgiz gətirmiş başığa zərrin qədəh,
 Ah kim ol çeşmi-porxumar düşdü könlümə.
 Qayda ki, gördüm bənəvşə birlə sünbül bağ ərə,
 Kakili-şul mişk ənbərbar düşdü könlümə.
 Ahu vaveyla ki, buldum möhnət qəmindən həlak,
 Ey Nəvayi, ta kim, ol qəmxar düşdü könlümə.¹

Azərbaycanın müxtəlif mahal və şəhərlərində yazılmış cümlərdə Nəvai şe'rləri vardır.

Azərbaycan yazılı abidələrinin toplanılmasında böyük xidmətləri olan Salman Mümtaz (1884-1941) şəhər və kəndləri qarış-qarış gəzmiş və ədəbiyyat tariximizi yazmaq üçün material – əlyazmaları toplamışdır. Hazırda bu əlyazmalarının bir çoxu Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Həmin materiallar içərisində də 35-dən yuxarı fars-tacik, Orta Asiya və Azərbaycan şairlərinin, o cümlədən Nəvainin şe'rlərindən nümunələr verilmiş cümlə vardır.²

Salman Mümtazın kolleksiyasından olan digər bir cümlədə də şairin haqqında aşağıda izahat verəcəyimiz şe'rləri yerləşir.

Nəvainin şe'rləri olan cümlələrin bir çoxu Azərbaycan şairləri tərəfindən tərtib edilmişdir. Bunlardan biri Zari Ərəşi (XVII-XVIII əsr) tərəfindən 1699-cu ildə tərtib edilmiş əlyazmasıdır.³ Burada Orta Asiya şairlərindən, Nəvaiddən əlavə, Cami və Lütfi şe'rlərindən nümunələr vardır.

Nəvainin digər bir cümlədə olan şe'r in şair Hüseynxan Müştəqın qələmindən çıxdığı aydınlaşır.⁴ 1^b vərəqində Müştəq öz aşağıdakı bayatısını da verir.

Müştaqiyyə, Müştəqi,
 Ənbər zülfün müştaqi.
 Yüzüm yüzün həsrəti,

Gözüm gözün müştaqi.

Əlyazmasındakı şe'r nümunələrinin əksəriyyəti rübai, qit'a, fərddir. Qəzəl azdır. Nəvai şe'rlərindən bir nümunə:

Mamuqtək ağarsın fələkin gözü,
 Qazantək qararsın sərəsər yüzü.
 İsatək kişiyyə verir bi eşşək
 Eşşəktək kişiyyə verir min köşək.¹

Cümlələrdə Nəvaiyə aid edilmiş bütün şe'rlərin şairin olduğuna hökm vermək çətindir. Hər halda Nəvainin hesab edilən şe'rlərin verilməsinə sə'y edilmişdir. Məsələn, A-298 (2743) şifrəli cümlənin 10-12 vərəqində də Nəvai şe'rləri verilmişdir. Əksəriyyəti bir beytdən ibarətdir. Bunlardan bir neçə nümunə:

Deləm teflöst nəşenasəd ze yar ağyarra
 Mən nəmidanəm çu sazəm çareye in karra.

(vər. 7^b)

Ta qəbaye ön sərve siməndamra dər bərgereft,
 Atəşi oftad dər canəm ke, aləm dər gereft.

(vər. 15^a)

Hər qol ke, dəməd bə'd vəfat əz sərə xakəm,
 Səd parə bəvəd dəhanət çun dele çakəm.

(vər. 48^b)

Nəvake şuxi dər del həmçü cani monda
 Dər tənə zarəm çu məğze ostxani monda.

(vər. 63^a)

¹ Cümlə, vər. 107^a.

² ƏYİ, Arx. 38, Q-22 (420).

³ Bax: ƏYİ, Arx. 38, B-1812 (11917).

⁴ Yenə orada, B-1482.

¹ ƏYİ, cümlə B-1482 (10537), vər. 37^a (şe'r mənbədə olduğu kimi verildi). Bu şe'r "Dirilik" jurnalında (1916-cı il, 8-ci nömrə, s. 320) bir qədər başqa şəkildə nəşr olunmuşdur.

Bütün nümunələr farscadır. Katibin milliyyəti bilinməsə də, cüngün azərbaycanlının ixtiyarında olduğunu 64-cü vərdədən sonra azərbaycanca edilmiş əlavələr təsdiqləyir.

Nəvai şe'rləri verilmiş cünglərdən biri Azərbaycanın Gəncə şəhərində şair Mirzə Mehdi Nacinin (1805-1882) xətti ilə yazılmış əlyazmasıdır. Mirzə Mehdi Gəncədə "Divani-Hikmət" adlı ədəbi məclisin fəal iştirakçılarından biri olmuşdur. "Divani-hikmət" 1820-1825-ci illərdə Gəncədə Mirzə Şəfi Vazeh tərəfindən təşkil edilmişdir. Mirzə Şəfi ölümünün son iki ilini Tiflisdə yaşayarkən orada bu məclisi davam etdirir. Deməli, "Divani-hikmət" Mirzə Şəfi sağlığında iki il həm Gəncədə, həm də Tiflisdə fəaliyyət göstərmişdir. Mirzə Şəfi vəfat etdikdən sonra "Divani-hikmət" in Tiflisdəki fəaliyyəti dayanırsa da, Gəncədə Mirzə Mehdi Nacinin rəhbərliyi ilə onun evində və bə'zən də onun həkimxanasında¹ davam edirdi. "Divani-hikmət" şairləri üçün, o biri məclislər kimi, Nəvai şe'rləri bir örnək olmuş, onun qəzəllərinə cavablar yazılmışdır.

Naci cüngə, özü, eləcə də Şəms Təbrizi, Mirzə Şəfi Vazeh, Qüdsi, Hacıağa Ordubadi, Əsir Şirvani, Arif Allahi Şirvani, Nabi Şirvani, Seyid Əzim Şirvani, Əttar Ərdəbili, Fəna Xoyi, Şahin Mirzə Əbdül Qarabaği, Nasir Mustafa bəy Qazaği və b. ilə bərabər, bunlarla yaradıcılıq əlaqələri olan Nəvai şe'rlərindən nümunələr daxil edilmişdir.

Naci azərbaycanlıların ruhuna, zövqünə və tələffüzünə uyğun qəzəllər seçmişdir.

Bakıda Əlyazmalar İnstitutun xəzinəsində mühafizə edilən cünglər içərisində Orta Asiyada Ömər xan Əmiri dövründə istehsal olunan, sonra isə Azərbaycana gətirilən də vardır.² Bu cür cünglərdə, əsasən Hafiz, Cami, Nəvai, Füzuli, Əmiri, Əndəlib, Bidil kimi şairlərin şe'rlərindən nümunələr verilir.

¹ Mirzə Mehdi yaxşı xəttat, həkkak, ornamentçi rəssam və şair olmaqla bərabər həm də həkim idi.

² Bax: Cüng, ƏYİ, B-27.

Təbrizi Yərəhməd ibn Hüseynin toplayıb yazdığı cüngdə isə¹ Ömər Xəyyam, Nizami, Nəsimi, Sə'di, Cami, Nəvai, Füzuli şe'rlərindən nümunələr vardır.

Deməli, Azərbaycanda yazılan cünglər ilə kənarda yazılan cünglər tərtib baxımından fərqlənir. Əgər Azərbaycanda yazılan cünglərdə Nəvai ilə əlaqədar bir qrup şairlər verilsə, kənarda yazılmış cünglərdə Nəvai ilə başqa qrup şairlər verilir. Cünglərin bu cür tərtibi ayrı-ayrı xalqların özbəklərlə, daha doğrusu Nəvai ilə yaradıcılıq əlaqəsi tarixi tədqiqini asanlaşdırmış olur.

Mə'lumdur ki, Nəvai haqqında şairin dövründə və ondan sonra müxtəlif rəvayətlər, əfsanələr yaranmışdır. Bunlardan biri hekayə şəklində, fondə saxlanılan cüngdə verilmişdir. Adətən müəyyən şəxsiyyət haqqında olan bu rəvayətlər yarıdan sonra ağızdan-ağıza gələrək, bə'zən yaxşı pis, pis yaxşı, "ağ" "qara", "qara" isə "ağ" şəklində salınır. Cüngdəki rəvayətin nə dərəcədə real olub olmamasını nəzərə almadan böyük şairin həyatı ilə əlaqədar olduğu üçün mə'lumat vermək lazım gəlir.

Cüng hicri 1047 (1638)-ci ildə köçürülmüşdür.² Əsasən farsdilli şairlərin şe'rlərindən nümunələr verilmişdir. İki hissədən ibarətdir. Bir hissəsi İsfahanda, digəri Astrabadda köçürülmüşdür. Bu rəvayət, daha doğrusu əfsanə yalnız Nəvai ilə deyil, həm də Sulitan Hüseyn ilə əlaqədardır. Əfsanədə gözəlliyi və hazır cavablığı ilə Nəvai, Sultan Hüseyn və Molla Sə'naini təəccübləndirən bir qadının məkri və mə'nəvi çirkinliyi ifşa edilir. Qadının mə'nəvi çirkinliyindən hiddətlənən və onu zindana saldıran Sultan Hüseyn nəticədə bu qadının hazır cavablığı qarşısında məğlub olur, qadına padşaha layiq hədiyyə, gözəl xələt verir, nəvaziş edir. Burada qadının məkri deyil, onun ağıllı olduğu təsdiqlənir.

Nəvai şe'rlərinin Azərbaycanda xalq arasında çox yayılmasının bir səbəbi də hər iki xalqın cəmi əlifbaya malik olmalarıdır. Ərəb əlifbası ilə yazılmış Nəvai şe'rlərini özbək, qırğız, qazax, türkmən, azərbaycanlı və b. türk xalqları həvəsi

¹ Cüng, yenə orada, B-847.

² Cüng, yenə orada, B-1481, vər. 5^b.

öz dilində oxuya bilir və bu çox, təbii, rəvan çıxır. Şairin həmin əlifba ilə olan şe'rləri müasir özbək dilinə nisbətən Azərbaycan dilinə daha uyğun gəlir. Misal üçün:

Çərxdən canımdadır yüz tiği-qatil hər zaman¹ -

misrasındakı şe'rlər müasir özbək dilində aşağıdakı şəkildədir:

Çərxdin jonimqadur yüz tiği gotil xar zamon².

Orfoqrafik cəhətdən 7 sözdən 6-sı dəyişmiş oldu. Çünki buradakı "Əlif" hərfi özbəkçə "o", "ə" hərfini əvəz edən "fəthə" isə "a" kimi səslənirsə, Azərbaycan dilində isə bu hərflər olduğu kimi səslənir.

Nəvai, qəzəllərinin ideya və məzmun gözəlliyi ilə bərabər, əruzun Azərbaycan şe'rinə işlənən bəhrlərində yazılması da şairin əsərlərinin daha geniş yayılmasına, deyildiyi kimi, səbəb olmuşdur.

Azərbaycanlı tərəfindən, həm də Azərbaycanda tərtib edilmiş bir cüngdən³:

Müvafiq qıldılar bulmuş məgər novruz ilə bayram,

- misrası ilə başlanan qəzəl buna tutarlı misal ola bilər. Əruzun hecaya yaxın bəhrində yazılan həmin qəzəldə daxili qafiyələr misraların ikiye bölünməsinə imkan verir. Misraları ikiye bölməklə beyt dörd yerə ayrılır və bu xalq şe'rinin geniş yayılmış formalarından olan gəraylının bir bəndi ilə bərabərləşir. Şe'r tamamilə Azərbaycan ləhcəsində verilmişdir.

Nəvai şe'rləri olan cünglərdən ən maraqlısı S-384 (inv. 13365) şifrəli əlyazmasıdır. Ən əvvəl maraqlıdır ona görə ki, bu

əlyazmasına daxil olan şe'r nümunələri ancaq rübailərdən ibarətdir. İkinci tərəfdən, bu cüngü tərtib edən şəxs rübailərin hər misrasını müstəzad etmişdir. Hər misraya yarım misra artırmışdır. Bu vaxta kimi mə'lum cünglər içərisində yeganə nüsxədir ki, tərtibatçı bəyənib seçdiyi şe'rlə belə münasibətdə olmuşdur. Bunun səbəbi tərtibatçının həmişə şairlər məclisinin - Nəvaixanlıq və Füzulixanlıq¹ fəal iştirakçısı bu sənətkarları dərinləndirən, bilən, istifadə edən şair Ədə Əhrəri olmasıdır. Əlyazmasının müqəddiməsində müəllifi Ədə Əhrəri, sonda isə, başqa bir xətlə, rusca, Buxara şairi Sultanxanın şe'rləri olduğu göstərilmişdir.

Sultan xan (vəf. 1836) Ədə təxəllüsü ilə yazan istedadlı şairlərdən olmuşdur. Sədrəddin Ayni yazır ki, Sultan xan Xacə Şeyxülislam Əhrəri Səmərqəndi Buxarada Əmir Heydər, Xoqənddə Ömər xan Əmiri, yenə Buxarada Əmir Nəsrullah yanında yüksək rütbəyə çatmış, şe'r yazmış, türkcə və farsca divan bağlamışdır.²

Hazırda bu şəxsin 320 vərəqdən ibarət böyük bir divanı³ və göstərilən cüngün bir neçə əlyazması⁴ Özbəkistan EA Şərşünaslıq İnstitutunda saxlanılır. Sultan Ədanın rübailərdən ibarət həmin cüngünün 1258 hicri (=1842) ildə Məhəmməd Əzim adlı şəxsin xətti ilə şairin öz sağlığında köçürülmüş 4375

¹ Orta Asiyada XIX əsrdə xanlar sarayında, şairlər məclisində Cami, Nəvai, Füzuli və b. görkəmli sənətkarların şe'rlərini oxumaq, onlara cavablar yazmaq, xüsusilə qəzəllərini təxmis etmək bir ənənə olmuşdur. (Cüngün müəllifi azərbaycanlı olmasa da, abidə Bakıda Əlyazmalar İnstitutunda saxlandığından və o, ədəbi əlaqələri öyrənmək üçün əhəmiyyətli olduğundan yeri gəlmişkən bəhs edildi).

² Bax: Nümunəyə ədəbiyyatə tacik (hecri 1200-1343), çesme dovnom, cəmkonəndə Sədrəddin Ayni, Moskva, 1946, s. 197-200.

³ Divan, əlyazması, Özbəkistan EA Şərşünaslıq İnstitutu, şifr: 8200.

⁴ Cüng, əlyazması, yenə orada, şifr: 4375, 5014.

¹ Nəvai. Divan, əlyazması, ƏYİ, S-619, vər. 203, qəz. 714.

² Alişer Navoiy. Xazoyinul-maoni, c. III, s. 462, q. 460.

³ Cüng, ƏYİ, B-2228 (3147). Cüngün harada və kim tərəfindən köçürüldüyü qeyd edilməsə də paleoqrafik xüsusiyyətindən Ağdaş ətrafında tərtib edilərək yazıldığı aşkarlanır.

şifrəli nüsxəsinə əsasən demək olar ki, bu əsər 1500-dən artıq rübaini¹ əhatə edir.

Cüngün Bakı nüsxəsinin paleoqrafiyası – xətti, kağız, cildi onun da Orta Asiya istehsalı olduğunu göstərir. 141 vərəq-dən ibarətdir, sondan naqisdir. Paygirlərindən mə'lum olur ki, cildə tutulan zaman vərəqlərin yerləri dəyişdirilmiş, bə'zi vərəqlər çatmır (hər bir vərəqi müstəzadla birlikdə 11-12 sətirdən ibarətdir. Təxminən 832 rübaini əhatə edir. Ölçüsü 14 x 26 sm, cildi ornamentli medalyonu, kənarları isə sarı rəngdə həndəsi cizgili, qırmızı meşindəndir. Xətti: nəstə'liq-şikəstə). Cildin əvvəlində tərtibatçının iki səhifəlik müqəddiməsi verilmişdir.

Müqəddimədə deyilir ki, şair istədiyi, xoşladığı şairlərin şe'rlərini seçmişdir.

Mə'lumdur ki, rübailərin müəllifini qit'ə və fərdlərdə olduğu kimi, qəzəl və qəsidə və başqa növ şe'rlərə nisbətən müəyyən etmək çətindir. Ona görə də məzmununa əsasən müəllifi ehtimal olunan bir çox şairlərin rübailəri ilə müqayisə edildi və aydınlaşdı ki, təxminən 5 rübai tərtibatçının özünün, 52-si Ömər Xəyyamın,² 60-ı Məhəmməd Füzulinin,³ bir neçəsi Xaqani Şirvaninin,⁴ Əbdürrəhman Caminin,⁵ 70-dən çoxu Ürfi Şirazinin,⁶ 30-a yaxın Əlişir Nəvainindir.⁷ Həmin müəlliflərin, ola bilsin ki, hələ müəyyənlaşdırılmamış bir çox rübailəri də burada yerləşir. Bunlar Füzulinin Orta Asiyadakı şöhrətini də yaxşı açıqlayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ömər Xəyyama aid edilən həmin rübailərin bə'zisi⁸ "Məhsəti və Əmir Əhməd" dastanında

Pir Osman və Əmir Əhmədin tərəfindən deyilən rübailərin eynidir.¹

Ümumiyyətlə, dastan müəllifləri əsərlərini yazarkən müəyyən şairlərin, aşıqların şe'rlərindən nümunələr, dastanlarına daxil edirlər. Ehtimal ki, "Məhsəti və Əmir Əhməd" dastanının müəllifi hesab edilən Cövhəri də əsərini yazarkən Ömər Xəyyam rübailərindən oraya daxil etmişdir.

Cüngün tərtibatçısı müstəzadları həm forma, həm də məzmun baxımından çox bədii vermişdir. Rübailərinin məzmunu və ideyasını orada yığcam şəkildə ifadə edə bilmişdir. Zaid olunan hissələr birləşdirildikdə ayrıca bir rübai forması alınır. Burada da birinci, ikinci və dördüncü misralar həm qafiya, üçüncü isə sərbəst şəkildədir, verilən rübailərin qafiyələrindən fərqlidir.

Tərtibatçı-şair bu məcmuədə də Füzulinin Nəvaidən ayırmamışdır. Əgər cümlələrdə olduğu kimi, yaradıcılıq əlaqəsi olan şairlər eyni əlyazmasında öz yerlərini tapmışdırsa və bunlardan birinin şe'ri varsa, deməli o birinin də olacağı şübhəsizdir.

Əlyazmasının müqəddiməsi də sanki cüngün məzmunu ilə səsləşir; müqəddimə aşağıdakı sözlərlə tamamlanır:

"Ədaye Əhrari əz ruyə bikari xast bebəhaneyi çəng dər daməne bozorqan zənəd, naçar berübaiye əzizan müstəzadi extiyar kərd. Ma xod gerde daməne mərdi nəmirəsim, şayəd ke, gerde daməne mərdi bema rəsəd. Guyane soxən xodra dər zile anha rəsanid çu gerd".²

Sultan xan sevdiyi dahi sənətkarın şe'rləri üzərində necə ehtiramla işlədiyini, necə zəhmət sərf etdiyini göstərmək üçün bir neçə rübaini misal göstərmək olar.

¹ Rübailər müxtəlif əlyazmalarında müxtəlif miqdarda göstərilir.

² Bax: vər. 3^a-20^b, 27^a, 39^b-54^a.

³ Vər. 93^a-97^b, 104^b-108^b.

⁴ Vər. 24^a.

⁵ Vər. 112^a.

⁶ Vər. 39^b-54^a.

⁷ Vər. 101^a-104^a, 115^b-116^b.

⁸ Tədqiqatda Xəyyamın əsərlərinin son nəşri əsas götürülmüşdür. Bax: Külliyyatə rübaiyyatə həkim Ömər Xəyyam, bə'sə'yü ehtimame Əsgər Əbdüllahi, Tehran.

¹ "Məhsəti və Əmir Əhməd" dastanı, farsca əlyazması, ƏYL, M-9.

² Cüng, ƏYL, şifr: S-384, vər. 2^a. (Tərcüməsi: İşsizlikdən istədim ki, görkəmli şəxslərin xatirəsi olaraq əlimi böyüklərin atəyinə vurum. Naçar qalıb məşhurların rübailərini müstəzad etməyi seçdim. Biz özümüz o kişilərin (istə'dadların – C.N.) atəyinə çatmasaq da, bəlkə istə'dadların atəyi bizə çata. Müəllif öz sözlərini onlardan sonra əlavə etdi).

Əlişir Nəvaidən:

Saqi, məni xar-xardan eylə xilas,
Gəl gül üzün aç bahardan eylə xilas,
Ya mey verü intizardan eylə xilas,
Ya öldürübən xumardan eylə xilas.¹

Müstəzadla birlikdə:

Saqi, məni xar-xardan eylə xilas,
Ey sadə yüzüm.
Gəl gül üzün aç bahardan eylə xilas,
Can əfruzum.
Ya mey verü intizardan eylə xilas,
Ağrıdı gözüüm.
Ya öldürübən xumardan eylə xilas.
Eşit bu sözüm.

Ayrıca müstəzadlar (ayrılan misralar)

Ey sadə yüzüm,
Can əfruzum,
Ağrıdı gözüüm,
Eşit bu sözüm.

Nəvainin bu cümdə olan 30-a qədər rübaisi bu şəkildə qurulmuşdur. Eyni sözləri Füzulinin və başqa müəlliflərin cümdəki rübailəri haqqında da demək olar. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Xaqaninin, Ürfinin, Xəyyamın rübailərində çap nüsxəsi ilə uyğunsuzluq müşahidə olunsa da, Nəvai və Füzuli rübailərində uyğunsuzluq çox-çox azdır.

Nəvai yaradıcılığı ilə bütün sənətkarlara nisbətən, sıx əlaqəsi olan Füzuli rübailərindən aşağıdakı misraları misal göstərmək olar:

¹ Alişer Navoiy. Xəzoyinul-maoniyy, c. I, Toşkənt, 1959, s. 755, əlyazma, vər. 101^b.

Xeyli-qəmin etdi nəqdi-ömrüm¹ tərəc,
Səbr ilə müyəssər olmadı dərdə əlac.
Ruxsarına tökdü mərdümi-çəşmim qan,
Hinduyə gərək lə'l verir Rumə xərəc.²

Müstəzadla birlikdə:

Xeyli-qəmin etdi nəqdi-ömrün tərəc,
Can sənə nisar.

Səbr ilə müyəssər olmadı dərdə əlac,
Yatdım bimar.
Ruxsarına tökdü mərdümi-çəşmim qan,
Ta hökm edə eşq.³
Hinduyə gərək lə'l verir Rumə xərəc,
Dur xunxar.

Nəvainin Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda olan cümlələrdəki şeirlərinin hamısı haqqında ayrılıqda danışmaq mümkün deyil. Bizcə göstərilən misallar şairin Azərbaycan xalqı arasında nüfuz dairəsinin genişliyini göstərmək üçün kifayətdir.

¹ Çap nüsxəsində "Nəqdi-səbrim" getmişdi. Bax: Füzuli. Əsərləri, Bakı, Azərb. EA nəşriyyatı, c. I, 1958, s. 389.

² Bu misra çapda "Hinduyi görün lə'l verir Rumə xərəc" kimi verilmişdir.

³ Bu misranın yanında "şəh" sözü yazılmışdır. Ehtimal ki, tərtibçinin əlində bir başqa nüsxə də olmuşdur. Bu söz ya nüsxə fərqi, ya da tərtibçi "eşq" sözünü "şəh" sözü ilə əvəz etmək istəmişdir. Sonrakı fikir daha real ola bilər. Çünki bu cür qeydlərə başqa yerlərdə təsadüf edilmədi.

AZƏRBAYCAN KLASSİKLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİ NƏVAİ KİTABXANASINDA

Böyük özbək şairi Əlişir Nəvai zəngin ədəbi irsi çoxcəhətli yaradıcılığı, qabaqcıl ideyaları və bədii sənətkarlıq qüdrəti ilə dünya ədəbiyyatında şərəfli yer tutur. Əsərlərindən aydın görünür ki, o, xüsusən Yaxın Şərq xalqlarının ədəbi-fəlsəfi fikrini yaxşı mənimsəmiş və ərəb, fars və türk dillərində kitablardan ibarət zəngin kitabxana yaratmışdır.

Mirxondun "Rovzətüs-səfa" adlı tarixə aid sanballı əsərini yazarkən Nəvainin ona maddi və mə'nəvi yardım etməsindən danışarkən prof. Ə.Hayıtmetov yazır ki, Heratdakı ən böyük kitabxana olan Nəvai kitabxanası Mirxondun ixtiyarında idi. Beləliklə, Heratda, eləcə də bütün Orta Asiyada ən böyük kitabxana Nəvainin olmuşdur.¹

Nəvainin kitabxanasındakı əlyazmalarını müəyyənləşdirmək şairin ədəbi-bədii və fəlsəfi görüşlərinin hansı zəmin üzərində yaranıb inkişaf etdiyini öyrənmək üçün çox əhəmiyyətlidir. Y.E.Bertels "К вопросу о мировоззрении Навои" sərlövhəli tədqiqatında bu nəticəyə gəlmişdir: "...продолжая готовить академические издания Навои, мы все же немедленно должны взяться за тщательный анализ его "библиотеки". Другого надежного пути я не вижу".²

Daha sonra yazır: "Нужно отметить, что в Герате было много библиотек. У Байсунгар Мирзы, сына Шахруха (ум. Хиджры 836 (=1432)) была великолепная библиотека, при которой, как и в библиотеке Навои трудились знатные переписчики – каллиграфы, миниатюристы, художники и т. д. Но первый лист изготовленных рукописей украшал книжный знак Шахруха, что отделяет их от книг других

библиотек".¹

Nəvai kitabxanasının kitabları isə onun 1481-ci ildə əmir ləqəbi almış qardaşı Dərvişəli idi.² Dövrünün görkəmli rəssam və xəttatlarından olan Məhəmməd Nəqqaş da uzun müddət Nəvai kitabxanasında işləmişdir.³

Nəvainin kitabxanası orta əsrdə yaranmış ən zəngin kitabxanalardan hesab edilə bilər. Vəzirlik dövründə onun təşəbbüsü ilə Sultan Hüseyn sarayına ən mahir xəttatlar və miniatürçü rəssamlar cəlb edilmişdir.

A.Y.Yaqubovski özünün "Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои" adlı məqaləsində yazırdı ki, Nəvai Heratda musiqinin, miniatür və xəttatlıq sənətinin, heykəltəraşlığın inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Sultanəli Məşhədinin və Mirəli Hərəvi Məcnunun ustad xəttat kimi yetişməsində Nəvainin əhəmiyyətli yardımı olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, böyük miniatürçü rəssam Behzad Əlişir Nəvainin təsiri altında yetişmiş və ən yaxşı əsərlərini Heratda, bilavasitə onun köməyi ilə yaratmışdır.⁴ Bu dövrdə klassik şair və alimlərin əsərlərinin üzünü köçürmək, ona bədii tərtibat vermək üçün sarayda böyük bir laboratoriya fəaliyyət göstərirdi. Burada müxtəlif növ kağızlar və mürəkkəblər hazırlanırdı, xəttatlar əlyazmalarının üzünü köçürür, cildçilər isə əlyazmalarını cildə tuturdular.⁵ Sarayda hazırlanan əlyazmaları-

¹ Бах: Е.Э.Бертельс. Избранные труды (Навои и Джами), изд-во "Наука", 1965, с. 19.

² Yəni orada, s. 127.

³ А.А.Семенов. Гератское искусство в эпоху Алишера Навои. Бах: Родоначальник узбекской литературы, Ташкент, изд-во Узб. филиала АН СССР, 1940, с. 153-174; Əli Minai və Əbülfəz Rəhimov. Orta əsr Yaxın Şərq kitabxanası. Azərbaycan EA "Xəbərləri", 1967, № 2, s. 38-45.

⁴ Бах: Алишер Навои (сборник статей), изд-во АН СССР, М. Л., 1946, с. 25, 29, 39.

⁵ А.А.Семенов. Гератская художественная рукопись эпохи Навои, Алишер Навои (сборник статей), изд-во АН СССР, М. Л., 1946, с. 153-174.

¹ Бах: Hayitmetov Ə. Nəyatbəxş çeşmə (özbəkçə), Daşkənd, 1974, s. 86.

² Бах: Е.Э.Бертельс. Избранные труды (Навои и Джами), изд-во "Наука", 1965, с. 448.

nin ən nəfisi, çox ehtimal ki, Nəvainin şəxsi kitabxanasının malı olurdu.

Azərbaycan ədəbiyyatının ən gözəl nümunələri, xüsusən Xaqani, Nizami, Nəsimi, Qasım Ənvar və sair məşhur şairlərin əsərlərinin Orta Asiyada geniş yayılmasında birinci növbədə Nəvainin çox böyük rolu olmuşdur.

Nəvai mütləqə həddindən artıq həvəskar olduğundan və kitaba böyük qiymət verdiyindən sevdiyi adama hədiyyə olaraq zəngin kitabxanasından kitab ayıraraq vermiş. Məsələn, Yəqub Mirzə adamlarından Qazi İsayə Caminin və s. bəzi şairlərin əsərlərini hədiyyə etmişdir.¹ Bəzən də öz "Xəmsə"sinin xülasəsini köçürüb hədiyyə edərmiş.

Nəvai klassik Şərq ədəbiyyatına mükəmməl bələd olan, ilk növbədə epik şe'rin ustası Nizami ən'ənləri ilə tərbiyələndən, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə daha çox bağlı olan şairlərdən idi. Doğrudur, Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami kimi sənətkarların da yaradıcılığı Nizami ən'ənləri ilə qırılmaz surətdə əlaqədardır. Lakin cəsarətlə demək olar ki, XII-XV əsrlərdə, eləcə də sonrakı dövrlərdə Nizamini dərinlən sevmə, onu yaxşı tanıyan və əsərlərinə mükəmməl bələd olan şairlər içərisində Nəvai birinci yeri tutur. Nizami yaradıcılığı Nəvayiə təsir etdiyi kimi, o da öz növbəsində Kişvəri və Füzulidən tutmuş ta dövrümüzdə qədər bir çox Azərbaycan sənətkarlarının diqqətini cəlb etmişdir.

Nəvainin istər poemalarındakı girişlərdən,² istərsə də başqa əsərlərindən^{1a} məlumdur ki, dahi Azərbaycan şairi Nizami onun ən çox oxuduğu, dərinlən sevdiyi, əsərlərini mükəmməl öyrəndiyi və təsirləndiyi sənətkarlardan idi. Nəvainin elə poeması yoxdur ki, orada Nizamidən söhbət açılmasın, onun böyük və ölməz sənətinə müəllif öz münasibətini bildirməsin.

Bələ bir sual meydana çıxır: Nəvai Nizami əsərlərini hansı əlyazmalarından oxumuşdur? Nəvai kitabxanasına Nizamini hansı əsərləri daxil olmuşdur?

Məlumdur ki, Orta Asiyanın bir sıra şəhərləri ilə yanaşı, 1510-cu ildə Herat da Şah İsmayıl Səfəvi tərəfindən işğal edilmişdir.¹ Herat xəttatlıq məktəbinin yaratdığı ən gözəl əlyazmaları Ərdəbilə aparılmışdır. Saray kitabxanası bütünlüklə Ərdəbilə köçürülmüşdür. Ancaq Qriboyedovun qətlindən sonra həmin əlyazmalarının müəyyən qismi Rusiya dövlətinə verilmişdir. Peterburqda M.E.Saltikov-Şedrin adına Dövlət Kütəvi kitabxanasında saxlanılan həmin əlyazmalarının bir çoxu, daha doğrusu Dornun² kataloquna daxil edilmiş əlyazmalarının bir çoxları çox ehtimal ki, Nəvai kitabxanasının inciləridir. Nəvai kitabxanasının kitablarını müəyyən etmək üçün Heratda üzvi köçürülmüş və sonradan Ərdəbil kitabxanasına daxil edilmiş nüsxələri ayırd etmək lazım idi. Ərdəbildə Səfəvilər xanədanının mükəmməl kitabxanası olduğu və bu kitabxananın, xüsusən Şah İsmayıl Xətai kimi görkəmli şair, mədəniyyət, ədəbiyyat həvəskarı tərəfindən böyük qayğı və sə'y ilə zənginləşdirildiyi məlum bir həqiqətdir.³ Hətta "Şah İsmayıl 1522-ci ildə rəssam Kəmaləddin Behzadın saray kitabxanası rəisliyinə təyin edilməsi haqqında xüsusi fərman da vermişdir".⁴

Hazırda mühüm bir hissəsi Peterburqda M.E.Saltikov-Şedrin adına kitabxanada saxlanılan bu əlyazmalarını araşdırarkən, Herat məktəbi nümayəndələri tərəfindən hazırlanmış nüsxələr müəyyən edildi. Soltanəli Məşhədi və Mirəli Hərəvinin xətti ilə yazılmış, yaxud Soltanəli Hərəvi tərəfindən cildlənmiş əlyazmalarının möhürləri nəzərdən keçirildi. Üzərində "Vəqfi-

¹ Bax: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, c. I, Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s. 326.

² Bax: Dorn. Catalogue des manuscrits et xylograpues orientaux de la bibliothéque imperiale publique de St. Petersbourg. St. Petersbourg, imprimerie de l'academie imperiale des sciences, 1852.

³ Бак: А.А.Семенов. Гератская художественная рукопись эпохи Навои. Алишер Навои (сборник статей), изд-во АН СССР, М. Л., 1946, с. 173-174.

⁴ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, c. I, Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s. 326.

¹ Bax: "Dirilik" jurnalı, Bakı, 1916, № 7, s. 312.

^{2, 1a} Bax: Navoiy. Asarlar (15 tomluq), t. VI, s. 7, s. 5-8; t. VIII, s. 6; t. X, s. 451; t. XIV, s. 54; t. XV, s. 176-178.

səfiyyəyi-Səfəviyyə, astaneyi-mütəbərrikə" sözləri yazılmış girdə bir möhürdən mə'lum oldu ki, möhür Səfəvilərə məxsusdur və kitabların vəqf¹ edilməsinin bildirmək üçün vurulmuşdur. Möhürün yanında kitabdarın belə bir qeydi var.

"...Şah Səfi əleyhür-rəhmənin astanasında yüksək mərtəbə sahibi olan Abbas Səfəvi bu kitabı vəqf etdi. Kim onu oxumaq istəsə, oxusun. Bu şərtlə ki, kənara çıxarmasın..."

Bu qeydin altında 1018 hicri tarixi (=1608) qoyulmuşdur. Başqa əlyazmalarında 1037 hicri (=1627) tarixli qeyd də var. Lakin hər iki tarix eyni xəttlə yazılmışdır. Həmin əlyazmasının xətti, vaxtı ilə Şah Abbas Səfəvi sarayında kitabdar vəzifəsində çalışan şair Sadiq bəy Əfşar Sadiqinin Tehran Universiteti kitabxanasından Azərbaycan EA Əsaslı Kitabxanasına mikrofilmə alınmış külliyyatının xəttinə çox oxşardır. Lakin bu heç də Sadiqinin xətti olduğunu sübut etmir. Çünki Sadiqinin tədqiqatçıları onun hələ vəfatından, yəni 1018-ci hicri (=1609) ildən əvvəl, 1006 (1597)-ci ildə kitabdarlıq vəzifəsindən azad olduğunu sübut etmişlər.² Görünür, bu xətt Sadiqi dövründə gözəl xəttinə görə saraya cəlb edilmiş və sonra isə kitabdarlıq vəzifəsini almış Əli Rizainin xəttidir.

Nəvai haqqında tədqiqatlar göstərir ki, şairin ixtiyarında çox kitablar olmuş, misal üçün Ənvərinin iki qədim əlyazma divanı, Caminin ona bağışladığı "Aşi'ət-əl-ləmə'at",³ onun divanı və s. Şair "Xəmsətül-mütəhəyyirin" də Caminin sifarişi olaraq onun bir divanı laboratoriyada köçürüldüyünü göstərir. Əlbəttə

bu, Nəvainin ixtiyarında olan əlyazması əsasında köçürülmüşdür.

Herat məktəbinin Ərdəbil kitabxanasında olan əlxətləri müəyyən edildikdən sonra, Azərbaycan klassiklərinin əsərləri araşdırıldı. Bu kitabxanada Firdovsi, Ənvəri, Sə'di, Hafiz və başqaları ilə yanaşı Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələrinin də əsərləri vardır. Bunlardan ilk öncə şairin ustası Nizaminin aşağıdakı əlyazmalarını göstərmək olar:

1. Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"si, köçürülmə tarixi 884 hicri (=1479, 80)-ci il. Bu nüsxə ən mükəmməl və ən qədim "Xəmsə"dir.¹ Əlvan rəngli və zərlə işlənmiş qovluqlu cildə tutulmuş həmin əlyazmasının 4 əvvəlinci vərəqləri ornamentlə bəzədilmişdir. Hər poemanın zərli, ornamentli başlığı vardır. İçərisində poemalara çəkilmiş 7 miniatür də diqqəti cəlb edir. Paleografik xüsusiyyətlərindən görünür ki, Orta Asiya Herat məktəbinin işidir. Çox ehtimal, əsər Nəvainin rəhbərliyi altında köçürülmüşdür. Üzərində Səfəvi kitabxanasının möhürü və kitabların qeydi vardır. Ölçüsü: 21x32 sm, həcmi: 358 vərəqdir.

2. Nizami "Xəmsə"si, hicri 886 (=1481)-ci ildə Dərviş Məhəmməd Taqi tərəfindən qırmızı, ağ, boz, qəhvəyi vərəqlərə dörd sütunda yazılmışdır.² Dərviş Məhəmməd Taqi Nəvai üçün əlyazma köçürən katiblərdən idi. Əlyazmanın mətni mavi, göy və narıncı xətlə haşiyələnmişdir. Cildi yuxarıda təsvirini verdiyimiz D-337 şifrəli əlyazması kimi qovluqlu və müzəyyəndir. Məhəmməd Taqinin köçürdüyü bu əlyazması Nəvainin əlində olmuşdur. Üzərində Səfəvilərin möhürü və kitabdarın qeydləri vardır. Altı ornamentli başlığı var. "Məxzənül-əsrar"da 2 ədəd, "Xosrov və Şirin"də 14 ədəd, "Leyli və Məcnun"da 9 ədəd, "Həft peykər"də 12 ədəd, "İskəndərnamə"nin "Şərəfnamə" hissəsində 7, "İqbalnamə" hissəsində isə 1 ədəd, cəmi 45 miniatürlü bu "Xəmsə" bizzat Nizami əsərlərinin keçmiş Sovet İttifaqına daxil respublikaları xəzinələrində saxlanılan əlyazmalardan ən müzəyyəni və nəfis nüsxəsidir. Hər vərəqi bir qızıla

¹ Vəqf – tərpədilməz, başqasının ixtiyarına keçirilə bilinməz əmlak; Allah xeyrinə vəsiyyət edilmiş, bağışlanmış, qurban verilmiş əmlak.

² Бах: М.Г.Мурадова. Садиг бек Садиги (жизнь и творчество), автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, изд-во "Элм", Баку, 1970, с. 12.

³ Е.Э.Бертельс. Избранные труды. Навои и Джами, изд-во "Наука", Главная редакция восточной литературы, М., 1965, с. 122-123.

¹ М.У.Салтук-Şədrin adına Sankt-Peterburq Dövlət kitabxanası, əlyazmalar şöbəsi, D-337.

² Yəni orada, D-338.

bərabər olan bu "Xəmsə"yə 27 yerdə Şah Abbas kitabxanasının möhrü basılmışdır (Ölçüsü: 23 x 35 sm; həcmi: 309 vərəq). Bu əlyazmaları ilə tanışlıq aydın göstərir ki, Nəvai kitabxanasında Nizaminin bizə mə'lum olmayan daha qədim nüsxələri mövcud olmuşdur. Belə bir mənbə olmadan, şübhəsiz, Nizami "Xəmsə"-sinin göstərilən əlyazmaları hazırlana bilməzdi. Lakin həmin əlyazmalarının taleyi bizə hələ də mə'lum deyildir. Əgər bunlar da Ərdəbilə aparılıbsa, ehtimal ki, Rusiyaya verilməmiş, xaricdə qalmışdır.

3. Nizami "Xəmsə"si.¹ Bu "Xəmsə"-nin haşiyəsində yazılmış 1-ci poema Dornun kataloqunda göstərilməmişdir. Kataloqdakı təsvirdə əlyazmasının yalnız 4 poemadan ibarət olduğu qeyd edilmişdir. Həmin əlyazmasının köçürülməsi tarixi Nəvainin vəfatından bir qədər sonraya düşsə də, hər halda saray kitabxanasında olan müəyyən mənbədən köçürüldüyü aydınlaşır. Həmin mənbə isə çox ehtimal Nəvainin ixtiyarında olmuşdur. Bu əlyazmasının tarixi hicri 908 (= 1502)-ci il, ölçüsü: 9,5x14 sm; həcmi: 497 vərəqdir. Deməli, Nəvainin əlində ən mükəmməl Nizami nüsxələri olmuşdur.

4. Nizaminin Ərdəbil kitabxanasından gətirilən "Xəmsə"-lərindən biri də 913 hicri ilində (=1507) köçürülmüş ornamentli, qəhvəyi qovluqlu meşin cildə tutulmuş nüsxədir.² Bu əlyazmasında da səfəvilərin möhürü və kitabdarın xətti ilə qeydlər vardır. Dornun kataloqunda bu əlyazmasının təkcə "Xosrov və Şirin"-dən ibarət olduğu göstərilmişdir. Halbuki, bu cildə Nizaminin poemalarının beşi də daxildir. Əlyazmasında 6 ornamentli başlıqdan əlavə "Məxzənül-əsrar"-da 2 ədəd, "Xosrov və Şirin"-də 3 ədəd, "Leyli və Məcnun"-da 4 ədəd, "Həft peykər"-də 11 ədəd, "İskəndərnamə"-nin "Şərəfnamə" hissəsində 3 ədəd, "İqbalnamə" hissəsində isə 2 ədəd olmaqla cəmi 25 miniatür vardır.

Bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Nizaminin dövrümüzə qədər gələn bir çox qədim əlyazmaları Özbəkstan

torpağında yaranmışdır. Səid Nəfisi şairin divanını nəşrə hazırlayarkən istifadə etdiyi əsərlər sırasında Seyf Hüsam Həməvinin xətti ilə XIV əsrin axırında yazılmış "Məcmueyi-lə'tayif və zə-raif" adlı əlyazmasını göstərir ki, bu da Kabul kitabxanasında saxlansa da, şübhəsiz, Heratda istehsal edilən əlyazmalardandır.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvilərin ixtiyarında olan əlyazmalarından biri də Təqiəddin Xəsinin (təvəllüdü təxminən hicri 946/957) "Xülasətül-əş'ar və zübdətül-əfkar" adlı şairlər təzkirəsidir. Məzmunundan görünür ki, 993 hicri (=1585)-ci ildə köçürülmüş həmin əsərdə maraqlıdır ki, Nəvaiddən hələ həyatda yaşayan şəxs kimi, hətta vəzir kimi danışılır, heç bir yerdə orta əsrlərdə ən'ənəvi sayılan: "Allah onun ruhunu şad etsin", yaxud "Allah ona rəhmət eləsin" sözlərinə təsadüf olunmur. Bu əlyazmasının üzərindəki qeyd və möhür onun da vaxtilə Ərdəbil kitabxanasında olduğunu göstərir. Bu əsər ədəbi əlaqələri öyrənmək üçün çox əhəmiyyətlidir.

Bu məcmuədə Firdovsi, Sə'di, Kəmaləddin İsmayıl və başqa görkəmli şəxsiyyətlərdən bəhs edilməklə bərabər, Azərbaycan şairlərinə də geniş yer verilmişdir. Nəsimi, Qasım Ənvar haqqında olan hissə daha böyükdür. Müəllif, Nəsiminin həyatı və yaradıcılığı haqqında geniş mə'lumat, qəzəllərindən və rütbələrindən nümunələr vermişdir. Bu böyük əlyazmasının 8 vərəqi Nəsimiyə həsr edilmişdir.

Nəsimidən bəhs edən tədqiqatçılar: H.Araslı, M.Quluzadə, C.Qəhrəmanov, Z.Quluzadə və başqaları bu əlyazmasından ətraflı istifadə etmişlər.

Qasım Ənvara aid hissə bu kitabın 11 vərəqini təşkil edir. Burada Qasım Ənvarın həyatından, Sərabda doğulmasından, gənclikdə Şeyx Sədrəddin Ərdəbiliyə rəğbət bəsləməsindən, Orta Asiyanın bir çox nüfuzlu ailələrində gəncləri tərbiyə etməsindən və Orta Asiyada böyük hörmət qazanmasından bəhs olunur. Daha sonra əsərdə deyilir ki, Qasım Ənvar həyatının son illərində Cam şəhərinə gedir. Cam camaatı onun üçün böyük bağ salır. Lakin bağ tamamlanmamış Qasım Ənvar vəfat edir. Nəvai öz vəzirliyi dövründə onun qəbri üzərində misilsiz bir imarət saldırmışdır. Kitabda Qasım Ənvarın "Divan"-ı, şe'rləri və başqa əsərləri haqqında da mə'lumat vardır. Beləliklə,

¹ M.Y.Saltukov-Şedrin adına Sankt-Peterburq Dövlət kitabxanası, əlyazmalar şöbəsi, D-339.

² Yenə orada, D-340.

"Xülasətül-əş'ar və zübdətül-əfkar"ın bu qiymətli nüsxəsi Nəsimi, Qasım Ənvar və başqa bir çox Yaxın Şərq şairlərinin həyatını, yaradıcılıq əlaqələrini öyrənmək üçün çox əhəmiyyətli ilk mənbələrdəndir.¹

Nəvainin Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında qiymətli və nadir mənbələrdən istifadə etməsi onun yaradıcılığında öz əksini tapmış və ədəbi tarixi cəhətdən olduqca faydalı izlər buraxmışdır.

Bütün bunlardan əlavə Orta Asiya söz sənətkarlarının Nizami yaradıcılığı ilə əsrlər boyu davam edən ədəbi əlaqələrini təsdiq edən başqa bir çox əlyazmaları da Nəvainin ixtiyarında, kitabxanasında olmuş, həmin dövrün məhsulu kimi bu günə qədər gəlib çatmış və öz tarixi-əhəmiyyətini saxlamışdır. Nəvainin zəngin kitabxana, əlyazmaları istehsal edən mərkəz sahibi olduğunu, onun sevdiyi adamlara ən qiymətli hədiyyə kimi, öz kitabxanasından görkəmli şairlərin əlyazmalarından, ya öz "Xəmsə"sindən xülasələr edib verdiyini, eyni zamanda gözəl xəttat və rəssam kimi tanındığını nəzərə alarkən belə bir ehtimal yaranır: "Xülasətül-Xəmsə"yi Nizaminin və "Xülasətül-Xəms" adı ilə məşhur "Xülasətül-Xəmsə"yi – Nizami, Əmir Xosrov, Cami və Nəvainin tərtibatçısı ya şair özü olmuş, yaxud onun rəhbərliyi altında tərtib edilmişdir. Belə ki, əksər əlyazma xəzinələrində olan bu xülasələrin kompozisiyası Nəvainin "Xülasətül-Xəmsə"si ilə eynidir, həm də bunların ən qədimi XV əsrə aiddir.² Nizami və Əmir Xosrov, Nizami və Nəvai, Nizami və Caminin "Xəmsə"lərindən xülasələrin əlyazmalarına əksər kitab xəzinələrində rast gəlmək olar. "Xülasətül-xəmsəyn" adı ilə yaranmış bu əsərlər Nəvai və Füzulinin bir cildə tutulmuş bütöv divanları kimi Orta Asiyada bu sənətkarlara dərin məhəbbəti əks etdirməklə bərabər, onlar arasındakı yaradıcılıq əlaqələrini, bənzəyiş və yaxınlığı da sübut edir.

¹ Səfəvilər kitabxanasından qaytarılan əlyazmalar içərisində olduğundan və ədəbi əlaqələr tarixini öyrənmək üçün əhəmiyyətli olduğundan yeri gəlmişkən bəhs edildi.

² Bax: "Xülasətül-"Xəmsə"yi-Nizami", əlyazması, Özbəkistan EA Biruni adına Şərqşünaslıq İnstitutu, şifr: 772.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan şairlərinin əsərləri özbək mədəniyyət xadimlərinin həmişə diqqət mərkəzində olmuş, orta əsrlərdə yaradılmış əlyazma antologiyalarında onlara geniş yer verilmişdir. Məsələn, fars və türkdilli klassik şairlərin əsərlərindən ibarət, həcmə və ölçüyə ən böyük, bədii tərtibatca ən qiymətli bir antologiya Peterburqda Şərqşünaslıq İnstitutunun əlyazmaları xəzinəsində E-12 şifrə altında saxlanılır. Əlyazması ibn Məhəmməd Rza Məhəmməd Tağı tərəfindən hicri 1191-1199 (=1777-1784)-ci illərdə köçürülmüşdür. Həcmi 459 vərəq, ölçüsü 48 x 68 sm olan bu kitabda 100 ədəd əlvan miniatür vardır. Firdovsinin "Şahnamə"si, Baba Tahirin "Rübailər"i, Məktəbinin "Leyli və Məcnun"u, Sə'dinin və başqa şairlərin əsərlərindən nümunələr verilmiş bu böyük və çox qiymətli abidədə əsas yeri Nizami, Nəvai və Cami əsərləri təşkil edir. Antologiyanın tərtibçisi sanki Füzuli sənətinin yüksəkliyini və onun öz sələfləri ilə yaradıcılıq əlaqəsini duymuş, onun "Leyli və Məcnun" poemasını, həm də qəzəllərindən bəzi nümunələri əlyazmasına daxil etmişdir.

Azərbaycan klassiklərinin əlyazmalarının vaxtilə Orta Asiya saraylarında və böyük şairlərin kitabxanalarında saxlanması bir daha göstərir ki, doğrudan da Azərbaycan şe'ri və onun Nizami, Xaqani, Nəsimi, Xətai, Füzuli kimi dünya şöhrəti qazanmış nümayəndələrinin əsərlərinin əlyazmaları belə çox qədim zamandan orada geniş yayılmış, dərin hörmət və məhəbbət qazanmış, görkəmli sənətkarların yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir. Bu hadisə çox əlamətdar və fərəhli olmaqla bərabər, bir daha sübut edir ki, Azərbaycan və Orta Asiya xalqları arasında bu gün daha geniş vüsət almış bədii yaradıcılıq mübadiləsi, dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq yeni məzmun kəşb etmiş, incəsənət və mədəniyyətimizin başqa sahələrinə də yayılaraq, qarşılıqlı ədəbi əlaqələr tarixində yeni, məhsuldar və səmərəli bir dövr açmışdır. Bu bir daha sübut edir ki, Azərbaycan və Orta Asiya ədəbi əlaqələri çoxəsrlilik tarixə malik olmaqla bərabər, illər keçdikcə, əsrlər dolandıqca daha da inkişaf etmişdir. Bu xalqların ədəbiyyat, incəsənət və mədəniyyət sahəsində qarşılıqlı əlaqələri, bədii yaradıcılıq işində təcrübə müba-

diləsi, qarşılıqlı dostluq və əməkdaşlığı həmişə, əlbəttə müxtəlif dövrlərdə müxtəlif səviyyədə olmuşdur.

Beləliklə, Nizami, Nəsimi, Qasım Ənvarın ən nadir və mükəmməl əlyazmaları Nəvai kitabxanasının nüsxələri olduğu inkaredilməz həqiqətdir. Bunlar üzərində ayrıca tədqiqat aparmaq qarşıda duran problemlərdəndir.

NƏVAİ VƏ XV-XVII ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Azərbaycanda Nəvai poeziyasına, ümumiyyətlə lirik şe'rə olan marağın dərəcəsi deyildiyi kimi, bütün əsrlərdə eyni olmamışdır. XVI əsrin ikinci yarısına kimi XVIII əsrin ikinci yarısından sonra, xüsusilə XIX əsrdə Nəvai şe'rinə maraq daha güclü olmuşdur. Bunun, əlbəttə, müəyyən tarixi-ictimai səbəbi var idi.

XV əsrdə Nəvai dövründə Herata təhsil almağa gedənlər Nəvai əlyazmalarını Azərbaycana gətirməklə azərbaycanlıların Nəvai əsərləri ilə tanışlığı başlanır və sürətlə yayılır, şöhrətlənir. Bu dövrdə Həsənoğlu şe'rləri çox yayılmamış, Nəsimi uzaqlarda yaşamış, əsərləri təqib olunmuş, Xətai, Füzuli isə hələ dünyaya gəlməmişlər. Nəvai əsərlərinin azərbaycanlılar arasında şöhrətlənməsinin bir neçə səbəbi olmuşdur. Nəvainin dili, onun sənətkarlıq qüdrəti, həm də şairin mövqeyi. Çünki Nəvai ətrafına toplanan xəttatlar, rəssamlar, başqa şair və alimlərin əsərlərinin üzünü köçürməklə yanaşı, ən çox Nəvai əlyazmalarını gözəl tərtibdə artırmış, beləliklə, bunlar milli hüduqları aşmış bütün dünyaya yayılmış və onun sənətkarlıq qüdrəti ilə tanışlıq yaratmışlar.

Nəvaişünas alim, professor Pərsə Şəmsiyev də ilk mənbələrə əsaslanaraq bu işdə və ümumiyyətlə Nəvai əlyazmalarının dünyaya yayılması işində Əbdülcəmil, sonra isə Sultanəli Məshədi kimi xəttat katiblərin əhəmiyyətli rolunu qeyd etmişdir.

XVI əsrin əvvəllərində Nəvai əsərləri artıq bütün Şərqi yayılmışdı. Azərbaycan şairləri istər vətənlərində, istərsə də uzaqlarda Türkiyə, İran, Ərəb ölkələri və Hindistanda olsunlar, Nəvainin əsərləri ilə yaxından maraqlanmış və onun sənətkarlıq qüdrətindən bəhrələnmişlər. XVI əsrdə İraqda yaşamış Füzuli, XVII əsrdə İsfahandan Hindista köçüb orada yeni üslubu – Hindistan üslubunu yaradan şairlərin ön cərgəsində gedərək ədəbiyyatda panteistik görüşlər haqqında olan müzakirə və mübahisələrdə fəal iştirak etmiş və bu sahədə Nəvaidən də, Füzulidən də irəli getmiş Saib Təbrizi yaradıcılığı buna parlaq misal ola bilər.

Bunu da qeyd etmək gərəkdir ki, hələ Füzulidən və Saibdən əvvəl Şah İsmayıl Xətai (1486-1524), Nəsimi və Nəvai yolu ilə getmiş, onları dərk etmiş, öz əsərlərini ana dilində yazmaqdan əlavə Azərbaycan şe'r dilinin və ümumiyyətlə ana dilinin rəvnəqlənməsində böyük rol oynamışdır. Xətai dövründə həm dövlət işlərində, həm də şe'rdə Azərbaycan dili fars dilindən çox işlənmişdir. Xətai Azərbaycan şe'rinə sadəlik gətirmişdir. Bu, onun xüsusilə "Dəhnamə"sinin, "Nəsihətnamə"sinin, qoşma və bayatılarının dilindən aydın hiss olunur. Xətainin bu hərəkəti böyük şairin öz xalqına məhəbbət və sədaqətinin ifadəsi idi.

Xətai də Nəsimi və Nəvai kimi insanı, təbiəti, insan gözəlliyini, onun istək-arzularını hər şeydən yüksək tutmuş, şe'rlərində böyük ilhamla tərənnüm etmişdir. Bu cəhət orta əsrdə hələ ədəbiyyatı öz adları ilə bəzəyən Xaqani, Nizamidən başlamış böyük sənətkarların lirik və epik əsərlərində öz əksini tapmışdır. İnsanın varlığını tərənnüm etmək, onlara nəcib hisslər təlqin etmək Firdovsi, Rudəki, Xəyyam, Sə'di, Hafiz kimi Şərqi məşhur sənətkarlarının da əsərlərində vardır. Orta əsr ədəbiyyatında da diqqət mərkəzində insan, onun istək-arzusu, ruhu keçinmələri olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, elə bu dövrdən ədəbiyyatda humanizm, insanpərvərlik meyilləri meydana çıxmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatı öz çoxəsrlik zəngin tarixində yorulmadan insan qəlbinin istək və arzularını, nəcib hisslərini, insanda ədalət, alicənablıq tərənnüm etmiş, insana layiq olmayan ədalətsizliyi tənqid etmişdir. Məşhur Azərbaycan

¹ Bax: Alisher Navoiy. Xamsa, nəşrqə tayorlovçı. Parso Şəmsiyev, Toşkənt, Uzb. SSR FA Nəşriyoti, 1960, Muqaddama, s. 9.

şairi Nizami Gəncəvinin ənənələrini davam etdirən, fars-tacik və özbək mənbələrindən səmərəli istifadə edən Nəvai əsərlərində də insanpərvərlik, humanizm çox güclü olmuşdur. Bunun bir səbəbi də Nəvainin artodoksal sufilərdən fərqli olaraq sufizmin müterəqqi qoluna bağlılığı ilə izah etmək olar. Xətai şe'rlərinə yaxından bələd olduqda, şairə doğma olan dildə yazmış Nəvai irsinə, sənətinə ehtiramını, ruhən bağlılığını çox açıq görmək olar. Təbrizdə saray kitabxanasında Nəvai əsərlərinə fəxri yer verilməsi, rəflərin Xaqani, Nizami əlyazmaları ilə Nəvai əlyazmalarının müəyyənəndirilməsi Şah İsmayılın bu böyük sənətkara olan münasibətinin parlaq ifadəsi idi. Onları ruhən birləşdirən məhəbbət anlayışı və insan haqqında olan yüksək fikir və görüşləri olmuşdur. Lakin Xətai Nəvayiə nə qədər böyük hörmət və məhəbbət etsə də, onun sənətkarlıq qüdrətindən ilhamlansa da, ədəbi irsini açıq-aşkar davam etdirməmiş, ona zahirən münasibətini bildirməmişdir.

Mə'lumdur ki, Şah İsmayıl sarayına dövrün məşhur şairləri, alim və rəssamları toplanmışdır. Bu dövrdə sarayda şairin öz iştirakı ilə ədəbi məclis fəaliyyət göstərməyə başlamış və bu məclislərdə Heratdan gəlmiş şairlər də iştirak etmişdir. Bunların içərisində Nəvainin şe'r ənənələri ilə tərbiyələnən Bədiüzzaman Mirzə Sultan Hüseyn oğlu, Susəni, Şahi və başqaları iştirak edirdi. Şah İsmayıl Xətai dövründə bir tərəfdən Azərbaycan ədəbiyyatının əsasən, Nəsimi ilə başlamış, Həbibî tərəfindən davam etdirilmiş şe'r üslubu, digər tərəfdən, Heratdan gəlmiş şairlər vasitəsi ilə Nizami yaradıcılığında öz parlaq ifadəsini tapmış, Xosrov Dəhləvi (1253-1325) və Əbdürrəhman Cami (1414-1492) tərəfindən davam etdirilmiş və Nəvai yaradıcılığında genişlənmiş şe'r üslubu üst-üstə düşərək, şe'r və sənətin inkişafına əhəmiyyətli təkan vermiş oldu. Bu şe'r cərəyanının ən görkəmli nümayəndələrindən biri Şah İsmayıl Xətai özü idi. Xətai, Cəlaləddin Rumi, Əttar, Nizami, Sə'di, Hafiz, Nəsimi və başqa şairlərin sənətkarlığından öz az ömründə səmərəli istifadə etməklə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünə məxsus bir mövqe tutmuşdur. Onun şe'rlərində Məhəmməd Peyğəmbərin, İmam Əlinin, 12 imamın, eləcə də şahlığın tərifləri verilir, Hüseyni olduğu göstərilirdi. Bütün bunlarla Xətai iki

məqsəd güdürdü. Əvvəla, bunlar onun apardığı siyasətlə sıxı əlaqədar idi. "Bəktaşî və qızılbaşlarda da Allah "gözəldə" (camalda) təcəllə edib fikri əsas götürülürdü. Camal göydə Günəş – Məhəmməd (s), Ay – Əli(ə), Ulduz da xanum Fatimədir. Bu ulduz dan ulduzudur".¹ Digər tərəfdən, Xətainin özündən əvvəl gələn şairlər kimi bu təriflər onun həmin tarixi şəxslərə olan münasibəti və ehtiramı ilə əlaqədar idi.

Xətai şe'rlərində obrazlı ifadələrlə müxtəlif nəzəriyyələr verilsə də o, öz dünyagörüşü e'tibarı ilə, Allah təalaya inanmış və şe'rlərində qızılbaşların nəzəriyyəsini təbliğ edən əsas fikirlər, ifadələr öz əksini tapmışdır. Əsərlərində dini-mistik motivlər var, bununla bərabər bir hürufi şair kimi Allahı insanın simasında zühur etdiyini də söyləyir. Deməli insan həm yaradandır, həm yaradılan, onu sevmək və onun səadəti uğrunda çalışmaq lazım və vacibdir.

Şah İsmayıl Xətai əsərlərindəki bə'zi spesifik ifadələrin təhlili və müəyyənəndirilməsi onun öz fəlsəfi dünyagörüşü baxımından, əsasən, Nəsiminin vəhdəti-vücut fəlsəfəsinin tərəfdarı olduğu mə'lum olur. Bununla belə, şair sufi dünyagörüşü çərçivəsində Əttar, Cəlaləddin Rumi, Sə'di, Hafiz yaradıcılığında müterəqqi ünsürləri də dərk və qəbul etmişdir. Belə ki, bir şe'rinde insanın bir qətrə olaraq dəryadan, ümmədən ayrıldığı, qətrə olaraq qalıb, nəhayətdə yenə də ümməyə yetəcəyini yazırdı.² Digər tərəfdən, onun əsərlərində farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ilə başlanıb, Əmir Xosrov, sonralar Nəvai tərəfindən davam etdirilən ədəbi-fəlsəfi cərəyanın³ tə'sirini görmək olur. Şah İsmayıl Xətai dünyanın yaranması haqqında öz fəlsəfi görüşlərini Azərbaycan dilində çox aydın şərh etmişdir.

¹ Fuad Qasımlı. "Qəm karvanı" yaxud zülmətdə nur (Füzulinin dünyagörüşü), Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1968, s. 106.

² Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri, I c., Bakı, "Azərbayc", 1975, s. 236.

³ Bu cərəyan XVII əsrdə Saib Təbrizi tərəfindən yüksək zirvəyə qaldırılmışdır.

Yer yox ikən, göy yox ikən, ta əzəldən var idim,
Gövhəri yekdanəsindən iləri pərgar idim.
Gövhəri ab eylədim, tutdu cahanı sərbəsər,
Yeri, göyü, ərşü kürsi yarədən səttar idim.¹

Başqa şe'rində isə "Həqq ləbindən qönçəni gülşəndə xəndan ey-ləmiş"² formasında ifadə etmişdir ki, bu da Nəvainin yaradıcılığında öz geniş və aydın ifadəsini tapmış panteistik dünyagörüşü ilə əlaqədardır. "Şimdidən" rədifli qəzəlində isə "zərrəni gör kim, olur xurşidi – taban şimdidən"³ deyərək zərrədə bütöv bir küllin gizləndiyini də yazmışdır. Onun "Gəlmədi" rədifli qəzəli də forma və üslub baxımından Nəvainin eyni rədifli qəzəlini xatırladır.⁴

Xətai irsinin tədqiqatçısı filologiya elmləri doktoru Ə.H.Məmmədov Sam Mirzə və Sadiq bəy Əfşar təzkirələrinə əsaslanaraq Xətai sarayında yaşayan şairlərin Nəvai əsərlərinə rəğbət bəslədiyini yazmış,⁵ bu qəzəlin isə şairin əsr düşmüş qadını Tacılı xanımına həsr olunduğunu göstərmişdir.⁶

Xətai dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti yüksək inkişaf prosesi keçirir. Şair bir əlində qılınc, digərində qələm tutaraq özü də deyildiyi kimi, sadə məzmunlu şe'rləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatına dil sadəliyi, gözəl təbiət təsviri lövhələri gətirmişdir. Baharın gəlməsinin real təsviri verilən "Dəhnamə"si Azərbaycan ədəbiyyatının ən gözəl nümunələri ilə bir sırada duran qiymətli sənət əsəridir. Eyni sözləri onun "oldu yenə"⁷ rədifli qəzəli haqqında demək olar.

Xətai, Həbib, Süruri, Süsəni və başqa bu kimi şairlər Təbrizdə ədəbiyyatda türkiş üslubunun inkişafına əsaslı təkan vermiş oldular. Bu üslub da Hindistan üslubu kimi ədəbi-fəlsəfi cərəyan olaraq şe'rdə, Azərbaycan dilində klassik üslubun inkişafı, dil sadəliyi, panteizm, vəhdəti-vücut fəlsəfəsi və bununla əlaqədar, real, həyatı eşqin tərənnümü, insanın səadət uğrunda mübarizə, şe'rdə təbiət təsvirinin genişlənməsi kimi xüsusiyyətlər gətirmişdir. Şairin şe'rlərindən bir misal:

Dün dedim tərək et yolunda, məndə candır sən deyən.
Leyk bu cismim içində laməkandır sən deyən.
Yarə sordum ki, dəhanın qönçədir, ya zərrədir,
Yar aydır: mən də bilmən, binişandır sən deyən.
Mən dedim: gördüm şəbistan pərdədən ol çöhrəni,
Yar aydır: yar degil, bir təndə candır, sən deyən.
Mən dedim: mənəzərdə gördüm bir cəmalın hər gecə,
Yar aydır: təkdi, mahi-asimandır sən deyən.
Bu Xətai dedi kim, yüzündə gördü həqq yüzün,
Der, xəyalındır sənin, gözdən nihandır sən deyən.¹

Göründüyü kimi, münazirə formasında olan bu qəzəldə Nəsiminin fəlsəfi görüşlərinin dərin təsiri ilə bərabər, Xətainin özünün qızılbaş nəzəriyyəsi haqqındakı ifadələr və Nəvainin panteizmi ilə əlaqədar fikirlər vardır. Qəzəldəki "qönçə", "zərrə", "şəbistan", "şəbistanın pərdəsi arxasında çöhrənin varlığı"² (gizlənməsi) kimi məfhumlar öz əksini tapmışdır.

Xətai yaradıcılığında Nəvai şe'rləri ilə səslənən cəhətlər çoxdur. Xətai də Nəvai kimi insanın varlığını, onun səmimi, real və həyatı eşqini, həyatdan zövq almağı, "fürsəti əldən verməməyi" təbliğ edirdi. Həyat ne'mətlərindən əl üzənlərə acıyır, tərki-dünyalığa çağırır, o dünya səadətini vəd edən, özü isə "sim ilə zər" toplaqla məşğul olan, cəhənnəm əzabı ilə xalqı qor-

¹ Xətainin göstərilən əsəri, s. 256.

² Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri, I c., Bakı, "Azərneşr", 1975, s. 200.

³ Yenə orada, s. 292.

⁴ Yenə orada, s. 359.

⁵ Bax: Əzizəgə Məmmədov. Şah İsmayıl Xətai, Bakı, Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1961, s. 29-44.

⁶ Yenə orada, s. 81.

⁷ Xətainin göstərilən əsəri, s. 322.

¹ Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri, I c., Bakı, "Azərneşr", 1975, s. 302.

² Bu məsələlər Füzulinin və Saib Təbrizinin Nəvai ilə əlaqəsindən danışılarkən şərh ediləcəkdir.

xudub "əl-ayaqlarını bağlayan" bə'zi zahid və vaizləri tənqid edirdi.

Xətəidə Nəvai şe'rlərində olduğu kimi sevgilinin təsviri əksər hallarda real cizgilərlə verilirdi. Şairin əsərlərindəki həyat eşqi, elmin, sənətin, şe'r və musiqinin, həyat və təbiətin sirrlərini öyrənməyə çağırış, sözün qüdrətinə inam, sədaqət, səxavət, doğruluq kimi nəsihətamiz fikirlər onu böyük sənətkarlarla, eləcə də Nəvai ilə birləşdirir. Bütün bunlarla bərabər, Xətai şe'rlərində Nəvai ilə əlaqə Nəsimi əlaqəsi dərəcəsinə olmamışdır. Hər halda Xətai kimdən öyrənməyi, kimdən dərs almağı yaxşı dərk etmişdir. Nəsimi də, Nəvai də böyük ədəbi məktəb yaradan şəxsiyyət idilər. Təsadüfi deyil ki, ədəbiyyatımızın tədqiqi sahəsində xüsusi xidməti olan Salman Mümtaz yazırdı: "Məncə bütün türk aləmində pək böyük şöhrətə malik olaraq tam mənasilə böyük şairlik ünvanı-cəlini qazanan yalnız üç sima var ki, onlar da tarix e'tibarilə Seyid İmadəddin Nəsimi, Mir Əlişir Nəvai və Molla Məhəmmədbağır Füzulidir. Şah Xətai də bunlar qədər şöhrətə malik olacaq idi ki, ona bir çox səbəblər ya xüsus şialiyyə ilə gənc vəfat etməsi mane oldu".¹

Xətəinin Nəsimi ədəbi-fəlsəfi görüşlərini, ideya istiqamətini davam etdirməkdə isə iki səbəb var idi. Birinci, həqiqətən Nəsimiyə, onun sənətinə vurğunluq, şəxsiyyətinə və faciəli həyatına olan münasibət. İkincisi, Nəsimidən sonra gələn başqa şairlər kimi mövqelərini möhkəmlətmək üçün şialik ideyalarını hürufiliklə birləşdirməyə sə'y etmələri, Əlini Fəzlullah Nəimi səviyyəsi ilə eyniləşdirməyə çalışmaqla imam Əliyə ehtiramı, inamı gücləndirirdilər. Elə ona görə də Xətai dövründə qızılbaşların apardığı mübarizə Səfəvi dövlətinin yaranması baxımından müəyyən dərəcədə əhəmiyyətli idi.

Nəsimi əsərlərinin dili, onun faciəli ölümü, dünyagörüşü, şe'rlərinin tə'qib olunmasına baxmayaraq, XV əsrdə yayılmasına, rəğbətlə qarşılanmasına səbəb olmuşdur:

"Onun ideyaları, bədii irsi özündən sonra geniş yayılması, şairin qəhrəmancasına həlak olması, faciəli ölümü yeni-

yeni əsərlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Şairlərin bir çoxu öz əsərlərini "Nəsimi" təxəllüsü ilə yazmış, bəziləri isə özünü Nəsimi adlandırmışdır".¹

XV əsr şairlərindən bir çoxu Göyçaylı Həbib, Siruri, Xətai Təbrizi, Tüfeyli və b. Nəsimi şe'r ən'ənələrini, həm dil, həm də poetik priyomlar baxımından davam etdirmişlər. Bununla bərabər, Nəvai əsərlərinin meydana gəlməsi, geniş yayılması şairlər üçün daha bir yeni iz açdı. Azərbaycan şairləri onun yaradıcılığından bəhrələnməyə sə'y göstərdilər.

Nəvai əsərlərindən bəhrələnenlər içərisində Xətəinin oğlu Sam Mirzəni (1517-1576) qeyd etmək lazımdır. Sam Mirzə dövrünün bir sıra şairləri kimi Nəvai əsərlərinə böyük rəğbət bəsləmiş, onun "Məcalisün-nəfais" adlı təzkirəsi üslubunda öz "Təhfeyi-Sami" təzkirəsini yaratmışdır. Fars dilində yazdığı bu təzkirənin müqəddiməsindən Sam Mirzənin Nəvai əsərinə dərin bələd olduğu duyulur. Lakin bu şairləri ayıran başlıca cəhət o idi ki, Nəvainin əksinə olaraq Sam Mirzə farsca yazmadığından böyük zövq alırdı ki, bu da atasının ədəbiyyat və ictimai-siyasi ideologiyasına tamamilə zidd olmuşdur.

Əlişir Nəvainin təzkirəsi çox şöhrətlənmiş "Təhfeyi-Sami"dən əlavə, Fəzlinin "Məcməüş-şüəra", Təbibinin "Məcməüş-şüəran-Firuzşahi" və Sadiq bəy Sadiqi Əfşarın "Məcməül-xəvas" təzkirələrinin yaranmasına tə'sir etmişdir. "Məcalisün-nəfais" təzkirəsində Xülqi Ziyar və b. bu kimi Heratda təhsil alıb Azərbaycana qayıdan şairlər haqqında qiymətli məlumatlar vardır. Bu baxımdan təzkirə nəinki Azərbaycan və özbək xalqının ədəbi əlaqələr tarixini, o, ümumiyyətlə Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ədəbi əlaqələrini öyrənmək üçün çox qiymətli mənbədir. Ona görə də bu təzkirə ədəbi aləmdə bir çox müəlliflərin nəzərini cəlb etmişdir. Müəlliflər ondan faydalanmağa can atmışlar. Bu təzkirənin fars dilinə 1521/2 ildə Fəxri bin Məhəmməd Əmiri əl-Hərəvinin tərcüməsində birinci va-

¹ Salman Mümtaz. Köntüllər fətchi, "Kommunist" qəzeti, 18 may, 1925, № 111 (1405).

¹ İmadəddin Nəsimi. Əsərləri, I c., elmi-tənqidi mətn, tərtibi və müqəddimə Cahangir Qəhrəmanovundur, Bakı, "Elm", 1973, s. 68.

rianti meydana çıxmışdır.¹ Alman şərqşünası Etenin yazdığına görə bu əsərə "Lətafətnamə" adı verilmişdir.² "Lətafətnamə"də "Məcalisün-nəfais"ə bir məclis və təzkirədə olmayan 189 nəfər şair haqqında məlumat əlavə edilmişdir.³ Deməli Nəvaidən sonra onun ən'ənələrini davam etdirənlər də, hətta "Məcalisün-nəfais" in tərcüməsində də müəyyən əlavələr, yeniliklər olmuşdur.

Sam Mirzənin təzkirəsi onun Nəvai ən'ənələrini bu sahədə davamı hesab edilir. Doğrudur "Töhfeyi-Sami" Əlişir Nəvainin "Məcalisün-nəfais" inin XVI əsrdə davamıdır və bunu Sam Mirzə özü də təzkirənin əvvəlində göstərmişdir.⁴ Sam Mirzə Nəvainin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmiş və təzkirəsində ona fəxri yer vermişdir. "Töhfeyi-Sami" öz quruluş baxımından "Məcalisün-nəfais"ə oxşayır. Nəvaidə təzkirə 8 məclisdən, Sam Mirzədə isə müqəddimə 7 bölmə⁵ və xatimədən ibarətdir. Əgər Nəvainin Sultan Hüseyn pəncziyasına ayırdığı 8-ci məclis çıxılırsa bu təzkirəni də 7 əsas məclisdən ibarət saymaq olar. Sam Mirzə fars dilinə rəğbəti olduğu üçün təzkirəsini bu dildə yazmasına baxmayaraq, əsərin orta əsr Azərbaycan şairinin həyat və yaradıcılığını, bu şairlərin ədəbi əlaqələrini öyrənmək baxımından müsbət cəhətləri çoxdur. Ən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, Sam Mirzə türkdilli şairlərə xüsusi bölmə ayırmışdır. Bundan əlavə, əgər Nəvai təzkirəsində 460-a qədər müəllif haqqında məlumat varsa, Sam Mirzə əsərində bu

məlumat 490-a qədərdir¹ ki, bunların da bir çoxu Nəvaidən sonra yaşayanlardır. İkinci tərəfdən, Sam Mirzə təzkirəsində məlumat daha geniş verilmişdir. Məsələn, şairlərdən Sultan Yəqubu, Cami və Füzulini göstərmək olar.

Türk şairlərinə həsr edilmiş bölmə Əlişir Nəvai haqqında yazılarla başlanır. Burada Nəvainin həyatı, təhsili, nəsl, Sultan Hüseyn ilə əlaqəsi, ictimai fəaliyyəti, əsərləri haqqında nisbətən geniş məlumat, eləcə də divanından beytlər, bir rübaisi və bir müəmması verilir.² Bundan əlavə, təzkirədə Nəvai haqqında Herat şairlərindən bəhs edilmiş bölmələrdə də rast gəlmək olur. Məsələn, Nəvai ilə Binainin şəxsi münasibətləri haqqında Binaiyə aid hissədə verilir ki, bunu Nəvai özü vermişdir. Binainin "Behruz və Bəhram" adlı əsəri olduğunu da göstərir.

Sam Mirzə təzkirəsində Azərbaycan şairlərinə daha çox yer verilmişdir. Orada Gülşəni Şəbüstəri, Fəsihi Təbrizi, Xürəmi Təbrizi, Həqiri, Meyli Təbrizi, Yari Təbrizi, Fəthi Təbrizi kimi şairlər haqqında məlumat vardır. Təzkirənin daxilindəki məlumat, əsərin özünün meydana çıxması göstərir ki, Sam Mirzə Nəvai irsinə onun əsərlərinə dərinlən bələd olmuş və onun əsərindən səmərəli istifadə etmişdir. "Məcalisün-nəfais" ictimai və siyasi cəhətdən nisbətən sakit bir dövrdə meydana gəlmişsə, "Töhfeyi-Sami" Azərbaycanın ziddiyyətli, dini-məzhəb münasibətlərinin kəşginləşdiyi bir dövrdə, şairin isə şəxsi həyatının qarmaqarışıqlığı şəraitində meydana gəlmişdir. Təzkirədə verilən əlavə məlumatların əksəriyyəti Sam Mirzənin öz dövründə yaşayanlar haqqında idi ki, bu da müəllifin, qardaşlarına nisbətən, ədəbi həyatla daha çox maraqlandığını göstərir. Sam Mirzə siyasi və ictimai həyatın bəzi cəhətlərinə də toxunur ki, bu da Azərbaycan tarixini öyrənmək baxımından əhəmiyyətli biridir.

Sam Mirzə saraya məxsus, əsaslı təhsil almış, ərəb və fars dillərini ana dili kimi bilmiş, fars-tacik və Azərbaycan

¹ Н.Д.Миктухо-Маклай. Описание таджикских и персидских рукописей, выпуск 2, М., изд-во Восточной Литературы, 1961, с. 15 (Əmiri (1524-1576) I Şah Abbas dövründə İranda və Hindistanda yaşamışdır.

² Bax: Herman Ete. Tarixə ədəbiyyatə farsî, tərcümə, həvəsi doktor Rəzadə Şəfəq, Tehran, 1351, s. 5.

³ Bax: Sattarov A. Tuxfai-Somi va xususiətxon on, Duşanbe, Naşriyote "Doniş", 1972, s. 57.

⁴ Bax: Sam Mirzə. Töhfeye Sami, əlyazması, tarixi: h. 975 (=1567), ƏYİ, şifr: B-5119, vər. 3^a.

⁵ Sam Mirzədə bölmələr "səhifə" adlandırılır.

¹ Bu say müxtəlif əlyazmada müxtəlif miqdarda verilir.

² Bax: Sam Mirzə. Töhfeye Sami, əlyazması, tarixi: h. 975 (=1567), ƏYİ, şifr: B-5119, vər.160^a.

şairlərinin əsərləri ilə yanaşı özbək ədəbiyyatı nümayəndələrinin, xüsusilə Nəvai əsərlərini dərindən mütaliəsi nəticəsində klassik ədəbiyyatın xüsusiyyətlərini mənimsəmişdir. Sam Mirzənin lirik əsərlərində də özündən əvvəlki ədəbiyyatın təsiri duyulur. Şairin əsasən, qəzəl, rübai və müfrədatdan ibarət divanının bir Kəlkübtə əlyazma nüsxəsi mə'lum¹ olsa da onun divanını əlimizdə yoxdur. Bununla belə onun təzkirəsinin Bakıda Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan və əsas mənbə kimi götürülən ən qədim təzkirə nüsxəsinin sonunda verilmiş bir qəsidəsi,² təzkirənin müqəddiməsindəki bə'zi beytləri, cümlələrdə təsadüf edilmiş bə'zi şe'rləri,³ Məhəmmədli Tərbiyə tərkibindən verilmiş bir qəzəli⁴ şairin poetik zövqü, etik və estetik görüşləri haqqında müəyyən fikir söyləməyə imkan verir. Şairin təzkirəsinə dərindən bələd olduqda Sam Mirzənin Nəvai ilə bərabər Cami yaradıcılığını da yaxşı mənimsədiyi olur. Sam Mirzə əsərinin müqəddiməsində və təzkirənin ayrı-ayrı yerlərində müəyyən fikri əsaslandırmaq üçün Camidən misallar gətirir.

Sam Mirzənin "Qəsideyi li müəllifəhü dər tə'rifi-bahar" (Baharın tə'rifi haqqında müəllifin qəsidəsi) sərlövhə ilə verilmiş şe'ri baharın təsviri ilə başlanır.⁵ Baharda bağın hər tərəfi, hər bir guşəsi – çayları, çəmənlilikləri, çiçəkləri gözəldir.

¹ Bax: Sprenger A.A. Catalogue of the arabic, persian and hindustani manuscripts of the libraries of the kind of Oudh, Calcutta, 1854, p. 557 (Bu divanın qısa təsviri həmin kataloqa əsasən "Töhfeyi-Sami" təzkirəsi haqqında olan tədqiqat işində də verilmişdir. Bax: A.Sattarov. Tuxfai-Somi və xususiətə on, Duşanbe, nəşriyoti "Doniş", 1972, s. 6.

² Sam Mirzə. Töhfeyi Sami, əlyazması, ƏYİ, M-264, vər. 146.

³ Bax: Cüng, ƏYİ, şifr: A-264 (11103), vər. 198^a; B-1745 (8792), vər. 30^b, 64^a; B-1604 (3859), vər. 22^b; A-149 (6049), vər. 4^a və s.

⁴ Bax: Məhəmmədli Tərbiyə. Dənəşməndəne Azərbaycan, Tehran, 1314, s. 178.

⁵ Bu qəsidədən ancaq 8 misra "Təzkirəyi-Sami"-nin 1347-ci il, Rükəddin Humayun fərruxun nəşrində verildiyi haqda mə'lumat üçün bax: Səttarov A. Göstərilən əsəri, s. 42.

Sam Mirzə öz müqəddimələri kimi baharın, onun gözəlliklərinin insanda xoş əhvali-ruhiyyə yaratdığını göstərir və ömrü hədəf keçirməməyi, bu gözəlliklərdən – həyatbəxş gözəlliklərdən zövq almağı tövsiyyə edir. Burada sərvlər gözəllərin qəməti, güllər gözəllərin hüsnü-cəməli kimidir. Bülbüllər isə şair kimi nəğmə oxuyurlar. burada maraqlı bir təzad yaradılmışdır. Bu gözəlliklər içərisində şair çox dərddir, qəm və qüssəyə düşür. Onun incikliyi zamanə hadisələri ilə əlaqədar olduğu göstərilir. Özünə pənah imam Əli (ə) və peyğəmbəri (Məhəmməd (s) peyğəmbəri) tapır və onlara müraciət edir ki, əgər bu dünyada yolunu azmışsa onu bağışlasınlar. Qəsidənin sonunda şair qatı bir şiə kimi çıxış edərək göstərir ki, əgər hamı onlara qarşı məhəbbət olsaydı, Allah (Xəliqi-ələm) heç cəhənnəmi yaratmazdı.

Sam Mirzə şe'rlərində dövr və zamanədən şikayət həddindən artıqdır. Şair:

Ey fələk öz xırqəyə işrət birün kərdi mərə,
Ximə əz cəm zədiü onke setun kərdi mərə¹ –

deyərək, həmişə qəmlə, kədərlə yaşadığına işarə etmişdir. Əlbəttə, Sam Mirzə əsərlərində dövr və zamanədən bu şikayətlər təsadüfi deyildir. Çünki atası Şah İsmayıl (1486-1524) dövründə Azərbaycan dövləti bir dövlət kimi müəyyənləşmişə də, ölkədə hökm sürən hərəmərəlik, şahzadələr və başqa saray mə'murları arasındakı rəqabət həddindən artıq idi. Bununla belə Şah İsmayıl dövründə elm, ədəbiyyat və sənət sür'ətlə inkişaf mərhələsində olmuşdur.

Şah İsmayıl dövründən qalan zəngin kitabxana Şah Abbas dövründə daha da genişlənmişdi. Öz kitabşünaslıq fəaliyyətinə hələ II Şah İsmayıl vaxtında başlayan Sadiq bəy

¹ Sam Mirzə. Töhfeyi-Sami, əlyazması, ƏYİ, şifr: M-264, vər. 198^a (Tərcüməsi: Ey fələk məni işrət xırqəsindən çıxardın. Məni yaradanda kühəmi qəmlə düzəltidin.).

Əfşar (1533-1609)¹ uşaqlıqdan aldığı təhsil, ardıcıl mütləsi, sonradan müxtəlif şəxsiyyətlərin xidmətində qulluq etməsi və Təbriz, İsfahan, Bağdad, Həmədan, Qəzvin, Yəzd, Hələb və başqa yerlərə səyahəti zamanı görkəmli ədəbiyyat və incəsənət xadimləri ilə görüşməsindən aldığı məlumat onun dünyagörüşünün formalaşmasına, şe'r sənətkarlığının inkişafına nə qədər qüvvətli təkan olsa da, saray kitabxanasındakı əsərləri, əlyazlarını ardıcıl mütləsi Sadiq bəyin yaradıcılığına əhəmiyyətli təsir etmişdir. Nəvai əsərlərini təkrarən oxuması nəticəsində Cığatay dilini bu kitabxanada, bu xəzinədə öyrənmiş və Nəvainin "Məcalisün-nəfais"i təsiri ilə "Məcməül-xəvas" və bir çox qəzəllərini böyük şairin dilində yazmışdır.² Sadiqinin ədəbi cəhətdən tərbiyələnməsində, yaradıcılığı üçün böhrələnməsində kitabdarlıq etdiyi ocaq, Şah İsmayıl Xətəidən irs qalmış əlyazmalar xəzinəsi böyük rol oynamışdır. Nəvai şe'rləri ilə yaxınlıq Rəhməti Təbrizi, Saib Təbrizi, onun şagirdi Aləm Təbrizi, orta yaşlarında Hindistana gedib orada Şah Cahanın (1627-1656) vəziri Cəfərxanın oğlanlarına dərs təlim etmiş, şe'rlərində vətən həsrətini dərin ehtirasla qələmə almış, öldə etdiyi çoxlu sərvəti itirib nəhayət kasıb halda ikinci vətəni İsfahana qayıtmış İbrahim Ordubadinin³ bizə az da olsa, təzkirələr vasitəsilə çatmış əsərlərində də açıq-aşkar duyulur.

Rəhməti Təbrizinin (v. 1616) Şah Abbas dövründə (1587-1629) yaşaması, zülm və ədalətsizlikdən yaxa qurtarıb Hindistana köçməsi onun şe'rlərinə Nəvai ruhu gəlməsinə səbəb olmuşdur. Çünki Hindistan mühitinə, ədəbi məclislərə Rəhmətinin düşdüyü şəraitdə, dövrə Nəvai şe'rləri hakim idi. Rəhmətinin həyatı haqqında məlumat çox məhduddur. Təvəllüd tarixi mə'lum olmasa da mənbələrə əsaslanaraq şair haqqında verilmiş

son məlumatda Rəhmətinin 1616-cı ildə Əkrədə vəfat etdiyi göstərilmişdir.⁴ Rəhməti də Nəvai kimi insanı hər şeydən uca tutmuşdur. Əgər Nəvaiddə "Məshəfi hüsnündə gördüm bismilləhini" oxuyuruqsa, Rəhməti "Məshəfi hüsnündə peyvəstə bismilləhlər" deyir. Hər iki şairdə zahid və vaizlərin tənqidi eynidir. Rəhməti də Nəvai kimi "Kafere eşqəm bədestəm sübhəye mədeh"⁵ "Mənəm Allah", "Mənə mənsur kimi dar ağacı lazımdır"⁶ deyir, şərabı könül açan ne'mət,⁷ gözəlin üzünü məshəf (Qur'an), xəttü xalını Qur'andakı e'rablar hesab edir.⁸ Rəhməti zülm və ədalətsizlikdən, "qəm ləşkəri" üzərinə hücum etdiyindən, "qəmlərə qərq" olduğundan acı-acı şikayətlənərək yazırdı:

Mənəm ke nist mərə xətere xoşu dele şad,
Mənəm ke mikaşəm əz çərx in həmə bidad.
Mənəm ke gəştə mərə sinə həmçü surax,
Əcəb nəbəşəd ər dəmbədəm konəm fəryad.⁹

Şe'rlərində narazılıq, şikayət, qəm-qüssə çox olsa da və bu qəm-qüssədən çıxış yolu tapmayıb, səbr etmək tövsiyə edilirsə də o, gələcəyə, azadlığa olan ümidini kəsmir və özünün "var" rədifli qəzəlində deyir.

Hicrdən çox da məlul olma könül, səbr eylə ki, ta

¹ Bax: Bağirov Əkrəm. Rəhməti Təbrizi şe'rləri, "Keçmişimizdən gələn səslər", Bakı, 1981, s. 84.

² Rəhməti. Divan, əlyazması, ƏYİ, şifr: B-143, vər. 24^b (Tərcüməsi: Eşq kafiriyəm ey zahid, əlimə təsbih vermə.).

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada, vər. 9^a.

⁵ Yenə orada, vər. 80^a.

⁶ Rəhməti. Divan, əlyazması, ƏYİ, şifr: B-143, vər. 7^b (Tərcüməsi: Xatiri xoş, ürəyi şad olmayan mənəm. Çərxdən dad edən mənəm, sinəsi parça-parça olan mənəm. Əgər hər dəm fəryad edirəmsə təəccüblü deyil.).

¹ Bax: Мурадова М.Г. Садик-бек Садик (жизнь и творчество), автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Баку, 1970, с. 12.

² Sadiqbəyin Nəvai əsərləri ilə əlaqəsi haqqında ayrıca bir bölmədə danışılacaqdır.

³ Bax: Məhəmmədəli Tərbiyət. Dənəşməndane Azərbaycan, Tehran, 1314, s. 14.

Bu qaranqu gecənin əlbəttə bir mahtabı var.¹

Rəhmətinin qəsidə formasında yazdığı fəxriyyəsində özünü Ünsüri, Ənvəri ilə müqayisə edir, Zahirəddin, Rudaki, Əszudi və Müəzzidən artıq tutursa da şe'rlərində Sə'di, Hafiz, Zahirəddin Faryabi ilə əlaqə duyulur. Elə Nəvai ilə Rəhməti şe'rlərində olan ümumiliyin bir mənbəyi də budur. Hər iki şair fars şe'rinin böyük sənətkarlarından görüb götürmüşlər. Ayrılıqda götürdükdə Rəhməti şe'rinə şikayət daha güclüdür.² Bū əhvali-rühiyyə Nəvaiddə də var. Lakin əlaqənin bu forması daha çox hər iki şairin həyat tərzindən, ictimai şəraitdən doğan ümumilik idi. Şe'rlərindəki məhəbbət isə həqiqi, həyatı məhəbbətdir, heç bir sufizm donuna geydirilməmiş eşq və məhəbbətdir. Əsərlərinin dili sadə, ifadələri aydın və obrazlıdır.

Bəzi şe'rlərində, şübhəsiz, o dövrdə Hindistanda yaşayan şairlərin bir çoxu kimi fəlsəfi məzmun, sufizm ünsürləri vardı. Bunu inkar etmək olmaz. Elə onun

Qəbrim üzrə lələ neylər, mən fəna dəryasındayam,
Ol hübabımdır mənim, ey Rəhməti, bi iştibai.³

sözlərindən mə'lum olur ki, Rəhməti bir tərəfdən lələni öz hübabı hesab edərək maddənin yaranması və inkişafını, ikinci tərəfdən, insanın fəna dəryasından ayrılıb nəhayət dərya ilə birləşəcəyinə işarə edir. Tənqidlərində kəndxudaları, zahidləri daha çox tənqid edir və göstərir ki, zahidlərlə özü arasında ixtilaf çoxdur. Rəhmətinin bir çox qəzəlləri Füzuliyandır. Lakin bə'zilərində Nəvai ruhu, Nəvai dilinin ünsürləri açıq-aşkar duyulur.

İtlərilən sübhədək hər gecə fəryad eylərəm,
Xatiri-naşadimi bu növ ilə şad eylərəm.
İtləri yadımgə ta düşcək qaranqu gecələr,

Yaxa yırtub, baş açub, ölünə fəryad eylərəm.
Dəsti-qeyrat zəxmi-mohlik urdu canə, ey könül,
Ölürəm qəmdən səni, qəm çəkmə azad eylərəm.
Eşq yar olsa əgər aləm yıxılsa qəm yemən,
Yüz pozuxnu eşq ilə bir dəmdə abad eylərəm.
Kuhi-qəm görgəc gəlursin xatirimca, Rəhməti,
Bisitun görkən kibi Fərhadımı yad eylərəm.¹

Nəvai və ondan sonra yaşamış və yaratmış şairlərin yaradıcılığında mövzu yaxınlığı ən əvvəl onların özlərindən əvvəlki ədəbiyyata, bu ədəbiyyatın Nizami, Xaqani kimi sənətkarlarının ən'ənələrinə şüurlu münasibətlərindən, mütərəqqi ən'ənələrinin davam etdirilmələrindən irəli gəlmişdir. Nəvainin və eləcə də Füzuli, Saib, Təbrizi kimi sənətkarların əsərlərindəki ümumilik humanizm, insanpərvərlik meyllərində çox güclü olmuşdur. Elə ictimai yaramazlıqların tənqidi, bə'zi vəiz, zahid və mollaların tənqidi də bu sənətkarların humanizmindən irəli gəlirdi. Bəs humanizm? Mə'lumdur ki, Əlişir Nəvai əsərlərində sudizm ünsürləri olmuşdur. Şairin əsərlərində bə'zən eşq, mə'suq, aşiq, mey və s. bu kimi məşhumlar rəmzi mə'nada işlənmişdir. Məsəl üçün, onun "Keçcə kelçumdur debon ul sarvı-qulru gelmedi" – misrası ilə başlanan bir qəzəlinə söz verib, görüşə gəlməyən sevgilinin intizarındakı mə'suqun iztirabları verilir. Vüsaldan ümidi üzülən aşiqə şair nəhayətdə məsləhət görür ki, könlünü meylə şad etsin, kədərlənməsin, çünki o evdə ki, mey içilir, o evdəki könül meylə şad olur, oraya qəm, kədər gəlməz. Qəzəlin son beytindəki bu fikir çox orijinal bir tərzdə iki mə'nada ifadə olunmuşdur. Bir tərəfdən bədə həqiqətən şadlıq rəmzi kimi, könlü açan bir ne'mət, könül isə insanın varlığı olduğu göstərilir, ikinci tərəfdən fəlsəfi. Şair demək istəyir ki, ürəyini bədə ilə şad et, yə'ni Allahu tanımaqla, ona yetməklə məşğul ol. Hansı evdəki bədə, yə'ni Allahu dərk etmək varsa, orada qəm-qüssə olmaz. Sufizmin əsas anlayışı da elə "eşq"lə bağlıdır. Sufilər özlərini aşiq, Allahu isə mə'suq hesab edirlər.

¹ Rəhməti. Divan, əlyazması, ƏYİ, B-143, vər. 78^a.

¹ Rəhməti. Divan, əlyazması, ƏYİ, şifr: B-143, vər. 80^a.

² Bax: Yenə orada, vər. 9^a.

³ Rəhməti. Divan, əlyazması, ƏYİ, B-143, vər. 78^b.

Nəvainin dünyagörüşünün əsasında sufi-mistik panteizmdən fərqlənən, optimistik xarakterli panteizm dururdu. Onun şe'rlərində "eşq" əksərən xalis, həqiqi mə'nada işlənmişdir. Əgər insan ilahi varlığın özünün zühurudursa deməli insanın eşqi ilə ilahi eşq bir şeydir. Belə halda həyatı, insanı eşq, məhəbbət müqəddəsdir, daimidir, vacibdir. Çünki insan öz həyatı eşqi ilə, varlığı olan məhəbbəti ilə İlahi məhəbbəti tanımış olur. Bu cür dünyagörüşə malik şairlərin humanizmi insanpərvərliyi də buradan meydana gəlir. Belə çıxır ki, insanın istək və arzusunun təənnüm etmək müqəddəs işidir. Nəvai əsərlərində Nizamidə olduğu kimi, kainatın ilk əvvəli sonsuz bir boşluq olduğunu, sonradan su danələrini, şəbnəmi, hühəbı, bunların hərəkətini qəbul edir, dörd ünsür haqqında fikirlər, günəş, yer, göy, ulduzlar, ümumiyyətlə təbiət və hadisələri yaranması əsərlərində təsvir və tərif edilir. Lakin hər şeydən uca insanı, onun kəlamını, kəmalını tutur. Təbiətin ən gözəl nə'məti, hətta təbiətin özü olan insan səadəti Nəvaini çox düşündürmüş və əziyyətdə olan insanın səadəti üçün yollar axtarmışdır:

Barqedin aşraf ke ol inson erür,
Kim kamoli da xirad heyron erür.¹

Mə'lumdur ki, vəhdəti-vücut fəlsəfəsinə mənsub ədəbiyyatın, həm də bu ədəbiyyatın Nəvai kimi nümayəndəsinin dünyagörüşünün tə'siri nəticəsində öz fəlsəfi məzmunu ilə seçilən və "Hind üslubu" adlı ədəbi cərəyan güclənmişdir. Bu cərəyanın bir çox nümayəndələri, o cümlədən Nabi, Yəhya, Valid, İbrahim, Kazım Ziya və b. məfkurəvi düşmənləri tərəfindən öldürülmüş,² Məşrəbə olmazın əziyyəti verilmiş,³ Saib Təbrizi

¹ Nəvai. Lisan-at-teyr (ilmiy-tənqidi matn), Toşkent, 1965, s. 175.

² Rizaev Z.Q. İndiyskiy stilg v pogzii na farski konüa XVI-XVII vv., izd-vo "FAN", Taşkent, 1971, s. 57.

³ Yəne orada. s. 48, 149, 208.

yalın bədən zənbürxanəyə atılmışdır.¹ Farsdilli ədəbiyyatda "Hind üslubu"nun böyük tədqiqatçısı Rizayev Z.Q. bu üslubun müəyyən mə'nada "İraqi üslub"un davamı olduğunu,² öz bədii forması ilə Hindistanda Əmir Xosrov dövrü farsdilli poeziyadan nəşət etdiyini və Nəvaiddən sonra müəyyənləşdiyini göstərir.³ Tədqiqatçı bu üsluba verdiyi təriflərdən birində çox haqlı olaraq yazırdı: "Название "индийский стиль" – сугубо условно, поскольку этот стиль в равной мере господствовал среди поэтов всего Востока как Индии, так и Средней Азии, Ирана, Афганистана, писавших свои произведения на фарси, а также на языках узбекском, азербайджанском, путту и урду".⁴ Belə olan surətdə Nizami, Nəsimi və Füzuli kimi dahilərin yaradıcılıqlarını bizcə həmin üslubun yaranıb, inkişaf etməsinə əhəmiyyətli təsiri baxımından yeri gəldikcə qeyd etməmək olmaz. Ən əvvəl, Əmir Xosrov və Nəvai Nizami yaradıcılığını özlərinə məxsus orijinal bir tərzdə davam etdirən böyük sənətkarlar olmuşdur. Əmir Xosrov, eləcə də Nəvai Nizami kimi Allaha inanmışlar. Dövlətlərinin tələbinə uyğun, həm də orta əsr şairləri üçün bir qayda olaraq,⁵ onlar əsərlərini yazarkən Allahın, peyğəmbərin və imamın tə'rifi ilə başlamışlar. Bu şairlər bir İlahi qüvvəyə, bir mütəhərrikə inansalar da kainatın, insanın yaranması haqqında eyni fikirdə olmuşlar və hərəsi özlərinə məxsus bir tərzdə öz fikirlərini ifadə etmişlər. Tarixdən mə'lumdur ki, Mənsur Həllac "mə'nəm Allah" dediyi üçün dar ağacından asılmış, Nəsimi insanı Allah adlandırdığı üçün dərisini soymuşlar.

"Hind üslubu"nun yaranması və inkişafında Əlişir Nəvainin yaradıcılığının rolu böyük olmuşdur. Çünki Heratdan Təbrizə aparılmış şairlərin çoxusu İsfahana köçdükdən sonra,

¹ Bax: Axrori Z. Sarsuxan ba muntaxobote Soib, Duşanbe, nəşriyote "İrfon", 1980, s. 17.

² Rizaev Z.Q. Göstərilən əsəri, s. 48.

³ Rizaev Z.Q. Göstərilən əsəri, s. 208.

⁴ Yəne orada, s. 43.

⁵ Bax: Adab-ül-müsənnif, əlyazması, ƏYİ, şifr: B-1363, vər. 204^b, 207^a.

tanınmış bir çox şairlər də İsfahana getməli olurlar. Lakin İsfahanda onlar lazımı dərəcədə qarşılanmadıqlarından Hindistana Babur, sonralar Şah Cahan sarayına toplanırlar, Hindistanda yazıb yaradan bu şairlər Əlişir Nəvai şe'rləri üzərində disputlar aparır, şe'rlərini şərh etməklə məşğul olurdular. Əsasən İsfahandan köçmüş şairlər tərəfindən gətirilmiş, Hindistanda formalaşmış "Hind üslubu"nun mənşəyi Nizami, Əmir Xosrov kimi farsdilli şairlərin yaradıcılıqları idi.

Hindistana toplaşan şairlərin bir çoxu da Şah Abbas dövründə (1587-1629) ölkədə hökm sürən zülm və ədalətsizlikdən yaxa qurtarmaq üçün Təbrizi tərk edib Hindistana getmişlər. Deməli, Hindistan XVI əsrdən başlayaraq Şərqi ən görkəmli, qüvvətli şairlərinin toplandığı mədəni mərkəz idi.

Nəvai, Məşrəb, Saib Təbrizi və həmin üslubda yazan başqa şairlərin əsərlərindəki fəlsəfi anlayış bu və ya başqa formada Nizami əsərlərində öz parlaq ifadəsini tapmışdır. Nizamini "Sirlər xəzinəsi"ni və onun "İskəndərnamə"sindəki fəlsəfi fikirləri araşdırdıqda, xüsusilə İskəndərin yeddi alim ilə ilk yaradılış haqqında müzakirəsindən¹ məlum olur ki, Nəvai, Mətləb, Füzuli, Saib Təbrizi və b. nəinki Nizami ənənələrini sadəcə davam etdirmişlər, onlar böyük Azərbaycan şairinin fəlsəfi fikrindən təsirlənib onu dərinlən dərk etmişlər, müxtəlif forma və ifadələrlə gələcək nəsllə çatdırmağa çalışmışlar. Nəvainin ideya mənbəyi əsasən Nizami olmuşdur. Nizami "dünya ədəbiyyatı tarixində yeni bir dövr açmış, Yaxın və Orta Şərq xalqlarının bədii, etik, estetik və fəlsəfi təfəkkür tərzini işıqlandıraraq istiqamətləndirmiş, mədəni və düşüncə durumunu axına çevirib məcrasını müəyyənləşdirmişdir".² Əvvəla, Nizami dövrü elmin inkişafının ən parlaq dövrlərindən biri idi. Biruni, İbn Sina, Sührəverdi, Bəhmənyar və başqa bu kimi alimlərin yaşadığı dövr Nizami dövrünə daha yaxın olmuşdur. "Avarifül-

maarif" kimi Şərqdə çox yayılan əsərin müəllifi Şəhabəddin Əbu Həfs Əmər Sührəverdi (1144-1234) Nizamini müasiri olmuşdur. O, antik yunan fəlsəfəsini dərinlən öyrənmiş, Aristotel, Platon, Empidokl və başqa alimlərin əsərlərini yaxşı mənimsəmişdir. İskəndərin yeddi alim ilə müsahibəsi buna parlaq sübutdur.

Nizami Platonun nəzəriyyəsinə əsaslanaraq belə hesab edir ki, kainat bir zaman boşluqdan, yoxluqdan ibarət imiş, bu yoxluq içərisində isə sanki pərdədə varlıq olmuşdur. Bu varlıq düyün-düyün şəklində imiş. Nə qədər ki, düyün açılmamış Allah sirrli halda pərdədə olmuş. Lakin düyünlər açıldıqdan sonra o, konkret şəkildə aşkarlanmışdır. Şair "Məxzənül əsrar"ın giriş hissəsində yazırdı:

Çünki bəxodəş Kərəm abad şod,
Bende vecud əz ədəm azad şod.
Dər həvəsc in do se viranə deh,
Kare fələk bud gereh bər gereh.¹

Deməli, təbiət, kainat Allahın təkmilləşmiş şəkli, ən gözəl varlıqdır.

Kərəm ilə Səxası toplanaraq bir yerə,
Varlıq, yoxluq içində üzündən açdı pərdə.²

Yaxud, həmin əsərin "Xilqət haqqında" olan hissəsində deyir:

Sən yaranmadan qabaq vardı bir bəxtiyarlıq,
Xoş günlər keçirərdi yoxluq içində varlıq.³

¹ Alimlərin İskəndərin sualına cavabları "Məxzənül-əsrar" və "İskəndərnamə"nin ayrı-ayrı yerlərində müxtəlif formada verilmişdir.

² Əliyev Rüstəm. Nizamini tərcümeyi-halına dair yeni araşdırmalar, Bakı, "Azərbaycan" jurnalı, 1981, № 6, s. 142.

¹ Nizami Gəncəvi. Xəmsə, əlyazması, ƏYİ, şifr: M-323 (Tərcüməsi üçün bax: "Sirlər xəzinəsi"nin 1953-cü il Bakı nəşri, s. 16).

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi, Bakı, 1953, s. 16.

³ Yəni orada, s. 86.

Nizami təbiətin, kainatın yaranmasını, Allahı ayrı-ayrı nəzəriyyələr əsasında bədii ifadələrlə müxtəlif cür verir. Məsəl üçün, kainatın əzəlini bir dəryaya bənzədərək yazırdı:

Onun əzəli olan ürfəni bir dəryadır,
Onun əbədi mülki nə geniş bir səhradır.¹

Bə'zən də qönçəni ruh – Allah, gülü isə ruhdan yaranmış bir varlıq, bu gülün gülməsini isə kainatın yaranması hesab edir.

Qönçə kəmərlə bağlayıb dillənir köləlik biz,
Ruhdan yaranmış gülsə deyir: – gülmərik sənsiz.
Qütb əlinlə tapdı sükut, çarxsə hərəkət,
Varlıq bağı suyundan aldı həyat, bərəkət.²

Şair "Xilqət haqqında" hissədə isə hər şeydən əvvəl su, sudan isə bütün kainat, göy, yer, planetlər, nəhayət insanlar yarandığını göstərərək yazırdı:

Öz sonsuz dəryasından parlaq bir damcı saldı,
Üzə çıxdı damcıdan bir varlıq düzələrək,
Təz hərəkət elədi mavi rəngli bu fələk.
Toz qaldırıb çağlayan sudan yer doğurdular,
Sənin cövhərinisə torpaqdan yoğurdular.³

Nizami maddənin dəyişməsini, bir haldan başqa hala keçməsinə Aristotelin "hər şeyin əzəli hərəkətdir" nəzəriyyəsinə əsaslanaraq "Sirlər xəzinəsi"nin "Dünyanın vəfasızlığı haqqında" on birinci məqaləsində də "Aləm hadisələri haqqında" yazdığı çox aydın ifadə etmişdir.

Torpaqda yaşayanlar torpaq olurlar ancaq,

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi, Bakı, 1953., s. 16.

² Yenə orada, s. 19.

³ Yenə orada, s. 86.

Bu torpaqda nələ var, nə bilsin bunu torpaq.
Hər bir torpaq üzüdür bir dilbər azadənin,
Kəlməsidir basdığı hər yer bir şahzadənin.¹

Bütün bunlarla bərabər Nizami də, Nəvai də, Füzuli də İlahi qüvvənin varlığına inanmış və onu qəbul etmişlər. Nizaminin dünyagörüşü, onun panteizmi haqqında çox danışmaq olar. Lakin burada məqsəd Nəvainin Nizami dünyagörüşü ilə əlaqəsini və Hind üslubunun yaranmasında və inkişafında Nəvai ilə bərabər Nizami əsərlərinin rolunu göstərmək olmuşdur.

Yeri gəlmişkən bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Nizami panteizmini araşdırmaq yalnız ədəbi əlaqələri deyil, həm də Azərbaycan renessansının tarixinin öyrənilməsinə müəyyən aydınlıq gətirə bilər.

Nəvai, deyildiyi kimi, Nizaminin əsərlərini ən dürüst mənbələrdən, təkrarən oxumuş və onun ideya və bədii xüsusiyyətlərini dərinlən mənimsəmiş bir sənətkar idi. Şübhəsiz Nəvai də Nizami kimi Yunan filosoflarının, Şərqin Biruni, İbn Sina, Ömər Xəyyam kimi şair və alimlərinin əsərlərinə bələd olmuşdur. O, saraya məxsus əsaslı bir təhsil görmüş şair idi. Bununla belə öz fəlsəfi görüşlərində Nizami kimi priyomlar işlətməmiş, hər bir əsərində Nizami nəfəsi, ahəngi aşkar öz ifadəsini tapmışdır.

Nəvainin fəlsəfi dünyagörüşü haqqında bir sıra əsər müəllifi akademik Vahid Zəhidov yazır:

"Бог иных целей не преследовал. Он их достиг путем развития, приведшего к инобытию его (бога); таким инобытием, развернутым бытием является природа действительность, в том числе и человек.

Стало быть, природа – бог, достигший совершенства. Иными словами, конкретная действительность является самым совершенным прекрасным бытием, был бы-

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi, Bakı, 1953, s. 65.

тоном, а когда он проявился в виде конкретности то стал раскрываться розой".¹

Bu sözlər Nizami Gəncəvinin yuxarıda deyilmiş misralarında da öz ifadəsini tapmışdır. Beləliklə, tərəddüdsüz demək lazımdır ki, "Hind üslubu"nun yaranması və inkişafında Nizami panteizminin rolu, təsiri əsasdır. Lakin Nizaminin bu təsiri bəzi şairlərə sənətkarın öz əsərləri vasitəsilə, bəzilərinə isə Nəvainin əsərləri vasitəsi ilə keçmişdir. Nəvainin "Heyrətül-əbrar"ın "Birinci heyrət"ində verdikləri – insanın öz varlığını dərk etmək istəməsi, kainatın, insanın yaranması haqqındakı fikirləri gülün pərdədən çıxması, düynünün açılması, "Üçüncü heyrət"də aşuftəhal müsafirin bədən mülkünə getməsi, orada dörd cəhəti görməsi (qan, səhra, bəlgəm, sevdə – C.N.), zərrədə varlığın, qətrədə isə dəryanın gizlənməsi fikri, nəhayət insanın öz nəfsini dərk edərkən Allahu tanıması, yəni insanın özünün Allah olduğunu söyləməsi və s. nə qədər də Nizaminin haqqında söylənilən görüşlərini xatırladır.² Ümumiyyətlə Nəvai "Xəmsə" poemalarından, Nizami kimi, öz panteistik görüşlərinin şərhini birinci və beşinci poemalarında daha genişliyi ilə şərh etmişdir. Nəvainin fəlsəfi görüşlərinin formalaşmasında, onu bədii şəkildə lirik şeirlər vasitəsilə ifadəsində Hafiz Şirazi, Əmir Xosrov Dəhləvi və Əbdürrəhman Caminin də rolu və təsiri çox olmuşdur. Bir çoxu Hafiz Şiraziyə cavab olaraq yazdığı farsca, "Fani" təxəllüslü qəzəllərində bu təsir xüsusilə özünü göstərir. Şair özü də böyük iftixarla bu təsiri qeyd edir. Şairin şeirlərində Sədi, Əmər Xəyyam üslubunu da inkar etmək olmaz.³

Nəvaidən təsirlənən və fəlsəfi cəhətdən Nəvaini ötən Azərbaycan şairlərindən ən qüvvətli və öz dünyagörüşü ilə çoxlarından fərqlənən, deyildi ki, Mirzə Məhəmmədali

Saib Təbrizidir (1603-1677).¹ Beləliklə, məlum olduğu kimi, Nəvainin müxtəlif obrazlı ifadələri ilə zəngin şeirlərində öz əksini tapmış panteistik görüşlər – eyni fikirlər Nizami əsərlərində də vardır. Saib Təbrizi Nizaminin yazıb-yaratdığı dildə olan əsərlərini, əlbəttə, bütün dərinliyi ilə mənimsəmiş deyildi. Digər tərəfdən, mənbələr göstərir ki, Saib xəttatlıq sənətini Şəms Sani adı ilə məşhur Şəmsəddin Təbrizidən öyrənmiş və bu sənəti həmişə işlətməmişdir. Onun mərhum professor Həmid Süleyman tərəfindən Hindistandan mikrofilmə gətirilmiş avtoqraf külliyyatı şairi nəstəmi xəttinin mahir ustadlarından biri kimi tanıdır.² Şairin köçürdüyü əlyazmasından biri də Nizami "Xəmsə"si olmuşdur.³ Xəttat şairin üzünü köçürdüyü bu "Xəmsə" Saibə Nizami sənətini dərinlən mənimsəməsinə şübhəsiz ki, bir daha yardım etmişdir. İkinci tərəfdən, Nizami əsərləri hələ öz sağlığında Hindistanda yayılmışdır. Belə ki, üçüncü sultan Mə'sudun (1099-1115)⁴ oğlu həm də Sultan Səncərin bacısı oğlu, tarixdə məşhur olan Bəhram şah ədəbiyyatın Sənai və Nizami⁵ kimi korifeyləri öz əsərini təqdim etmişlər. Bəhram şah bu zaman Mərkəz olan Lahurdi (qəznəvilərin rezedensiyasında) yaşayırdı. Şübhəsiz Sultana təqdim edilmiş əlyazma əsərlər saray kitabxanasına verilir və eyni zamanda saraydakı ədəbi məclis üzvləri arasında yayılaraq dahi Azərbaycan şairinin əsərləri ilə tanışlıq, əlaqə yaranırdı. Beləliklə, bu təsir

¹ Saib Təbrizinin vəfat tarixi müxtəlif mənbələrdə müxtəlif cür verilmişdir. Biz bu tarixi Əhrarinin Sohib müntəxəbatına yazdığı müqəddimədən, onun şair haqqında son məlumat olduğu üçün götürdük. Bax: Soib. Müntəxəbat (Sarsuxani Axrori), Duşanbe, "İrfon", 1980, s. 5.

² Bax: Bakı, ƏYİ, Mikrofilm şöbəsi.

³ Bax: Soib. Müntəxəbat (Sərsuxəne Axrori Z.), Duşanbe, Nəşriyote "İrfon", 1980, s. 8.

⁴ Sultan Mə'sud III Hind qəznəvilərindən Sultan İbrahim oğlu idi. Bax: Г.Ю.Алиев. Персоязычная литература Индии, Главная Редакция Восточной Литературы, Москва, 1968, с. 22.

⁵ Yəni orada, s. 22.

¹ В.Захидов. Мир идей и образов Алишера Навои. Ташкент, ГИХЛ Узбекской ССР, 1961, с. 247.

² Bax: Alişer Navoiy. Asarlar, t. VI, Toşkent, 1965, s. 29, 31, 42-45.

³ Uzbek adabiyoti tarixi, t. II, Toşkent, 1978, s. 174-177.

Saib Təbrizidə də özünü göstərməmiş deyildi. Üçüncü tərəfdən, prof. Qəzənfər Əliyevin yazdığı: "Еще в начале XV века в Гунджарате (один из центральных городов Индии XV в.) был составлен один из первых комментариев к "Сокровищнице тайн" Низами. Его автор дает толкование судитского содержания поэмы. Появление подобного комментария было связано с усилением судийского мистицизма в литературе Гунджарата"¹ – fikirlər də əsas şərtlərdən idi.

Ümumiyyətlə Nizami əsərləri hələ öz dövründən başlayaraq Hindistanda yayılmış, şairlər onun əsərlərindən təsirlənmiş və bu təsir XX əsrə kimi davam etmişdir. XVIII əsrdə Xan Arzu Siracəddin Əli İstidad Nizaminin "İskəndərnamə"si-ni şərh etmişdir. Onun bir sıra qəzəllərində Sə'di, Hafiz, Kamal Xocəndi ilə bərabər, Nizami, Saib ruhu duyulur. Nizami, Saib təsiri nəinki Hindistanda, eləcə də İranda çox məşhur olan XVIII əsr şairi Münşi Sahib Rəydə də görmək olur.² Yəni həmin əsr şairi Sadiq (Pəncab şairidir) Nizami təsiri ilə "Şövqnamə" yazmışdır. Məhəbbətdən bəhs edən bu poemada qəhrəmanlar yerli folklor ədəbiyyatından alınmışlar.³ XX əsrin məşhur Hind alimi və şairi Məhəmməd İqbalın (təv. 1873 ya 1877) "Cavidannamə" əsərində insan cəmiyyəti haqqında axtarış və düşüncələri onu Nizami və Cami yolu ilə getdiyini göstərir. İqbalın poemada təsvir etdiyi Marqdin şəhərində nə xüsusi mülkiyyət, nə istismar, nə hakim, nə ordu, nə də ki, pul var.⁴ "Hind üslubu"nun yaranıb inkişaf etməsində Cami, eləcə də Herata gələn Caminin tələbəsi olan Hind şairi Cəmaləddin Cəmal Qambu və başqalarının da təsiri olmuşdur. Bununla belə, Saibin dünyagörüşünə, onun formalaşmasında Nəvai sənətinin, əsərlərinin təsiri az olmamışdır.

Əsli Təbrizdən, milliyyətə azərbaycanlı olan Saib orta əsrin ən mədəni mərkəzlərini görmüş və müxtəlif görkəmli şəx-

siyyətlərlə əlaqə saxlamışdır. Şair Herata, Kabula, Məşhədə, Qum, Yəzd, Ərdəbil, Təbriz və başqa şəhərlərə səyahət etmiş, yaradıcılığının ən məhsuldar dövrlərini Hindistanda keçirmişdir.

Məlumdur ki, Teymurilər xanədanı tağıldıqdan sonra deyildiyi kimi Heratdan İsfahana gələn şairlər lazımı dərəcədə qarşılanmadıqlarından İsfahandan Hindistana köçüb Şahcahan sarayına toplaşmaq məcburiyyətində olurlar. Hələ İsfahanda olarkən bu şairlər Herat ədəbi mühitinin, xüsusilə Nəvai şe'rlərinin ənənələri təsiri ilə yazıb yaratmış, Hindistana köçərkən bu ənənəni daha da inkişaf etdirməyə nail olmuşlar. Ona görə də bu şairlərin ədəbi üslubu "İsfahan üslubu", "İsfahan səbki", yaxud "Hind üslubu" adlandırılır.

Müəyyən təsadüf nəticəsində deyildiyi kimi, İsfahandan Hindistana gedib, bu şairlər mühitinə düşən Saib Təbrizi də Nizami, Əmir Xosrov, Nəvai və Füzuli şe'ri ənənələrini yaymaqda onların panteizm məzmunlu şe'rləri üzərində aparılan disputlarda iştirak edir. Bu şairlər hindistanda klassik ədəbiyyat üslubunu şe'rə gətirməklə bərabər şe'rdə formadan çox məzmunla fikir vermişlər. Bu disputların fəal iştirakçılarından biri olan Saib Təbrizin dərin məzmunlu şe'rləri nəfis üslubu tezliklə mütərəqqi şairlərin rəğbətini qazanmışdır. Fars dilində olan şe'rləri öz ideya məzmunu baxımından Nəvainin farsca, hətta özbəkçə də şe'rləri ilə çox səslənərdi. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Nəvainin "Fani" təxəllüslü şe'rləri Hafiz, Sə'di, Xacu Kirmani və başqaları tərzində yazılmaqla bərabər öz məzmunu e'tibarı ilə elə özbəkçə şe'rlərinə də uyğundur.

Saib Təbrizi şe'rlərindəki, onun dünyagörüşündəki Nəvai əlaqələrini anlamaq üçün də Sufi terminlərini yaxşı bilmək lazım gəlir. Çünki şair öz mütərəqqi fikirlərini, ideyalarını yaymaq üçün bu terminlərdən istifadə etmişdir. Onun əsərlərinin tədqiqi Azərbaycan ədəbiyyatının Orta Asiya və Hindistanla əlaqələr tarixini öyrənmək üçün də əhəmiyyətlidir. Saib Təbrizin fəlsəfi qəzəlləri, onun panteizmi haqqında alimlərdən Ete Herman, Əhrari, Araslı H., Rizayev Z.Q. və başqaları bu və ya

¹ Алиев Г. Персоязычная литература Индии. Главная Редакция Восточной Литературы, Москва, 1968, с. 77.

² Yəni orada, s. 189, 190, 194.

³ Yəni orada, s. 181.

⁴ Yəni orada, s. 231.

başqa münasibətlə bəhs etmişlər.¹ Saib Mollayi Rumi, Kəlim, Səhəbi, Səyidi, Yəzdi, Hafiz, Şirazi, Mir Fəsihi, Əvhədi, Kəmal Xocəndi və başqalarının əsərlərinə də dərinlən bələd olmuş, onlardan səmərəli istifadə etmişdir. Hətta bu şairlərin əsərlərindən öz qəzəllərinə misra və beytlər daxil etməklə onların müəlliflərini göstərmişdir. Şairin yaradıcılığındakı bu xüsusiyyət onun ədəbi ənənələri necə izlədiyini, cavabları ilə orijinal əsərlərinin fərqi, onların forma və məzmun baxımından yaxşı ayırmağa yardım edir. Misal üçün, "Dəvid" (qaçdı) rədifli qəzəlinin misralarından mə'lum olur ki, həmin qəzəl təzədir və onu məhdildə (ədəbi yığıncaqda) oxumuş,² "Mirəsəd" (çatar) rədifli qəzəlinə isə göstərilmişdir ki, əgər Mövləvi (Mollayi Rumi – C.N.) Əttar rütbəsinə çatmışsa, o da Mövləvi rütbəsinə satmaq arzusundadır.³ Mə'lum olur ki, Saib Təbrizi və Əlişir Nəvai əsərlərini yaradarkən ən əvvəl cəmi farsdilli mənbələrdən, Xaqani, Nizami, Xosrov Dəhləvi, Əvhədi, Sə'di, Marağayi, Hafiz, Kəmal Xocəndi kimi sənətkarların bədii irsindən səmərəli surətdə istifadə etmişlər. Lakin Saib yaradıcılığının Hindistan mühiti, buradakı ədəbi yığıncaqlar, Nəvai əsərləri üzərindəki disbutlar Saib dünyagörüşünün formalaşmasında əhəmiyyətli təkan olmuşdur. Saib "Şükufə" rədifli qəsidəsində yazırdı.

Xavoro kunad pür zi axtar şukufa,
Zaminro kunad bəhri-çavxar şukufa.⁴

¹ Ризаев Г.З. Индийский стиль в поэзии на фарси конца XV-XVIII вв. Ташкент, "ФАН", 1971; Ете герман. Ədəbiyyatə farsī, tərcümə ba havaşi dok. Rzazadə Şəfəq, Tehran, 1351; Axrori. Sarsuxan be muntaxabote Soib, Duşanbe, "İrfon", 1980; Araslı H. XV-XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı.

² Saib. Muntaxobot, s. 483.

³ Saib. Muntaxobot, s. 428.

⁴ Yenə orada, s. 689 (Tərcüməsi: Şükufə havanı (göyü – C.N.) ulduzlarla doldurmuş, şükufə yeri gövhər dənizi etmişdir.).

Bu misralar, əlbəttə, Nəvainin "qönçə" və "gül" nəzəriyyəsiindən istifadə edərək, bu nəzəriyyəni mənimsəmək nəticəsində meydana gəlmiş şübhəsizdir. Saib Təbrizi də kainatın ilk öncəsi, əzəli qönçə şəklində olduğu, ondan sonra isə hava, ulduzlar, yer yarandığını qəbul etmişdir. Deməli yüksək poetik, sənətkarlıq baxımından qiymətindən əlavə, şe'rlərin məzmunu çox maraqlıdır. Oradan bu nəticə çıxır ki, kainatdakı hər bir şeyə səbəb qönçədir. Şairə görə həmin qönçə pərdədə qala bilməmiş, nəhayət çadrasını bir tərəfə atıb öz gizli sifətini aşkar etmiş, yəni açılıb "gül" şəklini almışdır. "Gül" burada varlıq, həyat, kainat deməkdir.

Namonad nixon xusn dar zeri çodar,
Bo yak conib andoxt çodar şukufa.¹

Əgər şair "çiçəy" in bu real obrazı ilə dünyanın yaranması haqqında Nəvai üslubunu işlətmışsa bu bir ənənə olaraq həm də Nizami və Əmir Xosrovdan gəlmiş və get-gedə inkişaf etmişdir. "Çadır" və "pərdə" məfhumlarına gəldikdə isə bu məfhum Nizamidə daha çox işlənmişdir. Nizami də varlığı ilk öncə pərdədə olduğunu təkrarən yazmışdır.

Saib Təbrizinin Nizaminin "İskəndərnamə"sinə öz aydın ifadəsini tapmış, maddənin dəyişib bir haldan başqa hala keçməsi haqqında xəyyamvari şe'rləri də az deyildir. "Əst" rədifli şe'ri bu baxımdan maraqlıdır.² Şair böyük sənətkarın əsərlərinin ideya, məzmun və sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən səmərəli istifadəsi nəticəsində, fəlsəfi dünyagörüşü baxımından çox irəli gedə bilmişdir.

Ze mövce xiş bovəd taziyanə rik rəvanra
Çe hacət mühərrek ze dəst rəftə enanra -

¹ Soib. Muntaxobot, Duşanbe, "İrfon" Nəşriyoti, 1980, s. 690 (Tərcüməsi: Qönçənin hüsnü çadra altında qalmadı, çadrasını şükufə bir tərəfə atdı.).

² Yenə orada, s. 221.

beytini rübaisindən misal gətirərək, "Hind üslubu" Haqqında dəyərli tədqiqat işinin müəllifi Q.Z.Rizayev bu nəticəyə gəlir ki, Saib Təbrizi öz panteistik görüşləri ilə kainatın yaranmasında heç bir mühərrikə ehtiyac olmadığı fikrini irəli sürmüşdür.¹

Saib Təbrizi əsərlərində Nəvai və Füzulidə olduğu kimi, insana qüvvət verən saf və nəcib eşqdən söhbət gedir, dünya nə'mətlərindən istifadə, həyatın qədrini bilmək, pis əməllərdən – mərdmazarlıqdan əl çəkmək təlqin olunur, zamanədən, haqsızlıqdan şikayət, vətən həsrəti təsviri verilir, riyakarlıq işfəedici tənqiddə tutulur. Lirikə, ən çox vurğunu olduğu Füzuli kimi, Saibə görə bütün gözəlliklərdən gözəl azadlıqdır.

Meyvee nist bex, zi ozodi,
Natavon goft sarv bisamar ast.²

Saibdə yaranmış bütün bu anlayışlar onun yaşadığı dövrdə hökm sürmüş istismar, zorakılıq və haqsızlığın canlı şahidi olduğundan irəli gəlmişdir. Saib bir çox şəhərlərə səyahət etdikdən sonra əsl vətəni Təbrizə getmiş, nəhayət ikinci vətəni hesab etdiyi İsfahana qayıtmış, II Şah Abbas (1642-1666) tərəfindən hörmətlə qarşılanmış, saraya də'vət olunub "Məliküşşüəra" rütbəsinə qədər yüksəldilmişdir. İsfahanda 1677-ci ildə vəfat etmişdir.

Beləliklə, Saib Təbrizi ilə Nəvai ədəbi əlaqələrindən danışarkən göstərmək lazımdır ki, bu əlaqə hər şeydən öncə hər iki şairin Nizami Gəncəvinin bəşəri məzmunlu sənətkarlığından səmərəli istifadələri nəticəsində meydana gəlmişdir. İkinci tərəfdən, Saibin Nəvai əsərlərini oxuyub, onlardan bəhrələnməsi ilə əlaqədardır. Hər iki şairin əsərlərini tədqiq və təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Saib Təbrizi Nəvai əsərlərinin forma və bədii xüsusiyyətlərindən daha artıq fəlsəfi

məzmunundan istifadə etmiş və müəyyən inkişafa nail olmuşdur. Saib Təbrizi həqiqi mənada filosof-şair idi. Bu şairlərin hər ikisində fəlsəfi fikirlər bədii şəkildə, təbiət təsviri fonunda verilmişdir.

Nəvai ilə ondan sonra yaşayıb, yazıb-yaradan şairlərin, xüsusilə Kişvəri, Füzuli, Saib, Vaqif və başqa bu kimi görkəmli şairlərin yaradıcılığında olan ümumilik ən əvvəl, insana məhəbbət, real varlığa olan münasibət, insanın taleyi ilə maraqlanmaları, cəmiyyətdəki yaramazlıqların aradan götürülməsinə çalışmaları, humanizm, insanpərvərlik ideyalarının təbliğindən irəli gəlmişdir. Bu şairlərin müstəqil surətdə özlərindən əvvəl yaşayıb, yaradan Firdovsi, Xaqani, Nizami, Nəsimi kimi dahi sənətkarların yaradıcılığından istifadə etmələri, eyni çeşmədən qidalanaraq tərbiyələnmələri də deyildiyi kimi, onların ruhunda, zövqündə, istək və arzularında, ona görə də yaradıcılıqlarında ümumilik yaratmışdır. Bu ümumilik hər iki xalqın yaşadığı dövrdə uzun əsrlər boyu Yaxın və Orta Şərqdə hökm sürən üsuli-idarənin ictimai-iqtisadi şəraitin biri digərinə uyğun olduğu və dahi şairlərin həyatdakı narazılıqları eyni ilə dərk etmələrindən irəli gəlmişdir. Ona görə də bu şairin iniltisi də, istəyi də, arzusu da eyni olmuş.

Nəvai şe'rlərini məhəbbətlə qarşılayanlardan biri də XVII əsrin görkəmli Azərbaycan şairi Əlican Qövsü Təbrizidir. Qövsü Təbrizi hələ gənc yaşlarından atası İsmayıl Qövsü vasitəsilə şe'r sənətinə yaxından bələd olmuş, Azərbaycan klassiklərini, xüsusilə Füzulini sevə-sevə oxumuşdur.¹ Baxmayaraq ki, Nəvai ədəbi məktəbi Füzulidən sonra Füzuli ədəbi məktəbi ilə çarpazlaşmışdır. Qövsinin əsərləri onu bu böyük Azərbaycan şairinin ədəbi məktəbinin ən görkəmli və bacarıqlı nümayəndəsi adlandıрмаğa haqq verir. Çünki Nəvai və Füzuli lirikasının çox böyük ümumi xüsusiyyətləri ilə bərabər hər şairin özünə məxsus sənətkarlıq və milli xüsusiyyətləri olmuşdur. Bununla belə, Qövsü Təbrizi lirikasında Nəvai ilə əlaqədar cəhətlər az deyil. Lakin Qövsinin Nəvai şe'ri ilə əlaqəsi iki yolla

¹ Rizayevin göstərilən əsəri, s. 115 (Tərcüməsi: Fışılı ilə axmaq qumluğun öz hərəkətindəndir. Əlindən cilovu getmiş müərrik nə lazım.).

² Soib. Muntaxabot, s. 261 (Tərcüməsi: Azadlıqdan gözəl mey və yoxdur. Sərvın barının yoxluğunu demək olmaz.).

¹ Mirəli Seyidov. Qövsü Təbrizi. Bax: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, c. I, Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s. 508.

yanmışdır. Birinci, Nəvainin öz əsərlərini oxuyub ondan müstəqil surətdə istifadə yolu ilə, ikincisi, Füzulidən sonra yaşayıb yaradan bir çox şairlər kimi Füzuli əsərləri vasitəsilə.

Qövsü Təbrizi hələ gənc yaşlarından Nəvai əsərlərini oxumuş, öyrənmişdir. Şairin yaşadığı dövrdə Təbrizdə və İsfahanda Nəvainin divanları geniş yayılmış və hətta bu divanların istehsalı da həmin dövrdə güclənmişdir. Qövsü həyat və fəaliyyətinin ən qızgın çağlarında yazıb-yaradan Herat şairləri özləri ilə, əsərləri ilə bu diyara Nəvai ruhu gətirmişlər. İsfahanda ədəbi dərnlərdə Nəvai əsərləri izah və şərh edilirdi. Bundan əlavə Hindistanın farsdilli şairləri, o cümlədən İsfahandan Hindistana köçmüş şairlər Nəvainin panteistik görüşlərini təbliğ etmək məqsədilə Şərqi şəhərlərini gəzib onun əsərlərini yayırdılar.¹ Belə olan surətdə Qövsü kimi istedadlı şair, həm də İsfahan kimi mərkəzi şəhərdə fəaliyyət göstərən bir şair Nəvai şe'rlərindən xəbərsiz, həm də müəyyən dərəcədə onun təsirindən kənarda qala bilməzdi.

Qövsü Təbrizinin əsərləri² açıq aydın göstərir ki, o, Nəvainin bir çox qəzəllərindən, əsasən məzmun cəhətdən təsirlənmişdir. Onun "Qıldılar", "Kaş ki", "Qorəz", "Göz", "Bulmaz imiş" rədifli və bir neçə başqa qəzəllərində bu təsir açıq-aşkar görünür. "Fəğan ki, bu dəhrdə bir aşına bulmaz imiş",³ "Etdiyin cövrü mənə ümdən qılaydın kaş ki"⁴ misraları Nəvai şe'ri kimi səslənir. Qövsü hətta "Göz" rədifli qəzəlinin sonunda Nəvaidən aşağıdakı bir misranı verməklə bu təsiri özü təsdiqləyir.

Bu həman rə'na qəzəldir ki, Nəvai söyləmiş.⁵

¹ Ризасев З.Г. Индийский стиль в поэзии на фарси конца XVI-XVII вв., Ташкент, "Фан", 1941, с. 55, 56.

² Qövsü Təbrizinin divanının Britaniya əlyazma nüsxəsinin Bakıda ƏYL saxlanan fotosurəti (FS-182 şifrəli, inv. № 3797) tədqiqatda əsas mənbə kimi görüldü.

³ Qövsü Təbrizi, Divan, FS-182, vər. 38^b.

⁴ Yəni orada, vər. 96^b.

⁵ Yəni orada, vər. 35^b.

Vətənpərvər Azərbaycan şairi dövrün ədalətsizliyini, eybəcərliklərini görmüş, çıxış yolu tapmasa da əsərlərində "bizəbanlıqdan, hüquqsuzluqdan, dili və dilbiləni olmamasından",¹ Nəvai kimi, qərbləlikdən, dostların biganəliyindən, sevgilinin cövrü cəfasından şikayətlənmişdir. Ona görə də "Bağrımı yandırdı dövrən", "Canımı yandırdı gərdün" kimi ifadələr Qövsü dilində çoxdur.

Qövsü əsərlərində təbiət təsviri xüsusi yer tutur. Bu növ şe'rləri göstərir ki, o, nəsihətamiz, xalq dili ifadələri ilə zəngin, İsfahan-Hind üslubunda əsərlər yazan şairlərdən olmuşdur. Nəvaidə olduğu kimi, onun da şe'rlərində, xüsusilə təbiət təsviri verilmiş tərcibənd və tərkibəndlərdə az da olsa, panteistik görüşlər ifadə olunmuşdur. Qövsünün "bahar" rədifli qəzəli bu baxımdan maraqlıdır. Ümumiyyətlə, bahar, bağ əksər halda, onun əsərlərində real həyat mənasında işlənmişdir. Bağ, bahar bütün gözəllikləri ilə şairi valeh edir, baxmayaraq ki, o, dövr və zamanəsindən incikdir, günü ah-vayla keçir. Buna baxmayaraq fəraya can atmır. "Abi-rəvanı etdi simin şükufədən",² "Qönçə ta açılmasa avarə olmaz bağdan"³ misraları şairi, fəlsəfi dünyagörüşü baxımından, Hind üslubunda yazan sənətkarlarla birləşdirir, təbiətdə olan hərəkət və inkişafı görür, dərk edir.

Qövsü özünün etik və estetik görüşlərində də Nəvai ilə eyni dünyagörüşə malikdir. Onun sözü verdiyi tərif bu baxımdan maraqlıdır. Burada Qövsü şe'rdə bədii ifadə vasitələri, bədii priyomlar, məzmun və rədifli ilə Nəvainin sözü verdiyi qiymət, təriflərinə yaxın olsa da bu yaxınlıq Qövsüyə Füzuli vasitəsi ilə gəlib. Hətta Füzulidən "söz" rədifli qəzəlinin sonuna "Kim nə miqdar olsa, əhlin cəylər ol miqdar söz"⁴ misrasını təzmin etmişdir.

Qövsünün "görmək" rədifli qəzəli haqqında da eyni sözü demək olar. Şair yazır:

¹ Seyidov Mirəli. Qövsü Təbrizi, bax: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, c. I, Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1960, s. 510.

² Qövsü Təbrizi. Divan, ƏYL, FS-182, vər. 113^b.

³ Yəni orada, vər. 31^b.

⁴ Yəni orada, vər. 35^b.

Əldən gedərəm sərv-i xuramanını görgəc,
Dildən düşərəm qonçeyi-xəndanını görgəc.¹

Mə'lumdur ki, Füzulinin eyni rədifli qəzəli Nəvayiə cavab olaraq yazılmışdır. Qövsinin şe'ri isə Nəvainin deyil, Füzulinin yazdığı cavaba cavabdır. Bu qəzəlin bütün misralar Füzuliyandır. Deməli Qövsiyə Nəvainin bu tə'siri Füzuli vasitəsi ilə gəlmişdir. Əlbəttə, sənətkarlıq cəhətdən Qövs özü müəllimini ötə bilməmişdir. Bununla belə, klassik ənənələri davam etdirib, Azərbaycan şe'r dilinin sadələşməsində, qəliz ərəb, fars sözlərindən xilas olmasında, onun formalaşması və inkişafında Qövsinin ədəbiyyat tarixində xüsusi yeri olmuş, əhəmiyyətli addım atmışdır. Müasirlərini, hətta müəllimlərini geridə qoymuşdur. Ona görə də şe'rləri sonrakı şairlərin nəzərini cəlb etmiş və xalqın sevimli şairi kimi şöhrətlənmişdir. Onun "Dolanım başına" şe'ri ədəbiyyat tarixində Azərbaycan şe'rinin ən gözəl nümunələrindən biri adlandırılmağa layiqdir.

XVI əsrin sonlarından başlayaraq Azərbaycan XV əsr və XVI əsrin birinci yarısına nisbətən öz müstəqilliyini itirmiş oldu. XVI əsrin əvvəllərinə kimi Azərbaycanda daxili müharibələr getsə də ölkə öz müstəqilliyini itirməmişdir. 1514-cü ildən başlayaraq, hələ I Sultan Səlim vaxtında türklərin hücumunun başlanması ilə Azərbaycan, demək olar ki, qanlı müqavimətlərə məruz qalır və "Səfəvilərlə Türkiyə arasındakı müharibələr fəsillərlə yüz ildən artıq davam etmişdi".²

Azərbaycan tarixində yaranmış bu vəziyyət ölkənin mədəni həyatına böyük ziyan vurmuş, şe'r və ədəbiyyata mənfi tə'sir göstərmişdir. Qəsbkarların ölkəni çalıb talamaları əhalinin şəhərdən dağılmasına, əhalinin dağılması isə mədəniyyətə zərər vurmuşdur. Mədrəsələr, kitabxanalar bağlanır, məscid və mədrəsələrin vəqfləri, Azərbaycanda monqolların istilası dövründə

olduğu kimi,¹ xaricə aparılır. Ona görə də XIV əsrin əvvəllərinə kimi, sonra isə XVI əsrin sonlarından XVIII əsrin əvvəllərinə kimi Azərbaycan mədrəsələrində üzü köçürülmüş, ümumiyyətlə Azərbaycanda istehsal edilmiş əlyazmalarının miqdarı ölkəmizin əlyazmalar xəzinələrində nisbətən azdır.

Dövrün ictimai və siyasi hadisələri ilə əlaqədar olaraq ədəbiyyatda klassik şe'r üslubu ilə bərabər epik janr və xalq ədəbiyyatı formaları inkişaf edir, aşıq üslubunda şe'rlər meydana çıxır. Şe'r in bu forması xalqın istək-arzusunun ifadəsi, işğalçılara qarşı nifrəti, müharibələrdə, xalq üsyanlarında qəhrəmanlıq göstərənlərin tərənnümü üçün çox əlverişli idi. Əsir aparılan qadın-qızların qul kimi satılması, gənclərin həsrətlə dolu könül ifadələri bu dövrdə yaranmış bayatılarda öz əksini tapmışdır.

Mən aşiq atar mənə,
Qul cəylər satar mənə.
Vəfalı yarım olsa,
Axtarıb tapar mənə.

Ziyatam başdan yara,
Artıbdır başdan yara.
Mənə həsrət yaratdı,
Yaradan başdan yara.²

Bütün bunlarla bərabər yuxarıda göstəriləyi kimi, ədəbiyyatda klassik üslub davam etdirilirdi.

Klassik üslubda yazanların bir çoxlarının, o cümlədən Kişvəri, Füzuli, Xətai, Həbib, Əlican Qövs, Saib Təbrizi, Məsihi, Sadiqi və b. şairlərin yaradıcılığı ilə Əlişir Nəvai irsi

¹ Bax: Seyid Əzim Şirvani. Əsərləri, c. III (Təzkiyə), Bakı, "Elm", 1974, s. 172, 173.

² İ.A.Hüseynov, Z.İ.İbrahimov, Ə.N.Quliyev və b. Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1961, s. 250.

¹ Bu vaxta kimi monqolların hücumu zamanı istila olunmuş şəhərlərdə yazılı abidələrin yandırılması, məhv edilməsi təxmin edilirdi. 1981-ci il may ayında Daşkənddə tarixçilərin ümumdünya konfransında Monqolustandan gələn nümayəndə orada külli miqdarda Şərq klassiklərinin əsərlərinin əlyazmaları olduğu haqqında məlumat verdi.

² Cülg, əlyazması, ƏYİ, şifr: B-1987 (3147).

arasında dil, ideya və məzmun baxımından ümumilik və yaxınlıq güclü olmuşdur. Bununla belə, XV-XVII əsrdə Nəvai sənətindən bəhrələnən, yaradıcılıqlarındakı ümumiliyə görə seçilən Azərbaycan şairləri içərisində də ən görkəmli XV əsrdə Kişvəri, XVI əsrdə Füzuli, XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində isə Sadiq bəy Sadiqi Əfşar kimi sənətkarları xüsusilə qeyd etmək lazım gəlir.

KİŞVƏRİNİN ƏLİŞİR NƏVAİYƏ MÜNASİBƏTİ

Klassik üslubda yazan şairlər ümumən ədəbi ənənələri davam və inkişaf etdirməklə bərabər müəyyən bir şairin yaradıcılığından daha çox ilhamlanmışlar, bir müəllim, bir ustad seçmiş, ondan öyrənmişlər, cavablar yazmışlar.

Ədəbi ənənələri davam etdirən şairləri bir neçə kateqoriyaya bölmək olar. Bunlardan bəziləri öz ustadlarının, öz müəllimlərinin adını çəkmiş, qiymətləndirmiş, ondan ilhamlandıqlarını e'tiraf etmiş və yazmışlar. Əsərlərindəki əlaqə də açıq-aydın görünmüşdür. Bəziləri isə əsərlərindəki ümumilik, ruhən bağlılıq aydın şəkildə görünsə də ustadının, müəlliminin adını ya ötəri çəkmiş, ya da ki, ad çəkmədən sanki ehtiyat etmişdir.

Birinci kateqoriyaya aid şairlərdən Əlişir Nəvaini göstərmək olar. O, Nizami yaradıcılığından təsirləndiyini, "Xəmsə" poemalarında e'tiraf etmiş, bu haqda təkrarən yazmış, ustadına yüksək qiymət vermişdir.¹

Əlişir Nəvai ədəbi məktəbini davam etdirən Azərbaycan şairlərindən Nə'mətullah Kişvəri də öz müəllimi kimi hərəkət etmiş, öz ustadına, müəlliminə bağlı olduğunu, ondan ilhamlandığını yazmışdır.

Kişvəri Nəsimidən sonra Azərbaycan şe'rinin böyük nümayəndələrindən biridir. Bu böyük sənətkar haqqında olan bütün mənbələr, eləcə də Kişvəri irsinin Azərbaycanda ilk təd-

qiqatlarından olan akademik H.Araslıdan başlamış bütün müəlliflər onun Nəvai lirikasından təsirləndiyini göstərmişlər.

Kişvəri, Ağqoyunlu Sultan Yaqubun Hakimiyyəti zamanı (1478-1490) Təbrizdə yaşamış,¹ saraya can atmış, müəyyən müddət saray şairləri sırasında olsa da, saray adamlarından, Sultandan lazımi qiymət almadığından mə'ys olmuşdur. Hətta Həbibidən də şikayətlənmişdir. Çünki Yaqub Həbibini çox xoşlamış, özü onu saraya gətirmiş, şair isə onun himayəsində təlim-tərbiyə almışdır.² Çox ehtimal ki, bu yaxınlığa görə də, onun tə'sir qüvvəsinə inandığı üçün Sultandan narazı olan Kişvəri Həbibidən şikayətlənmişdir.

Kişvəri yaşadığı dövrdə Azərbaycanın Orta Asiya ilə əbədi və mədəni əlaqəsi güclü olmuşdur. Heratda Sultan Hüseyn Bayqara, Təbrizdə Sultan Yaqub saraylarında şe'rə həvəs güclü olmuş şairlər arasında şe'rləşmə, yazışma getmişdi. Sultan Hüseyn sarayında Nəvai kimi böyük şair yüksək mövqə tuturdu. Bu şəraitdə Nəvai əsərlərinin əlyazmaları artır və geniş yayıldığı üçün Təbriz şairləri, birinci növbədə əsərlərini, əlbəttə əlyazması şəklində əldə edir, oxuyurlar. Sultan Yaqubun sarayında şairlər saray kitabxanasından, şübhəsiz ki, istifadə imkanına malik idilər. Sultan Yaqub sarayında da şairlər toplanmış, xəttatlar fəaliyyət göstərmişdir.

Sultan Yaqubdan bəhs edən təzkirələr onun şe'rə marağı olduğunu, şe'r yazdığını xəbər verirlər. Lütfuli bəy Azər də Sultan Yaqubdan danışır, Sultanın bir rübaisini də misal verir.³

Belə olan surətdə bu sultanın da sarayı Sultan Bayqara sarayı kimi şairlər məclisindən xali ola bilməzdi... Baba Fəqani, Dərviş Dəhhəki, Mühlhi Lari, Mütihi, Həbib, Ənsari Qummi, Heyrani Qummi, Şəhid Qummi, Hüməyun Əsfəraini saray

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (üç cildə), c. I, Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s. 305.

² Yəni orada.

³ Bax: Lütfuli bəy Azər. Atəşkədə (farsca), əlyazması, ƏYL, sifri: D-20 (1704), vər. 13^b.

¹ Bax: həmin əsərin "Nəvai Nizami haqqında" olan bölməsinə.

şairlərindən olmuşlar.¹ Əldə olan mənbələrə əsasən bunlar içərisində Nəvai əsərləri ilə ən sıx əlaqəsi olan şair Kişvəri idi.

Akademik H.Araslı Nəvainin təzkirəsindəki mə'lumata əsasən, vaxtilə Nəvai məclislərində böyüyüb, onun təqdirinə layiq olduğdan sonra vətənlərinə qayıtmış sənətkarlardan Xülqi, Allahi, Ziyai təxəllüslü şairləri göstərir və Xülqinin müxəmməslərindən bir parça verərək, dil və ifadə xüsusiyyətləri baxımından Nəvai qəzəllərini xatırladığını yazır.²

Xülqi və Xülqi kimi şairlərin Nəvaini Kişvəriyə nisbətən daha əvvəl şəxsən tanıyıb, əlaqələrinə baxmayaraq, əsərlərinə əsasən Azərbaycan şairlərinin Nəvai ilə böyük tanışlığı Kişvəriyə başlamış və bunu məhz Kişvəri yaradıcılığında axtarmaq lazım gəlir.

Kişvəri Sultan Yaqub və Sultan Hüseyn saraylarındakı şairlər mühitindən, şəraitindən xəbərdar olmaqla bərabər, Həbibinin və Nəvainin saraydakı nüfuzlarını, hökmdarların onlara olan münasibətini də bilirdi.

Sultan Hüseyn ilə Nəvainin əlaqəsinə gəldikdə bu, yalnız Sultanla vəzir əlaqəsi deyil, iki şairin biri digərinə həm dostluq, həm də yaradıcılıq əlaqəsi olmuşdur. Sultan Hüseyn Nəvaini həmişə eşitmiş, ona inanmışdır. Nəvainin elmə, sənətə, şairlərə obyektiv münasibətinə görə ki, ədəbiyyat və incəsənət onun dövründə yüksək zirvəyə qalxmışdır.

Nəvai Sultan Hüseynlə yaxın olduğu kimi, Həbibini də Sultan Yaqub ilə yaxın idi. Kişvərinin, ona Sultanın soyuq münasibətinə görə, Həbibidən şikayətlənməsinin əsas səbəbi məhz bu idi. Şe'rlərinin birində yazırdı:

Kişvərinin şe'ri yetsəydi Nəvai ərzinə,
Qurtarurdi Şahi-Qazidən ona şəhri-Həri.³

¹ Tərtibat M.Ə. Dənışməndani-Azərbaycan (farsca), Tehran, b. 1304, s. 403.

² Araslı H. Əlişir Nəvai və yaradıcılığı, "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, 1948, № 5.

³ Kişvəri. Divan, əlyazması, ƏYİ, M-27, vər. 58^a.

Şe'rın izahına keçməzdən öncə bir cəhəti qeyd etmək lazım gəlir. Bu sətirlərdən ən əvvəl, Kişvərinin Lütfi sənətinə də yaxından bələd olduğu, onu təqlid yolu ilə deyil, şe'rdəmə istə'dadından necə məharətlə istifadə etdiyini aydın görmək olur. Lütfini özü də orta əsrin lirik şe'r sənətkarlarının əksəriyyətinə xas olan cəhəti özündən əvvəlki şairlərə yazdığı cavabları nəzirləri təqlid deymi, müsabiqə məqsədi ilə yazdığını xatırlayırdı. Lütfinin aşağıdakı beyti Kişvəri beyti ilə müqayisədə bunlar arasına nə qədər böyük fikir, ideya birliyi olduğu aşkarlanır.

Lütfi kəlamı yetsəydi Səmərqənd əhlinə,
Amudən ötməz irdi Xocəndi səfinəsi.¹

Kişvəridən gətirilən misralara gəldikdə o, burada cəsarətlə və aydın şəkildə Nəvai qüdrətinə, təsir qüvvəsinə öz münasibətini bildirərək deyir ki, əgər onun şe'ri Nəvainin nəzərinə çatsaydı, o bu şe'rləri Şahi-Qaziyə (Sultan Hüseynə – C.N.) clə çatdırardı ki, Sultan ona Herat şəhərini verərdi. Şe'rdən ikinci bir nəticə çıxır, deməli saray şairlərini, onların əsərlərini Sultan Yaquba təqdim edən hörmətli şair Həbibini kimi və o, Kişvəriyə e'tinasız olmuşdur. Elə ona görə də Kişvəri bir mürəbbesində də Həbibinin ona qarşı biganəliyindən, onu unutduğundan şikayətlənərək yazırdı.

Nə mən nalənə həmdəmdir Həbibini,
Nə mən bimarə müşfiq bir təbibini,
Nə mən məchur vəslindən nəsibi,
Həbibini, və Həbibini, və Həbibini.²

Həbibinin əldə olan əsərlərindən görünür ki, o, dövrünün istə'dadlı şairi olmuş, türkdilli və farsdilli ədəbiyyatdan

¹ Bax: Ə.P.Рустамов. Узбекская поэзия в первой половине XV века, Москва, Изд. Восточной Литературы, 1963, с. 101.

² Kişvəri. Divan, əlyazması, ƏYİ, M-27, vər. 58^a.

səmərəli istifadə etmiş, Nəsimidən sonra gələn bir çox şairlər kimi Nəsimi poeziyasından təsirlənmiş, qəzəl növünün banisi hesab edilən Rudəki şe'rlərindən ilhamlanmış, lakin Kişvəri kimi Nəvai sənəti ilə bağlı olmamışdır. Həbibinin Nəvai ilə əlaqəsinə aid əldə heç bir mənbə yoxdur. Halbuki, Nəvai əsərləri Həbibin dövründə saray şairlərinin ixtiyarında olmuşdur. Kişvəridə də panteizm fəlsəfəsinin, az da olsa Nəsimi dünyagörüşünün – hürufiliyin təsiri vardır. O da insanı, sevgilini Allah bilir, bütün insü-cins onun vücudunda olduğunu söyləyir. Bu cür əlaqə Nəvaiddə də görmək mümkündür. Burada məsələ Nəvai ən'ənləri ilə Azərbaycan şairlərinin bağlılığından getdiyi üçün məhz Kişvəri və Həbibinin Nəvaiyə münasibətini izah etmək lazım gəlir.

Göründüyü kimi, Nəvai ilə yaradıcılıq əlaqəsi olan şairlər haqqında yalnız onların öz şe'rlərinə əsasən tədqiqat aparmaq, Kişvəri və Həbibinin həyat və yaradıcılıqlarını Nəvaini bilmədən öyrənmək qeyri-mümkündür.

Mə'lumdur ki, Nəvainin dövründə, yəni XV əsrin sonunda onun əsərləri Türkiyədə məşhurlaşmış, bir çox şairlər ona cavab yazmışlar. Türk şairlərindən Nəvaiyə ilk cavab – nəzirə yazan Əhməd paşa adlı şair olmuşdur.¹ O, II Sultan Bəyazidin istəyi ilə Sultana Nəvai tərəfindən göndərilən 33 qəzəla cavab yazmışdır.²

Nəvai şe'rlərinə cavab yazan Azərbaycan şairlərindən birincisi Kişvəri olduğunu əlimizdəki mənbələrə əsasən deyə bilərik. Deməli, Kişvəri Nəvai şe'ri ən'ənlərinə bağlı ilk şair olmaqla bərabər Nəvainin ustad, müəllim saymış, Nəvai şe'ri hərəkətindən isinmiş və özünə ehtimal ki, Kişvəri təxəllüsünü də bu münasibət ilə götürmüşdür. Çünki Kişvəri kimi sənətkar şair yalnız Kişvər – ölkə sözündən özünə təxəllüs götürməzdi. Halbuki, o Kişvəriyi-Təbrizidir. Əgər Gəncəvi Gəncəli, Təbrizi

Təbrizli, Mərvəzi Mərvli, Şirazi Şirəzli mə'nasını verirsə Kişvəri Kişvərli, yəni ölkəli mə'nasını verər ki, bu da heç bir mə'na daşımır. Bütün insanlar kişvəridirlər, müəyyən bir ərazidə, ölkədə yaşayırlar. Kişvəri şairin adı da ola bilməz. Belə halda sözün sonundakı "i" hərfi, yəni "yayi-nisbət" olmazdı. Yalnız Kişvər ad mə'nasında işləyə bilər. Lakin bu sözün həqiqi mə'nasını bilən şəxslər, xüsusilə Cənubi Azərbaycan əhalisinin savadlı hissəsi həmin söz ilə uşaqlarını adlandırmazdılar.

Əgər "Kişvəri" sözünün ikinci mə'nası götürülsə, bu müəyyən qədər həqiqətə uyğun olar. Kişvər, müsəlman bölgüsünə görə, dünyanın hər biri bir planetdən asılı yeddi hissəsindən biri deməkdir. İran və Xorasan vilayəti yer kürəsinin Günəşdən asılı hissəsidir.³ Kişvəri isə bu mə'nada şairin nisbəti ola bilər.

Kişvəri böyük sənətkarlıqla Nəvaiyə, Sultan Hüseynə, Sultan Yaquba münasibətini bildirir, Təbriz şahı onu razı salmadığı üçün "meyli-türkani-Səmərqənd" etdiyini yazır.

Xosrovi-Təbrizdən çün bulmadı kaməm rəva,
Eyb iməs gər meyli-türkani-Səmərqənd eyləyim.
Kişvəri tək şireyi-şe'ri Nəvai birlə mən,
Sən cigər porkaləsi can birlə peyvənd eyləyim.²

Burada "türkani-Səmərqənd" (Səmərqənd gözəlləri – C.N.), çox ehtimal ki, Hüseyn Bayqara ilə Nəvai nəzərdə tutur və həmin qəzəlin məqtə'ində, təxəllüsdə cinas yaradır. Kişvəri kimi Nəvai şe'rinin şirəsi ilə yəni Nəvai şe'rindən işıq almaqla cigər porkaləsini canla birləşdirə bildiyini söyləyir.

Kişvəri qəzəlinin birində deyir:

Kişvəri şe'ri Nəvai şe'rindən əskik iməs,
Bəxtinə düşsəydi bir Sultan Hüseyn Bayqara.³

¹ Бах: Маштакова Е.И. Из истории сатиры и юмора в турецкой литературе (XIV-XVII вв.). Москва, Изд-во "Наука", 1972, с. 86.

² Бах: Aşık Celebi. Terkiretuş-şuara, London, Meredith Owens nəşri, 1971.

¹ Бах: Полный персидско-арабско-русский словарь. Составитель полковник И.Д. Ягелло. Ташкент, 1910, с. 1258.

² Kişvəri. Divan, əlyazması, ƏYİ, şifr: M-27, vər. 30^a.

³ Yəni orada, vər. 51^a.

Burada şair, heç də özünü, şe'rinə Nəvai şe'rindən artıq olduğunu demək istəmir. Yuxarıda Lütfi və Kişvəridən verilən beytlərin müqayisəsində deyildiyi kimi, şair bir tərəfdən, Nəvai şe'rinə yazdığı cavablar təqlid yolu ilə deyil, müsabiqə yolu ilə meydana çıxdığını bildirirsə, ikinci tərəfdən şair, ümumiyyətlə Sultan-Hüseynin şe'r və sənəti qiymətləndirməsinə və Kişvəri bu xoşbəxtlikdən məhrum olduğuna işarə edir. Məqtə'ini misal göstərdiyimiz həmin qəzəl Nəvaiyə cavabdır.

Ey Nəvai, qullarında yox sənindək bir həqir,
Xosrovi-ləşkər şəkən Sultan Hüseyn Bayqərə.¹

Kişvəri şe'rlərinə bələd olmaqla bərabər Nəvainin bu mısralarını oxuduqda Kişvərinin nə qədər özünü müəlliminə oxşatmaq istədiyini görmək olar.

Nəvainin:

Ey cəmalın laləzarü gözlərin ahu bərə,
Lalədək qan bağladı hicrində bağrım qəbqərə.

Və Kişvərinin:

Ey saçın sünbül, yüüzü lalə, gözü ahu bərə,
Buldu sənsiz ruzigarım tirəvü bəxtim qarə -

beytlərində həddi obraz, ifadə vasitələri, forma və məzmun baxımından nə qədər də ümumilik vardır. Kişvəri şe'ri şairin istək və arzularını ifadə etsə də əslində Nəvaiyə cavabdır. Əgər Kişvəri həqiqətən özünü Nəvaiyə bərabər, yaxud ondan artıq tutsaydı, şe'rdə bu qədər ümumiliyə yol verməzdi.

Başqa şe'rində Sultan Hüseynə müraciətlə deyir:

Gəh-gəh arada hüdanı görgil ey Sultani-Hüseyn

¹ Nəvai. Divan, əlyazması, ƏYİ, S-539, vər. 218^a.

Necə azar etgəsən bu Kişvəriyi-dərvişini.¹

Özünü hüda -- haqq yolunu tutan, doğru insan bilir və Sultandan xahiş edir ki, ona hərdəmbir nəzər yetirsin.

Kişvəri qəzəllərinin həm ifadə vasitələri, forma, məzmun, həm də dil baxımından öz ustasına çox yaxınlaşdığını görmək mümkündür. "Ya rəb", "Aqibət", "Yigid", "Görgəc", "Hənuz", "Gərək", "Könül", "Göz", "Fəraq" və başqa rədifli qəzəllərindən Kişvərinin Nəvai ədəbi ənənələrinə necə sadıq olduğu aşkarlanır. Kişvərinin vəsf etdiyi sevgili Səmərqəndlidir, Səmərqənd gözəlidir, onun geydiyi də "ətləsü səncabişahidir".

Nəvai himmətindən Kişvəri əhli-nəzər buldu,
Cahan mülkün tutar, şe'ri nəzər bulsa Nəvainin.

Akademik H.Araslı Kişvəriyə Nəvai şe'rinin təsirindən danışarkən yazırdı: "...şair Nəvainin qəzəllərini nüsxə seçmiş, o cür qüvvətli şe'rlər yazmağa çalışmışdır".² Kişvərinin bizə mə'lum olan 10 müxəmməsindən 5-i Nəvai qəzəlinə yazılmış təxmisdir. Həqiqətən, Kişvəri vurğunu olduğu Nəvai qəzəlini təzmin edərkən işə o qədər mə'suliyyətlə yanaşmış, o qədər sə'y etmiş ki, şe'rlərini Nəvai mısraları ilə elə qaynadıb "qatışdır-mış" ki, onun mısraları bir yamaq kimi deyil, bir müəllif qələmindən çıxan tam əsər olduğuna şübhə qalmamışdır. Nəvainin "bulmasın" rədifli qəzəlinə yazdığı müxəmməsindən bir bənd əlaq:

Vəh ki, saldı dərbədə ol bivəfa dilbər məni,
Qıldı rüsvay-i-cahan ol səngdil axir məni.
Bilməzəm ya rəb, ol müsəlməndurur, ya erməni,
Hic müsəlman yarı ya rəb, namüsəlman bulmasun.³

¹ Kişvəri. Divan, əlyazması, ƏYİ, şifr: M-27, vər. 61^a.

² Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, c. I, Azərb. EA Nəşriyyatı, Bakı, 1960, s. 306.

³ Kişvəri. Divan, əlyazması, ƏYİ, şifr: M-27 (8408), vər. 67^a.

Kişvərinin "Kaş ki" rədifli Nəvainin qəzəlinə yazdığı təxmisi haqqında da eyni sözü demək olar. Bu rədifdə bir çox şairlərin qələm sınağı mə'lumdur.¹ Hətta Nəvai, Cəminin həmin rədifdə farsca qələminə müqəddəs yazdığı da mə'lumdur. Nəvainin qəzəli isə həm dili, həm öz ruhu e'tibarilə fərqlənmiş və çox şairlərin, o cümlədən Kişvərinin nəzərini cəlb etmişdir. Kişvərinin böyük sənətkarlıqla, dərin ehtirasla yazdığı müxəmməsi hətta Nəvainin əlyazma divanlarından birisinə, özbək şairinin müxəmməsləri sırasına daxil edilmişdir.²

Orta əsr poeziyasına yaxından bələd olan Kişvəri, Lütfi şe'ri ilə də maraqlanmış və onu təkrar-təkrar oxumuş, cavab yazmış, qəzəlini təzmin etmişdir.

Kişvəri yalnız nəzirçiliklə məşğul olmamışdır. Onun orijinal, Azərbaycan dilində, real həyatla bağlı şe'rləri çoxdur. Özünün "Vəqtidür" rədifli qəzəlinə yazırdı.

Ey gözəllər xosrovi-şirin qədü rəftar ilə
Bir güzər canibi-Fərhad qılsın vəqtidür.
İşvə-nazın cahani dutdu ey Sultan Hüseyn.
Qəmzəyi-xunxarını cəllad qılsın vəqtidür.³

Kişvərinin "Dostum", "Neyləyim", "Mənim" rədifli və başqa qəzəlləri bu baxımdan tutarlı misal ola bilər. Bu cür şe'rlərində böyük təvazökarlıqla Sultan Hüseyn və Nəvaini ustad göstərir, özünü isə Nəvai süfrəsindən tikə alan adlandırır, Nəvai sənəti qarşısında baş əyir, bir qəzəlinə deyirdi:

Ta xani-Nəvaidən alur çəşineyi-şe'r,
Qul Kişvəri uşaq əra əhli-nəvadır.⁴

Bu misraları iki cür təhlil etmək olar:

Birinci, şe'r Nəvai avazından qidalanır, qul Kişvəri aşiqlər içərisində ancaq musiqi əhlidir. Buradakı "xan" sözü-nün, ikinci süfrə və "nəva"-nın həyat vasitəsi, ya da pərəstişkar; əhli-nəva – oda sitayiş edən mə'nası götürülsə şe'ri belə izah etmək olar: "Şe'r qıdanı Nəvai süfrəsindən alır, qul Kişvəri aşiqlər içərisində pərəstişkardır".

Kişvəri şe'rləri öz dövrünün ictimai və siyasi hadisələrini, ədəbi əlaqələri öyrənmək üçün ilk mənbə kimi əhəmiyyətliyətlidir. "Kişvərinin şe'rlərində Orta Asiya şairlərinin təsiri nəzər diqqəti cəlb edir. Bu bir tərəfdən, Kişvərinin Nəvai irsinə hörmət və məhəbbət bəsləməsindən irəli gəlsə, ikinci tərəfdən, o zaman Azərbaycanda çox yayılmış olan cığatay imlası adlandırılan yazı imla xüsusiyyətləri ilə bağlıdır".¹

Azərbaycan şairlərindən Kişvəri qədər Nəvayiə pərəstiş edən və bunu təkrar-təkrar qələmə alan ikinci bir şair yoxdur. Xətai şe'rləri də ruhən Nəvai sənətinə, müəyyən dərəcədə bağlı olduğu aşkarlanır. Bu bağlılıq, deyildiyi kimi, Füzuli, Sadiqi, Qövsü, Saib və başqa Azərbaycan şairlərində də vardır. Lakin bu bağlılıq Kişvəri dərəcəsinə deyil. Kişvəri həm dil, həm bədii obraz, forma və məzmun baxımından Nəvayiə yaxın olmuşdur. Həm də şe'rlərində təkrarən onu xatırlamış, adını ehtiramla çəkmiş ona pərəstişkarlığını bildirmişdir. Azərbaycan şairinin əsərləri özbək xalqı ilə Azərbaycan xalqı arasındakı ədəbi əlaqələr tarixini araşdırmaqdan ötrü zəngin və əsaslı mənbə olmaqla bərabər onun bədii dilinin həm leksik, həm grammatik cəhətdən çox maraqlı olduğu, şe'rlərində həm də Azərbaycan dilinin incəliklərindən istifadə etdiyini şairin əlyazma divanı haqqında məqalə yazan müəlliflər də misallarla göstərmişlər.²

¹ Həmid Araslı. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli, Bakı, Azərb. Uşaq və Gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1958, s. 56.

² Bax: Əflatun Cəfəri, İbrahim Hilali. Kişvəri divanı haqqında qeydlər, "Ulduz" jurnalı, Bakı, 1977, № 3, c. 63, 64.

¹ Alisher Navoiy. Asarlar, tom V (II kitob), Divani-Fani, "Toşkent" badiiy adabiyot nəşriyyatı, 1965, s. 366, 368.

² Kişvəri müxəmməsi haqqında bax: Nəvai. Divan, əlyazması, ƏYİ, şifr: M-274.

³ Kişvəri. Divan, əlyazması, ƏYİ, şifr: M-27 (8408), vər. 10^b.

⁴ Yəni orada, vər. 6^b.

Kişvərinin dərin mütaliəsi, özündən əvvəl gələn şairlərin yaradıcılığına bələd olması, klassik şe'r texnikasını, xalq ədəbiyyatı şe'rlərinə qüvvət, dünyəvilik gətirmişdir.

Kişvərinin əruzun oynaq, hecaya yaxın bəhlələrindən, daxili qafiyələrdən istifadə etməsi, gözəl bədii obrazlar, ifadə vasitələri seçməsi ilə şe'rini bəzəmiş, ona rəvanlıq gətirmiş, qəzəlin ahəngində olduğu kimi onun sadəliyinə də xüsusi fikir vermişdir.

Lə'li-ləbin dür gövhəri kimi, qədri bilməz Kişvəri,

Naqis düşübdür cövhəri, lə'li-bədəxşan neyləsün.

Buradakı "gövhəri", "Kişvəri", "cövhəri" kimi qafiyələr şe'ri necə də oxunaqlı etmişdir.

Kişvərinin bizə qədər gəlib çatmış lirik şe'rlərindən mə'lum olur ki, şair heç bir tərqiqa mənsub olmamışdır. Əsərlərinin nisbətən ərəb-fars tərkiblərindən xali olması, Azərbaycan xalq ifadə və tərkibləri ilə zənginləşdirməsi, fikrin səlis və ahəngdar sözlər, tərkiblərlə ifadə edilməsi Kişvəri şe'rinə şöhrət qazandırmışdır. Elə buna görə də Kişvəri şe'rləri xalq arasında yayılmış, dillər əzbəri olmuş, bir çox cümlələrə daxil edilmişdir. Yalnız Azərbaycan EA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan cümlələrə nəzər salsaq, bu söz sənətkarının xalq tərəfindən necə sevildiyini aydın görmək olar.

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, XV-XVII əsrdə türkdilli şairlər Nəvai və Füzuli yaradıcılığında olduğu kimi, farsca da əsərlər yazmışlar. Mə'lumdur ki, Həttə Nəvai farsca şe'rlərini Fani təxəllüsü ilə yazmışdır. Bizcə, Kişvəri kimi fars, ərəb dillərini bilən şairin külli miqdarda farsca da şe'rləri olmamış deyildir. Çox ehtimal ki, Kişvərinin şəxsi adı kimi onun bir çox şe'rləri, bəlkə də, ikinci bir böyük divanı və başqa əsərləri gələcəkdə tapılacaq, ədəbiyyat aləminə mə'lum ediləcəkdir.

Orta əsr poeziyasında Nəvai ilə böyük yaradıcılıq əlaqəsi olan ikinci şair Məhəmməd Füzulidir. Füzulinin Nəvai ilə əlaqəsi özünəməxsus bir inkişaf yolu keçirmişdir.

Y.E.Bertels, H.Araslı, V.Zahidov, H.Zərifov, M.Quluzadə, V.Abdullayev, E.Rüstəmov, A.Qəyyumov, P.Xəlilov, S.Narzullayeva, Q.Əliyev və başqa bu kimi Füzulidən və ümumiyyətlə Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrdən yazan tədqiqatçı alimlər Füzulinin yaradıcılığının inkişafında və formalaşmasında Xaqani, Nizami, Nəsimi və başqaları ilə bərabər, Nəvai sənətinin, Nəvai şe'rinin xüsusi rolu olduğunu təkrarən göstərmişlər.

Füzuli Nəvaiddən əvvəl yaşayıb yaradan başqa özbək şairlərinin (Əhmədi, Əmiri, Lütfi və b.) əsərlərinə də bələd olmuş, onların yaradıcılığından səmərəli istifadə etmişdir. Onun "Şərq poeziyasının günəşi olmaq səviyyəsinə yüksəlməsində özbək ədəbiyyatının, xüsusən böyük Nəvainin mühüm rolu vardır".¹

—Füzuli özbək ədəbiyyatından, Nəvaiddən aldığı hər bir fikri, hər bir bədii ifadəni, poetik priyomu işləyib, inkişaf etdirməyə və onu yenidən həm özbək şairlərinə, özbək ədəbiyyatına, həm də Azərbaycan ədəbiyyatına qaytarmağa çalışmışdır. Belə ki, Füzulidən sonra gələn özbək şairləri Füzuli sənətinə məftun olmuşlar, onun poeziyasından, xüsusən də "Leyli və Məcnun" poeməsindən və lirikasından istifadə etmişlər, qəzəllərinin bir çoxuna nəzirələr yazmış, bu qəzəllərini öz əsərlərinə təzmin etmişlər. Füzulinin "Leyli və Məcnun"-u XVIII əsrdən başlayaraq Orta Asiya ərazisindəki mədrəsələrdə dərslik vəsaiti kimi istifadə edilmişdir.² Bədii ədəbiyyatda isə Mövlana Vəfai, Türdi, Məsrəb (XVII), Nisəti, Əndəlib (XVII) və başqaları Füzulidən tə'sirlənmiş, xalq kitablarına — Səyyadinin "Tahir və

¹ Araslı H. Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı, "Revolusiya və kultura" jurnalı, 1940, № 7 (172), s. 83-94.

² İnaqamov Rəhmətulla. Bir-birinə şagird, bir-birinə ustad, "Ədəbiyyat və incəsənət", 6 iyun, 1979, s. 6.

Zöhrə", Seyqəlinin "Bəhram və Güləndam" dastanlarına onun qəzəllərindən nümunələr daxil edilmişdir.

Nəvai ilə Füzuli yaradıcılığında mövzu birliyi, ideya, məzmun, fəlsəfi və əxlaqi fikirlər, dünyagörüşü birliyi, əsərlərindəki poetik sənətkarlıq xüsusiyyətləri və başqa baxımdan, özlərindən əvvəl və sonra gələn şairlərə nisbətən, daha çox olmuşdur.

Füzuli qəzəli çox şöhrətlənmişdir. Bu həqiqətdir ki, "bütün Yaxın Şərqdə dastan dedikdə Firdovsi, rübai dedikdə Xəyyam, əxlaqi-didaktik şe'r dedikdə Sə'di xatırlandığı kimi, qəzəl dedikdə hər kəsdən öncə Füzuli yada düşür".¹

Füzulinin Özbəkistandakı şöhrəti haqqında çoxlu misallar vermək olar. Lakin məsələ özbək şairlərinin Füzuli irsinə münasibətindən deyil (bu mövzuda ayrıca namizədlik dissertasiyası işi yazılmışdır),² Nəvai sənəti ilə Azərbaycan şairlərinin əlaqəsindən, ilk tanışlığından gəldiyindən kiçik bir haşiyyə çıxmaqla kifayətlənməli.

→ Nəvai ilə Füzulinin yaradıcılığında mövzu birliyindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, Füzuli bir çox başqa Azərbaycan şairləri kimi Nəvainin əsasən lirikasından faydallanmışdır. Füzulinin böyük özbək şairinin "Leyli və Məcnun" əsərindən istifadə etməsinə gəldikdə, bu məsələdə tədqiqatçılar iki qrupa bölünürlər. Y.E.Bertels,³ E.R.Rustamov,⁴ S.Narzullaeva

və¹ və başqaları Füzulinin Nəvai əsərini görüb ondan istifadə etdiyini, E.Qibb,² M.Quluzadə,³ R.Azadə⁴ isə bu fikrin əksini söyləyirlər.

İkinci qrup alimlər Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərinin əvvəlində verilmiş aşağıdakı

Leyli Məcnun əcəmdə çoxdur

Ətrakda ol fəsanə yoxdur, –

beytinə əsaslanırlar, hətta Qibb bu fikri – "Ətrakda" bu "fəsanə" olmadığını – Nəvai əsərindən xəbərsiz olduğunu Füzuliyə nöqsan saymış və göstərmişdir: "можно простить ошибку Фузули, если он никогда не слушал о таких малоизвестных поэтах, как Бахити и Хайали, которые перевели на турецкий язык (посму "Лейли и Меджнун") в дни Салима Грозного... но он должен был знать что, эту историю изложил на джагатайско-тюркском языке Навои примерно за шестьдесят лет до него".⁵

"Sovet Şərq ədəbiyyatında "Leyli və Məcnun" mövzusu" əsərinin müəllifi S.Narzullaeva⁶ hər iki şairin əsərlərində olan ümumi cəhətləri müqayisə yolu ilə Y.E.Bertels və

¹ H.Araslinin Füzuli əsərlərinin I cildinə yazdığı müqəddiməsi. Bax: Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. I, Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1958.

² Бак: Хасанходжа Махаммадходжаев. Физули и узбекская литература, автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1972.

³ Е.Э.Бертельс. Навои и Джами (избранные труды), М., Изд-во "Наука", 1965, с. 446.

⁴ Е.Р.Рустамов. Знал ли Физули поэму Навои "Лейли и Меджнун"?

¹ S.Narzullaeva. Alişer Navoiy və Muxammad Fuzulinin "Layli və Məcnun" dostonlarını qiyosi urqanış təcribası, TDU "Uzbek filoloqiası masalaları", Toşkent, 1970, s. 21-30.

² E.J.Gibb, M. R. A. S. A history of Ottoman poetry by the late, vol. III, London, 1965, 86, 87.

³ Mirzağa Quluzadə. Füzulinin lirikası. Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1965, s. 124.

⁴ R.Azadə. Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasının ideya və bədii xüsusiyyətləri haqqında. Bax: Məhəmməd Füzuli (elmi-tədqiqi məqalələr), Azərb. Dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1958.

⁵ E.J.Gibb, M. R. A. S. A history of Ottoman poetry by the late, vol. III, London, 1965, 86, 87.

⁶ S.Narzullaeva. Alişer Navoiy və Muxammad Fuzulinin "Layli və Məcnun" dostonlarını kiesi urqanış təcribası, TDU "Uzbek filoloqiası masalaları", Toşkent, 1970, s. 21-30.

E.R.Rustamovun fikri ilə şərik olduğunu və Füzulinin Nəvai "Leyli və Məcnun"undan bəhrələndiyini misallarla göstərmişdir. Şübhəsiz ki, Füzuli, böyük şəxsiyyət, böyük şair və böyük ictimai xadim olan Nəvainin əsərini oxumamış deyildir. Xüsusilə Bağdad kimi renessans şəhərində yaşadığı halda ən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, əgər "ətrak", "türklər" sözü mənasında götürülsə, doğrudan da, bu əfsanə türklərdə olmamış, o, ərəb əfsanəsidir. Bəlkə də onun mənşəi daha əvvəllərə gedib çıxır. İkinci tərəfdən "ətrak" sözü "türk"ün cəmi olsa da, bu söz "türklər"dən əlavə "türkmənlər" mənasında da işlənmişdir.¹ Hal-hazırda Orta Asiya türkmənlərinə də orada yaşayan başqa xalqlar, misal üçün Buxarada yaşayan xalqlardan – tatarlar, buxaralılardan çoxu "ətrak" (köçəri türkmən mənasında – C.N.) deyirlər. Füzuli də "ətrak" dedikdə içərisində yaşadığı ətrafında olan xalqı – türkmənləri də nəzərdə tutmaqla bilirdi. Üçüncü tərəfdən, "Leyli və Məcnun"dakı Nizami və Nəvai ilə əlaqədar misralarda – "Gəncinə verib göhər olanlar" sözləri məhz Nəvainin Nizamiyə cavab olaraq yazdığı əsərinə işarədir. Beləliklə, bu nəticəyə gəlmək olar ki, Füzuli Uzaq Şərqdə və Orta Asiyadan başlayaraq çox geniş yayılmış türk sistemli, həm də Azərbaycan dilinə çox yaxın və doğma olan Oğuz tayfalarının dilində, "Leyli və Məcnun" olmadığını nəzərdə tutmuşdur. Şair bu əsəri Həsənoğlu, "Qisseyi-Yusif" müəllifi Əlinin dilində görmək istəmiş. Əslində cığatay dili şivə və fonetik quruluşuna görə Azərbaycan dilindən fərqlənir. [Akademik H.Arashlı da prof. S.Nazarullayevanın 10 aprel 1981-ci ildən Sovet Şərqi ədəbiyyatı tarixində "Leyli və Məcnun mövzusu" adlı doktorluq dissertasiyasına opponent kimi çıxış edərkən şairin həmin beytdə işlətdiyi "ətrak" sözünün Şərqi türkmənlər mənasında işləndiyini təsdiq etmişdir. Şair özündən təxminən 60 il əvvəl Nəvainin yazdığı "Leyli və Məcnun" əsərini görməyə də bilirdi. Çünki, Nəvainin "Xəmsə"si hələ XVI əsrdə geniş yayılmamışdı. Kitab nəşri olmadığı bir zamanda əsərlər əlyazması şəklində o zaman tez və geniş

yayılma bilməzdi. Nəvainin ancaq divanları öz dövründən başlayaraq geniş yayılmışdır. Dünya kitabxanalarının əlyazmaları kataloqlarına şairin divan nüsxələrinə nisbətən "Xəmsə"si və "Xəmsə"nin ayrı-ayrı poemaları az daxil edilmişdir. Bununla belə, əsasatla demək lazımdır ki, Füzuli Nəvainin "Leyli və Məcnun" əsərini, eyni zamanda başqalarını da, "Lisanüt-teyr"ini də görmüş, onlardan faydalanmışdır.]

✓ Mə'lumdur ki, orta əsrlərdə ümumi mövzuda əsər yazmaq bir ənənə halını almışdı. Nizami ilə başlanan bu ənənə XX yüzilliyə qədər davam etmiş və hətta XX yüzilliyin əvvəlində də həmin mövzularda yazanlar olmuşdur. Bu ümumi mövzuda olan əsərlərin yazılışında da müəlliflər müəyyən qanun-qaydalara riayət etməli və Allah-təala, Məhəmməd peyğəmbər (s) və imamların tərifinə əsərin əvvəlində yer verməli idilər. Orta əsr müəllifləri əsəri yazarkən onu hansı kompozisiyada qurmaq, hansı cəhətə fikir vermək lazım gəldiyini göstərən əsərlər də olmuşdur ki, deyildiyi kimi, müəlliflər bu qanun-qaydaları mütləq gözləməli idilər. Bu əsərlər "Adabi-müsənnif", "Adabi-təsnif" yaxud "Dabi-müsənnif" və s. adları ilə məşhurlar və hazırda onların əlyazma nüsxələri müxtəlif əlyazma xəzinələrində saxlanılır.

Ədəbiyyat tarixinə nəzər saldıqda mə'lum olur ki, hər bir dövrün şairi bütün adət-ənənələri bilməklə bərabər, özündən əvvəlki sənətkarların yaradıcılıq təcrübəsini öyrənmiş, eyni mövzuda yazsa da, həmin mövzu fonunda real aləmin yaramazlıqlarını özünəməxsus tərzdə tənqid və ifşa etməklə bərabər məşhur sənətkarların əsərlərinə cavabı yazarkən öz istedadını, qüdrətini göstərməyə çalışmışlar. Ədəbi əlaqələrin bir metodu kimi yarış xarakterində olan bu cavablarda hər bir sənətkar mövzunu özünəməxsus, müəyyən orijinallıqla işləyərək əlbəttə, burada tam orijinallıqdan söhbət gədməz əsərlərinə müasirlik ruhu gətirməyə çalışmış, söz sənətinin zərifliyinə və ahəngdarlığına xüsusi fikir vermişlər. Nizamiyə cavab olaraq yazılmış külli miqdarda "Leyli və Məcnun" mövzusunun işlənməsi tarixində Füzuli, əsərin kompozisiyasında və ahəng sistemində dəyişiklik edərək orada lirik ricətlər, qəzəl və mürəbbelər verməklə yenilik yaratmış, ilk dəfə olaraq lirik-epik poema yaz-

¹ Вах: Полный персидско-арабско-русский словарь, составитель полковник И.Д. Ягелло, Ташкент, 1910, с. 15.

muşdur. Ona görə də şairin "Leyli və Məcnun"-u təhlil edilərkən əsərdə Nəvai əlaqələrini asanlıqla aşkar etmək olmur. Lakin o, "Leyli və Məcnun" əsərinin kompozisiyası və süjetində orijinallığı saxlamaqla bərabər, əksər şairlər kimi Nizami yolunu izləmiş, əsəri onun təsiri ilə yazmış, lirizmin ən gözəl nümunələrini meydana gətirmişdir. Füzulinin "Leyli və Məcnun"-unda verilən lirik rəqətlər - qəzəllər, mürəbbə əsəri daha oxunaqlı, orijinal etmişdir. Bununla belə, Nəvainin və Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərlərinin yalnız müqəddimələrinə nəzər saldıqda yuxarıda söylənilən fikrin - Füzuli böyük özbək şairinin əsərini tanıması - nə qədər doğru olduğu təsdiqlənir.]

Füzuli əsərinin başlanğıcında, "Saqinama" hissəsinin sonunda deyir ki, ondan əvvəl yazanlar gülşənə girəndə gül təza idi və onlar təza gül dərdilər. Şair isə arzu edir ki, tikan dərsin. Bəzmdə onlar saf mey içmişlər, ona isə düddü qalmış, bununla nəş'ələnmək istəmişdir.¹

Nəvai isə özündən əvvəl bu mövzuda yazanları xatırlayır, deyir ki, onlar böyük bir qəsr və qol'a ucalmışlar. Ona fürsət olarsa qol'a üçün şəhər, qəsr üçün isə bağ salar.²

[Hər iki şair Nizami sənətini yüksəldir, eyni münasibət bəsləyir. Şübhəsizdir ki, Nəvai də, Füzuli də təkrarən Nizamini oxumuş, öyrənmişlər. Lakin bu kiçik müqayisədə Füzulinin Nəvai əsərini də oxuyub ondan müəyyən qədər bəhrələnməsi görünür. Bundan əlavə, Nəvaiddə Leylinin Məcnuna yazdığı məktubda, Füzulidə isə Leylinin Məcnun peyçamına cavabında üzr istərkən işlətdiyi ifadələr necə də bir-birinə yaxındır. Əgər Nəvai Leylisi özünü nəinki zar və paybəstə, bəlkə pəyşikəstə və zəif, yüz bəlayə gıriftar, heç bir haqqı-hüququ olmayan adlandırsa, Füzuli Leylisi özünü gövhər, özgələri xuridar, ixtiyaribazar öz əlində olmadığını və onu kim alıb kim satdığını belə bilmədiyini, "bir dami-ğəm içrə paybənd"³ olduğunu söyləyir.

Həmçinin Nəvai qızının Məcnuna sirrini söyləməsi Füzuli Leylisinin İbn Səlama orijinal şəkildə söylədiklərini xatırladır. Hər iki şairin əsərində real eşq və məhəbbət insanın təbii tələbindən irəli gələn bir hissə olduğu üçün tərənnüm edilir və əsərlərinin əsas ideyası və məzmunu da məhz bundan ibarətdir. Qadın insan olduğu üçün onun da öz şəxsi hissi, zövqü, istəyi və tələbatı vardır, o da sevib sevilməyə qadirdir.

▲ Mə'lumdur ki, böyük Nizami yaradıcılığı çeşməsindən qidalananlar "Xəmsə" poemalarından ən çox "Leyli və Məcnun"-a cavab yazmış və mövzunu hər şair özünəməxsus tərzdə işləmişlər. Bə'ziləri poemanın adında dəyişikliyə yol vermişlər. Məsələn, Əşrəf Marağayi poemasını "Eşqnamə" adlandırmış,¹ Mir Mə'sum Səfəvi (ehtimal ki, Şah Təhməsiib dövrünün şairlərindəndir) poemasını "Pəri surət",² bir başqası "Məhzun və Məhbub"³ və s. adlandırmışlar. Nəvai və Füzuli də həmin mövzunu yeni, sərbəst və orijinal şəkildə elə işləmişlər ki, Füzulinin öz özbək müqəddiminin əsərinə bələd olması bə'zən şübhəli olmuşdur. Hər iki şairin əsərində romantik ünsürlərlə yanaşı, realizm güclü verilmişdir. İnsanın taleyi, qadına münasibət əsərdə çox real verilmişdir. Şairləri də ən çox düşündürən məhz bu əsas cəhət - insanın taleyi olmuşdur. Məcnun dövrün ədalətsizliyinə qarşı e'tiraz səsinə ucaltsa da, Leyli bütün maneələrə baxmayaraq öz insani xüsusiyyətlərini, sevib sevilməyə qadir olduğunu sübut edərsə də hər ikisi öz müqəddimlərinin əsərlərində olduğu kimi dövrün ədalətsizliyinin qurbanı olurlar.]

Nəvai və Füzulinin həyata bağlılığı, xalqın həyat tərzini yaxşı bilmələri, ən başlıcası sələflərinin ənənələrini davam etdirmələri əsərlərində realizm ünsürlərinin artmasına səbəb

¹ Tahir Məhərrəmov. Əşrəf Marağayi və onun "Xəmsə"-sinin nadir əlyazması, Azərb. SSR EA "Məruzələri", 1980, c. XXXVI, s. 89.

² Bax: Ete herman. Tarixə ədəbiyyatə farsī, tərcümə bə həvəşi doktor Rzazadə Şəfəq, bonqahe tərcümə və nəşriyyatə kətab, Tehran, 1351, s. 81.

³ Yəni orada, s. 82.

¹ Bax: Füzuli. Leyli və Məcnun, Bakı, Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1958, s. 20-21.

² Bax: Alisher Navoiy. Asarlar, VIII tom (Layli va Macnun), Toşkənt, 1964, s. 8-9.

³ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. II, Bakı, 1958, s. 160.

olmuşdur. Bu iki şairin yaradıcılığında mövzu birliyi Nəvainin "Lisanüt-teyr"i ilə Füzulinin "Bəngü Bada"sının müqayisəsində özünü göstərir.

Füzuli ümumiyyətlə bütün yaradıcılığı boyu öz Azərbaycan müqəddimləri ilə bərabər, türkdilli özbək müqəddimlərindən görüb götürmüş, yaradıcı surətdə istifadə etmişdir. Onun "Bəngü Bada" əsərini XV əsrdə Nəvaidən bir qədər əvvəl yaşayıb yaratmış Yusif Əmirinin "Bəng və çaxır arasında münazirə"si ilə müqayisə etdikdə şairin özündən əvvəl işlənmiş mövzuya necə yanaşdığını, öz şəxsi düşüncələri ilə mövzunu necə bağlaya bildiyini, onu necə inkişaf etdirdiyini görmək olar.

Füzulinin münazirə yazması təsadüfi olmamışdır. Müəyyən fikri, ideyanı təlqin etmək üçün münazirə forması bədii ədəbiyyatın ən əlverişli formalarından biri idi və bu növü əsərlərə hələ XI əsrdən başlayaraq ədəbiyyatda rast gəlmək olur. Fars ədəbiyyatında münazirənin ilk banisi Əsədi taxəllüsü Əbu Nəsr Əhməd ibn Mənsur (XI əsr) hesab olunur. Ete Herman onun beş münazirəsi: "Ərəb və Əcəm", "Asiman və Zəmin", "Tir və Kəman", "Rüz və Şəb", "Müsəlman və muğ" olduğunu göstərir.¹

Bu növ əsərlərə farsdilli Hind ədəbiyyatında da rast gəlmək olur. Əmir Xosrovdan əvvəl yaşamış Xacə Əmiduddin Sənəmi (1223-1288) "Şəmşir və Qələm" və "Bəng və Bada" münazirəsi yazmış ki, brada alleqorik dillə dövrün yaramazlıqları ifşa edilmişdir.² Azərbaycan ədəbiyyatında isə münazirə hələlik Nizami ilə başladığını demək olar. "Məxzənül-əsrar" və "İskəndərnamə"nin bəzi hekayələri alleqorik şəkildə olmasa da münazirə formasında yazılmışdır.

XIII əsrdən başlayaraq Şərq ədəbiyyatında münazirə formasında əsərlər yazmaq meyli çoxalır. Fars-tacik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, qəzəl, qasidə, rübai və b. növlü lirik

şərlərdən ibarət divan, "Səfərnəmə", "Adabnamə" kimi məsnəvilər müəllifi Nizami Kuhistani (T.1247) "Münazirəyi-Şəb və Rüz" yazmış.¹ Bundan əlavə, Arifinin "Kuy və Çovkan", həmin adla Talib Cəcəminin (T.1450) münazirəsi məlumdur. XV əsrin birinci yarısında yaşamış Hilali Bədrəddinin "Şah və Dərviş", Əhmədinin isə "Rud cəmənin arasında münazirə" (musiqi alətlərinin münazirəsi – C.N.), Yəqininin "Ox və yay" münazirəsi, Yusif Əmirinin Füzuli "Bəngü Bada"si ilə eyni adda olan "Bəng və çaxır arasında münazirə"sini, Nəvainin müasiri, Sultan Hüseyn Bayqaranın vəziri Xacə Mə'sud Qumminin "Şəmşir və qələm", "Tiryak və tənəku" münazirəsini və s. göstərmək olar. Deməli, orta əsrlərdə münazirə yazmaq eyni adda "Xəmsə" yazmaq kimi bir ənənə idi və bu üsul ictimai həyatın yaramazlıqlarını tənqid etmək üçün ən yararlı ədəbi növ olmuşdur.

Yusif Əmiri münazirəsindən fərqli olaraq, Füzuli əsərini nəzmlə yazmışdır. Özbək alimi E.Rustamovun yazdığı kimi, Füzuli Yusif Əmiridən fərqli olaraq, münazirəsinə hekayələr əlavə etmişdir. Tədqiqatçı "Bəngü Bada"dən danışarkən çox doğru olaraq yazırdı:

"... имеются небольшие вставные рассказы-хикаяты, которые вообще характерны для дидактической и эпической Литературы Востока, но в жанре муназире обычно отсутствуют."

Произведение Физули по композиции очень близка к "Мантук-ат-тайр" Фаридаддин Аттара и "Лисан-ат-тайр" Алишера Навои. Влияние этих авторов особенно заметно во вставных хикаятах муназире² və nümunə üçün Nəvai və Füzulidən misallar gətirir.

Doğrudur kompozisiya cəhətdən bu şairlərin əsərlərinə çox yaxın olsa da, ideya, məzmun cəhətdən Füzuli özündən necə əsr əvvəl yaşamış maraqlı Əvhədidən (1274-1338) sonra

¹ Bax: Ete Herman. Tarixə ədəbiyyatə farsı, tərcümə ha həvəşi doktor Rzazadə Şəfq, bonqahe tərcümə və nəşriyyatə kitab, Tehran, 1351, s. 40.

² Г.Ю.Алиев. Персоязычная литература Индии, Главная редакция Восточной Литературы, Москва, 1968, с. 44.

¹ Bax: Qulşani adab (namunaxoi nazimi farsu tacik, asrxoi XIII-XIV), Duşanbe, nəşriyoti "İrfon", 1975, s. 179.

² Рустамов Э.Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века, М, изд-во Восточной литературы, 1963, с. 222, 223.

isə Nəvaidən daha çox bəhrələnmişdir. Yusif Əmiriyə gəldikdə, onun əsəri nəsrə yazılmış, fikirlərini əksərən farsca, bəzən də özbəkca, ara-sıra verdiyi beytlərlə möhkəmləndirmiş və bunlar şübhəsiz, əsəri oxunaqlı etmişdir. Əsərin dili də sadədir, xalq dilidir. Lakin ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından Füzuli əsərindən aşağı səviyyədə durur. "Bəngü Bədə" mövzusu görünür Əvhədi, Əmiri və Nəvai dövrlərində olduğu kimi Füzuli dövründə də aktual olmuş, insanları pis əməldən çəkindirmək üçün şair onu qələmə almışdır. Lakin Əmirinin yazı metodu Füzulini təmin etməmişdir. Bir çox ümumi mövzular kimi "Bəngü Bədə" də Füzuli tərəfindən özünəməxsus sənətkarlıqla yazılmışdır. Həqiqətən, kompozisiya və hekayələrdəki ideya və məzmun baxımından Nəvainin "Lisanüt-teyr"inə çox yaxın olan Füzuli münazirəsində Əttarda olduğu kimi, hər bir hekayəyə onların məzmununa uyğun farsca sərlövhələr verilmişdir. Füzuli Şah İsmayıl Xətaiyə ithaf etdiyi "Bəngü Bədə"ni ilk gənclik illərində (1510-cı illə 1524-cü il arasında)¹ yazmışdır. Nəvai isə Sultan Hüseynə ithaf etdiyi "Lisanüt-teyr"i, onu hələ uşaqlıq illərindən maraqlandıran, Fəridəddin Əttarın dərin fəlsəfi məzmunlu "Məntiqüt-teyr"inə ömrünün sonlarında (1498-99-cu illərdə) cavab olaraq yazmışdır. Əsər şairin uzun illər ərzində topladığı ictimai-siyasi təcrübəsinin, fəlsəfi dünyagörüşünün yekunu idi. Nəvai də öz növbəsində Şərq ədəbiyyatında yazılmış bütün ümumi mövzular kimi, burada da mövzunu inkişaf etdirmiş, ədəbi-bədii cəhətdən yeni, müstəqil bir əsər meydana gətirmişdir. Əsərdə şairin təsəvvüfə münasibəti də öz parlaq ifadəsini tapmışdır. O, insanı ilahi substansıyanın zühuru hesab etdiyi üçün ona məhəbbət tərənnüm edir, pis əməllərdən çəkindirib ona həyatda yaşamaq üçün düz istiqamət verir. Dilinin rəvanlığı, ifadələrin bədiiyyəti, oradakı didaktik hekayələr əsəri oxunaqlı etmişdir. Şərq klassiklərini maraqlandıran bu mövzunun Nəvai tərəfindən işlənməsi türk xalqlarına böyük xidmət idi. Cəsarətlə demək olar ki, Nəvainin "Lisanüt-teyr" əsərinin daxilindən bəng və bədəyə aid müstəqil

¹ Bax: Həmid Araslı. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli, Bakı, Uşaq və Gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1958, s. 171.

əsr ola bilən bir hissə də çıxarmaq mümkündür. Füzulini də ən çox maraqlandıran, onun zövqünə, ruhuna daha uyğun olan məhz bu hissələr olmuşdur. Hər iki sənətkarın əsərində onların fəlsəfi dünyagörüşlərindən olavə, əsasən iki, eyni başlıca məsələ qoyulmuşdur: siyasi və ictimai məsələ. Əgər Nəvaidə bir tərəfdən, dövlət quruluşundakı özbaşınalıq, hərcmərclik, bu hərcmərcliyi aradan götürə bilən hakimin olmaması, digər tərəfdən, xalq arasında geniş yayılmış bəng və bədənin əxlaq və şüurlarda yaratdığı mənfi təsir verilsə, Füzulidə də şahlar arasında münasibət, onların xüdbinliyi, biri-birinə olan əlaqənin şəkli, özünü yüksək tutmaları, digər tərəfdən, bənglə bədənin mənfi təsiri verilir. Füzuli bu əsərində heç də Əvhədini, yaxud Nəvaini təqlid etməmişdir. Hər üç şairin yaradıcılığındakı ümumilik onların ən çox ictimai həyata münasibətlərindən irəli gəlmişdir. Əgər Əvhədi öz "Cəmi-cəm" əsərində bəng və bədəyə aid iki bölmə ayırırsa və özbək şairi bəng və bədəyə aid öz "Lisanüt-teyr"ində epizodlar verirsə, Füzuli bu məsələni ilk plana çəkir, bütöv bir əsər yazır.

Orta əsrdə ümumi mövzuda yaranan bir çox əsərlər kimi "Bəngü Bədə" də şairləri maraqlandırmış¹ və hər bir şair ənənəni saxlamaqla bərabər öz dövrünün tələbindən çıxış edərək orijinal şəkildə, özünə xas bədii xüsusiyyətlərlə müstəqil əsər yazmışlar. V.Q.Belinski A.S.Puşkinin poeziyasından danışarkən demişdir ki: "...hər bir poetik əsər şairin qəlbinə hakim olan qüdrətli bir fikir məhsuludur."² "Bəngü Bədə" əsəri də Füzuli qəlbinə, ruhuna hakim bir fikrin ifadəsi olmuşdur.

Nəvai və Füzuli yaradıcılıqları, əsərləri arasında müqayisələr apardıqda bu böyük sənətkarın öz doğma ədəbiyyatlarında tutduqları mövqe onları nə qədər yaxınlaşdırdığını görmək olar. Nəvai özbək dilinin banisi olduğu kimi Füzuli də

¹ Bu mövzuda əsər yazan müəlliflər haqqında məlumat üçün bax: Şərafiddin Şaripov. "Lisan-ut-tayr" tipidəki əsərlər qəneçəsi masalasına dair, "Adəbiy meros" muzey təxir və nəşriyyot bulimi, Toşkənt, 1976, № 4, s. 47-55.

² V.Q.Belinskiy. Rus ədəbiyyatı klassikləri haqqında, Bakı, Uşaqgənənəşr, 1954, s. 94.

Azərbaycan ədəbi dilinin qüdrətli yaradıcısıdır. Nəvai özbək ədəbi nəsrinin ilk nümunəsi sayılan "Məhbubül-qulub" fars dilində divan, şe'r vəznlərindən bəhs edən "Mizanül-övzan", türk dilinin zənginliyini sübut edən "Muhakimətül-lügətcyn", Xaqaninin "Qəsideyi-şiniyə"sində fars dilində cavab olan "Xüldi-nəsim" kimi əsərlər yazmışsa, "Hədisi-Ərbəin"i özbək dilinə çevirmişsə, Füzuli də Azərbaycan ədəbi dilinin qüdrətli yaradıcısı olduğunu sübut etmiş, Azərbaycan dilində "Şikayət-namə", "Hədiqətüs-süəda" kimi əsərlər yaratmış, fars və ərəb dilində divan bağlamış, "Müəmmayi-farsi" yazmış, ana dilində yazdığı şərəf saymış, Xaqaniyə cavab olaraq "Ənisül-qəlb" yazmış, "Hədisi-ərbəin"i farscadan azərbaycancaya tərcümə etmişdir.¹

Bəngin təsirini göstərəkən isə hər iki sənətkar onun insan şüuruna mənfi təsirindən, bütün varlığına ağır zərbə vurduğundan ürək ağrısı ilə danışır. Bə'zi müqayisələr aparır.

Nəvainin hekayələrinin birində² gecə və gündüz Bəngə aludə olan bir Qələndər təsvir olunur. Bir gün onun "yeməyi" çox düşür. Bir xarabalığa gedir, dalını divara dayayıb, huş onu aparır. Bir gülzarlıqda Cəməşid kimi taxta əyləşir və gülüzlü gözəllə vaxtını keçirir. Elə bu vaxt xarabalıqdan bir əqrəb sürünüb onun dodağından çalır. Qələndər ayılır, bəng başından uçar, bilir ki, ona bu zərbə haradan dəymişdir.

Füzuli əsərinin "Qisseyi dər sifəti-əsrar əst" adlı hekayəsində isə İsfahanda meyə aludə olan bir nəfər təsvir olunur. Bu şəxs bir qəsrdə məskən salıb gecə və gündüz mey içir. Bir gün mey olmur, başı ağrayır, ağrını yox etmək üçün bəngə əl atır. Beyni paslanır..... Gecə idi. Ay işığı yeri bürümüşdü. Bu işıq ona su gölü, qəsr isə suda bir qovuqçuk kimi görünür. Boğulmaqdan qorxan bu şəxs taxta parçası tapıb suya cumarkən

¹ Bax: H.Arash. Nəvai və Füzuli, "Ədəbiyyat və incəsənət", B., 1980, № 22, 30 may.

² Bax: Alisher Navoiy. Lisan-at-tayr (ilmiy-tənqidıy matn), T., 1965, s. 115.

başı daşa bərk dəyir, bəngin təsiri gedir. Həkimlər ona bu xəstəlikdən qurtarmaq üçün çarə meyda görürlər.¹

Nəvainin "Şeyx Sən'an",² "Gecə və gündüz bəngə aludə olan bir qələndər"³ və "Şah ilə iki dilənçi arasında söhbət"⁴ hekayələri ilə Füzulinin "Sifəti mey ki, həst naməşru",⁵ "Qisseyi-dər sifəti-əsrarəst"⁶ və "Sifəti-xubiye-meyü meyxar"⁷ adlı hekayələri arasında əlaqə daha yaxındır.

Nəvainin "Şeyx Sən'an"⁸ ilə Füzulinin "Sifəti mey ki, həst naməşru"⁹ sərlövhəli hekayəsi arasında həm ümumi, həm də müxtəlif cəhətlər görmək olur. Nəvai əsərində ömründə heç bir günah iş görməyən, peyğəmbərə bərabər tutulan Şeyx Sən'an yuxuda Rum elində yaşayan, gözəl, tərsa qızını görür, onun ardınca gedir. Tərsa qızının məhəbbətini qazanmaq üçün şərtlərə – mey içməyə, zünnar bağlamağa, bütperəst olmağa, məshəfi yandırmağa, nəhayət gecələr atəşgahda olmağa, gündüzlər donuz otarmağa razılıq verir. Hekayənin sonunda şeyx dinə gəlir, qız isə şeyxə vurulur, müsəlman dinini qəbul edərkən ölür. Şeyxi də Tanrı öz yanına qovuşdurur. Bu baxımdan Nəvai Əttar yolu ilə getmişdir. Əttarda deyilir:

Katrae bud u dar in bihrə macoz,

¹ Bax: Füzuli. Əsərləri, II c., Bakı, 1958, s. 247.

^{2,3,4} Bax: Alisher Navoiy. Lisan-at-tayr (ilmiy tangidiy tekst), T., 1965, s. 17, 115, 198.

^{5,6,7} Bax: Füzuli. Əsərləri, II c., Bakı, 1958, s. 256, 247, 248 (Sərlövhələrin tərcüməsi: 1) Haram olan meyın sifətləri; 2) Əsrarın (Bəngin) sifətləri haqqında bir hekayə; 3) Meyin və mey içənlərin yaxşı sifətləri).

⁸ Bax: Navoiy A. Lisan at-tayr (ilmiy-tənkidıy tekst), T., 1965, s. 67.

⁹ Füzuli M. Əsərləri, c. II, Bakı, 1958, s. 256 (Tərcüməsi: Haram olan meyın sifətləri).

Suyə daryayə haqiqat raft boz.¹

Nəvai, Şeyx Sən'anın alovlu eşqini təsvir etməklə bərabər sevgiyə, məhəbbətə mürtəcə münasibətlərə qarşı çıxır və həyatda bu haqsızlıqdan xilas olmağı fərayə varmaqda görür. Digər temalarında da olduğu kimi, sevgililər bir-birinə qovuşmur. Bununla bərabər, şeyxin ruhunda, əxlaqında yaranan dəyişikliyə əsas meyın təsiri olur. Çünki

Hər dəm özni bilməy ol fərxundə pay,
Oziğa gəlqac, tutarlar irdi may.²

Füzuli əsərində isə eyni ilə dinə, müsəlmanlığa bağlı, Misirdə tayı-bərabəri olmayan bir qoca təsvir olunur. Bu qoca zəifləyir, vücudu əsir. Onun mərazinə əlac bədə olduğunu söyləyirlər. Qocada yaranan əxlaqi pozğunluq da elə buradan başlanır. O da tərki-din edir, zünnar bağlayır. Göründüyü kimi, Füzuli burada hadisəni ancaq meylə bağlayır və onu tənqid edir, hekayəni belə tamamlayır.

Ey meyi-zıştxu, budur əməlin,
Dinü dünyaya çoxdur xələlin.³

Hər iki şair meyın təsir gücünü eyni cür ifadə edir.

Füzuli əsərinin "Sifəti-xubiyyə-meyü meyxar" (mey və mey içənlərin yaxşı sifətləri) hissəsində meyın dili ilə onun təsir gücünü aşağıdakı şəkildə ifadə edir.

Məktəbi-meykədəmdə şamü səhər
Şərhi-təcrid oxur müdərrişlər.
Padşahları, istəsəm, asan

¹ Qulşani-adab, c. II (Asrxoi XIII-XIV), Duşanbe, Nəşriyoti "İrfon", 1975, s. 36 (Tərcüməsi: O, məcazi dəryadan bir qətrə idi, yenə həqiqət dəryasına tərəf getdi.).

² Navoiy A. Asarlar, t. IX (Lisan at-tayr), Toşkənt, 1963, s. 90.

³ Füzuli M. Əsərləri, c. II, Bakı, 1958, s. 257.

Qılaram bir gəda ilə yeksan
Gər gedaları, istəsəm filhal
Qılaram padşahi-bizəru mal.¹

Nəvaidə isə bir şah təsvir olunur. Şah mey içir, uyğuda iki dilənçi kimi geyinmiş, adama rast gəlir. Şah birindən soruşur: "Mən yaxşıyam, ya sənin rəfiqin?" O, cavab verir ki, əgər sən şahsansa, yolunu azmışsan. Amma o, kasıb və dilənçi olsa da Allahın əmrindən ayrı olan iş görməz, o öz nəfsini əsir edir.²

Hər iki müəllif öz dövründə hakim sinfin, din xadimlərinin – meyi inkar edənlərin meyə, bəngə necə aludə olduqlarını incə bir işarə ilə, onların dövründə çox yayılmış bəngin (tiryəkin) ziyankarlığını çox məharətlə vermişlər.

Füzuli əsərindən danışarkən bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bədənin bütün mənfi keyfiyyətlərinə baxmayaraq şadlıq gətirdiyi üçün ona – "əhli-ışrətə" bəraət qazandırır və bir hekayəsində gəncə müraciətlə deyir ki, meyi saf içirsənsə, insaf deyil nəqdi qoyub nisyə kövsər dalınca gedəsən.³ Bununla da Füzuli mey içib həyatdan, dünya nə'məllərindən zövq almağı heç də pisləmir. Məhz bu cəhət Füzulini ideyaca Yusif Əmiridən ayırır. Meyi əsərin bir çox yerlərində dünyəvilik, həyatilik rəmzi kimi verməsi onu Nəvaidən də müəyyən qədər fərqləndirir. Lakin Füzulinin burada və bir çox qəzəllərində məsləhət gördüyü, "bəhs etdiyi meyxanə və rindlər yığıncağı, eyş-ışrət düşkünlərinin məclisi deyil, ariflərin, bilicilərin məclisidir".⁴

Şərabın qəm və kədərdən uzaqlaşmaq üçün bir vasitə olması "Xəməriyyat" silsiləsindən bir sıra şeirlər müəllifi Əsədulla xan Mirzə Qalib (v. 1869) adlı farsdilli Hind şairinin

¹ Füzuli M. Əsərləri, c. II, Bakı, 1958, s. 249.

² Navoiy A. Lisan-at-tayr (ilmiy-tankidiy tekst), T., 1965, s. 108.

³ Bax: Füzuli. Əsərləri, c. II, Bakı, 1958, s. 250.

⁴ M.C.Cəfərov. Füzuli düşündür. Azərbaycan Uşaq və Gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı, Bakı, 1959, s. 20.

yaradıcılığında daha geniş yer tutmuşdur. Elə ona görə də həyat və onun hər anı haqqında mahnı kimi səslənən şe'rləri islam ruhanilərinin bə'zilərini qəzəbinə səbəb olmuş və ona olmanın təhqir və hədəflərini yağdırmışlar.¹

Bəng və bədə mövzusu hələ XIII əsrdə yaşamış Marağalı Əvhədinin (1274-1338) maraqlandığı mövzulardan olduğu üçün özünün "Cami-cəm" əsərində "şərabın, bəngin, sərxoşluğun pislənməsi" sərlövhası altında verdiyi bölmədə mey və bədənin pis xasiyyətlərini sayır, aqibətini göstərirsə də axırda bu nəticəyə gəlir ki:

Pisdir hər ikisi, buna şübhə yox
Meyin faydası var yenə də az-çox.²

Marağalı Əvhədidən sonra Kürdüstan ədəbiyyatının nümayəndəsi türkiyəli Məhəmməd Faki Teyran (1302-1375), hərəsi 4 misradan ibarət 313 bəndlik, deməli "Şeyx Sən'an"ın bütün varidatlarında böyük həcmdə yazılmış əsərində əvvəldən axıra kimi, sufizm təbliği verilir, mey ancaq mistik mənada götürülür. Nəticədə sevginin vahid bir forması – Allah olduğu göstərilir, yaradana – Allah-Təalaya olan eşq tövsiyə edilir.³ Füzuli əsərində isə eşq əksər mənada həqiqi, insani eşqdır. Bu fikir Nəvainin o biri əsərlərində daha artıq verilir. "Lisanüt-teyr"də zahirən sufizmin dərin tə'siri görünsə də Nəvaide

¹ Bax: Г.Ю.Алиев. Персоязычная литература Индии. Москва, Главная Редакция Восточной литературы, 1968, с. 205-207.

² Marağalı Əvhədi. Cami-cəm (farscadan tərcümə edən Qulamhüseyn Beqdiri və Xəlil Həmid oğlu, redaktoru M.Sultanov), Bakı, Azərb. Dövlət nəşriyyatı, 1970, s. 79.

³ Bax: Факи Тейран. Шейх Сән'ан (критический текст, перевод, примечания и предисловие М.Б.Руденко), Москва, изд-во "Наука", 1965, с. 5.

Qeyd: Kitabın tərtibatçısı M.B.Rudenko müqəddimədə əsər haqqında maraqlı mə'lumatlar verir. Bu əsər "Gürcü qızı", "Gürcüstanlı qız" adları ilə də yayılmışdır.

əslində sufizm donuna geydirilmiş real, həyatı hisslərə işarə edilir. Onun dövründə hakimiyyət başında duranların meypə-rəstliyi nəticəsində necə qanlı hadisələr baş verdiyi tarixdən mə'lumdur. Bu hadisələri, faciələri şair öz gözləri ilə gördüyü üçün, səbəblərini anladığı üçün yeni bir əsər yazmağı qırara almışdır.

Nəvainin "Lisanüt-teyr"-i Azərbaycan xalqının ruhuna, zövqünə uyğun olduğu üçündür ki, bu əsərin əlyazmaları yayılmış, əsər sevilmişdir. Xüsusən "Şeyx Sən'an"ın Azərbaycanca yazılı variantında meydana çıxmış, yayılmışdır. Bu rəvayətin mənzum şəkildə bir neçə əlyazması hazırda Bakıda Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. "Lisanüt-teyr"də daxil olan eyni adlı hekayə müstəqil əsər kimi geniş yayıldığı kataloqlara əsasən mə'lumdur.

Nəvayiə yaxın bir dövrdə yaşamış Sam Mirzə Səfəvi öz "Təhfeyi-Sami" adlı təzkirəsində Nəvai əsərlərinin siyahısını verərkən "Şeyx Sən'an"-ı ayrıca bir əsər kimi vermişdir. Firudin bəy Köçərli Nəvainin "yaradıcılığı və əhsənati"ndan "bərgüzidə əsərlərindən" danışarkən siyahısına "Lisanüt-teyr" və "Qisseyi-Şeyx Sən'an"-ı da ayrıca bir əsər kimi daxil etmişdir.¹ Salman Mümtaz da şairin əsərlərinin siyahısını verərkən bu cür göstərmişdir.² Çox ehtimal ki, hekayənin Azərbaycan variantı həmin müstəqil şəkildə yayılmış nüsxə əsasında meydana gəlmişdir. Hər iki variant ümumiyyətlə, kompozisiya cəhətdən Füzuli "Leyli və Məcnun"una yaxındır. Əsərdə qızın və Şeyxin dilindən verilən qəzəllər vardır ki, bunlar əsəri bir daha oxunaqlı edir. Əsərin birinci variantında qəzəllər Rənci təxəllüsü ilə verilmişdir. Buna əsaslanaraq f.ə.d. Ş.Cəmsidov onun müəllifi XVII əsr şairi Molla Camal Rənci olduğunu söyləyir.³ Bu

¹ Bax: Firudin bəy Köçərli. Əlişir Nəvai "Əmir Nizaməddin", Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materiallarında, c. I, b. I, Bakı, Azərnaşr, 1925, s. 57.

² Bax: Salman Mümtaz. Əmir Əlişir Nəvai, "Yeni yol" qəzeti, 4 mart, 1926, s. 2.

³ Ş.Cəmsidovun mə'lumatına əsasən o, bu haqda məqalə yazmış, lakin hələ çap etdirməmişdir.

variantın bir əlyazması Bakıda Əlyazmalar İnstitutunda, B-4788 şifrə altında saxlanmışdır.¹ Əsərin müqəddiməsində şairin yazdığı:

Gördüm ki, Dəmədə nəzm təkrar,
Ətrakda yox vəli bu qofrar.
Türk ilə demək iradə qıldım,
Bir neçə yerin ziyadə qıldım,
Ə'fər ilə verdim ona zinət,
Bəzm əhlinə onda ola nəş'ət²

misralarından anlamaq olar ki, o hekayətin türk variantını görməmiş, ancaq Əttarın və çox ehtimal bu mövzuda farsca yazan şairlərin, misal üçün Vəhdət Gilaninin əsərlərini görmüş, mövzu və məzmun cəhətdən onlardan istifadə etmişdir. Lakin əsəri oxuduqda nəinki kompozisiya cəhətdən, həm də üslub, poetik priyomlar cəhətdən Füzulidən bəhrələndiyi aydın hiss olunur. Bə'zi beytləri lap Füzuliyandır.

"Hekayəti-Şeyx Sən'an"ın ikinci variantında isə məzmun, dil və üslub xüsusiyyətləri baxımından Nəvainin eyni adlı hekayəsinin tə'siri duyulur. Bu tə'siri əsərin əvvəlindən hiss etmək olur. Ügər Nəvai "Şeyx Sən'an vasili-dərgahı idi, Könü qeyb əsrarından agah idi" sözləri ilə başlayırsa, Azərbaycan variantında deyilir: "Şeyx Sən'an bir həqiri-pir idi. Ol təriqətdə cahan piri idi." Bu variant birinciyə nisbətən daha çox yayılmışdır. Ügər birincidən 1 nüsxə Əlyazmalar İnstitutunda varsa, ikinci variantdan doqquz nüsxədir. Bu variant çox ehtimal XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-əzərk ədəbi əlaqələrinin yüksək inkişafının ikinci dövründə yaranmışdır. Əsər bə'zi nüsxələrdə 194 beytdir. Bə'zilərində isə əlavə 30 beytlik dünyanın faniliyi haqqında bir sonluqda verilmişdir. Bu əlyazmalarının ən qədimi hicri 1206 (=1791)-ci ildə

göçürmüşdür.¹ Əsərin dili sadə xalq dilidir. Orada cığatay dili ünsürlərinə də rast gəlmək olur. Hekayədəki hadisənin müstəqilliyi, idcya və məzmunu, həcmi onun müstəqil yayıla bilməsinə imkan yaratmışdır. Şübhəsiz namə'lum müəllifin özünə məxsus xüsusiyyətlərini saxlamaqla Nəvainin əsəri tə'siri ilə yaranmış Azərbaycan variantında əsər eşqin tə'rifi ilə tamamlanır. Nəvaidə "eşqi-məcəzi"nin tə'rifi verilir.² Bircə bu məcazi eşq məhiz şeyxin tərsa gözəlinə olan eşqidir. Azərbaycan variantında həqiqi, insani eşq insanlığın əsas şərti, onun heyvandan fərqləndirən cəhət olduğu göstərilir, insanda hissi eşq olmasa da məcazi eşqlə yaşamaq lazım gəldiyi tövsiyə edilir. Bununla belə, hekayəni əzərk variantından ayıran bir cəhət vardır ki, o da hadisənin şeyxin ah çəkib bu ahın odundan alışıb yanması ilə, fərayə xalis sufiyana qoşulması ilə, böyük mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundovun "Fəna" sözünə sufilərin fikrinə uyğun verdiyi mə'na ilə "alovun sönmüş şamın tüstüsü daxilədən keçməsi"³ ilə tamamlanır.

Nəvainin "Lisanüt-teyr" əlyazmasının Azərbaycanda görkəmli şəxslərin kitabxanasında olması, Azərbaycan şairlərinin bu əsərdən istifadə etməsi, əsərə daxil olan hekayələrdən "Şeyx Sən'an"ın Azərbaycan variantının yaranması bir daha göstərir ki, onun "Lisanüt-teyr"-i Azərbaycanda sevilmiş və ondan istifadə edilmişdir.

Nəvai əsərləri öz dövründə olduğu kimi indi də öz aktuallığını itirmədiyi üçündür ki, əsərləri dəfələrlə çap olunur, elmi-tənqidi mətnləri hazırlanır, başqa dillərə tərcümə olunur. Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Hüseyn Cavid "Şeyx Sən'an" adlı faciə yazmışdır.

Nəvai və Füzulinin yaradıcılığında mövzu birliyindən danışarkən hər iki şairin tekstoloji tədqiqlərinə də nəzər salmaq lazım gəlir.

¹ Əsər B-5275 (26649) şifrəli, 97 vərəqədən ibarət bir məcmuə daxilində (vər. 91^a-97^a) verilmişdir.

² Navoiy. "Lisan-at-tayr" (İlmiy-tankidiy tekst), s. 92.

³ Axundov M.F. "Fəna" sözünün mə'nası, əlyazması, Əl, Arx. 2 (87), s. 1-3.

¹ Bax: Məcmuə, əlyazması, ƏYL, şifr: B-4788, vər. 58^b-72^a.

² Bax: Məcmuə, əlyazması, ƏYL, şifr: B-4788, vər. 60^b.

Mə'lumdur ki, türk şairləri içərisində əsərlərinin əlyazmalarını ən çox yayılmış şairlərdən danışarkən ilk növbədə Nəvai və Füzuli göz önündə canlanır. Ən çox xəttat və katiblərlə əlaqəsi olan şair Nəvai olmuşdur. Ona görə də tekstoloji işin gedişi ilə də ən çox Nəvai maraqlanmışdır. Prof.Əbdüqədir Haytmetovun yazdığına görə, Nəvainin katiblərə hamiliyi əsasən, 1469-cu ildən, yəni dövlət xadimi vəzifəsinə keçdikdən sonra, əlində onları saxlamaq üçün maddi imkanlar olan vaxtdan başlamışdır.¹ Deməli şair 30 ildən artıq əsər mətnini köçürən katiblərlə, xəttatlarla əlaqədə olmuş, beləliklə kitabı ən dəyərli nə'mət hesab etdiyi üçün tekstoloji işlərlə də yaxından maraqlanmışdır. Kitab nəşri olmayan vaxtda klassik irsin yayılmasında, xalqa çatdırılmasında əsərin üzünü köçürən katiblərin böyük xidməti olmuşdur. Nəvai özünün "Məhbubül-qulub" əsərinin katiblər haqqında olan bölməsində yazırdı ki, katib şüəra sözünün vəraqnigarıdır və söz məxzəninin xəzinədarı. Xəzinədarın vəzifəsi əmanəti saxlamaqdır.² Sonra şair xəttən bəhs açır, deyir ki, əgər sevgi məktubları xoş xətlə yazılarsa məktubun məzmunu məşuqun könlünə daha xoş yatar, sevgilidə xoş təsir yaradar. Pis xətlə yazılsa da eyb etməz, çünki məşuq öz sevgilisinin məktubuna, xəttinə pis deməz. Qaldı ümumiyyətlə katibin pis yazmasına, bu məsələ şairi daha çox qəzəbləndirdiyi üçün yazır: "həbib"i "xəbis", "məhəbbət"i "möhnət" edən katiblərin, o qara üzün başı qələm tək bölünməlidir.³

Bir çox sənətkar katiblər işlərinə çox ciddi və məs'uliyətlə yanaşmalarına baxmayaraq onların səhvi nəticəsində klassik şairlərin əsərlərində orijinallığını itirən çoxlu söz və ifadələr meydana gəlmişdir. "Xəmsətül-mütəhəyyirin"də Nəvai,

¹ Bax: A.Xayitmetov. Navoiy daxosi, Fafur Fulom nolendaçi badiiy adabiyot naşriyoti, Toşkent, 1970, s. 142.

² Bax: Navoiy A. Asarlar (15 tomluq), t. XIII, Toşkent, 1966, s. 22.

³ Bax: Navoiy A. Asarlar (15 tomluq), t. XIII, Toşkent, 1966, s. 22; Bu sözlər əski əlifba ilə olarkən bir nöqtənin dəyişməsi ilə mə'nalar dəyişir.

Cami əlyazma divanının köçürülməsi ilə əlaqədar bir vəqəə danışır, göstərir ki, bir dəfə Cami məşhur Herat xəttatı Əbdüssəmədə divanını köçürməyi tapşırır. O, köçürür və Camiyə göndərir. Cami gözəl yazılmış bu əlyazmada çoxlu səhvlər olduğunu görür. Düzəldib geri qaytarır və bir şe'r də əlavə edir. Şe'r də deyilir ki, xəttat gözəlin yanağı kimi mənim sözlərimi bəzəyərək, e'tinasızlıq üzündən nə isə artırıb, bə'zən də azaltmışdır. Mən də öz xəttimlə onu düzəldib, geri qaytardım. Mənim sözlümə necə o, rəftar etdisə, mən də onun xətti ilə etdim, baxmayaraq ki, ürəyim istəmirdi.¹

Deməli, Nəvai hələ öz dövründə bu təhrifləri görüb şahidi olduğu üçündür ki, tekstoloji işə aid, əsərlərdə müəyyən hissə ayırmışdır. Şairin əsərlərinin mətninin olduğu kimi, təhrif etmədən gələcək nəsllə çatmaması məsələsi şairi çox narahat etmiş və bu iş onun həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Nəvai əlyazmalarının üzünü köçürən katiblərə, xəttatlara, miniatürçü rəssamlara böyük ehtiyac duymuş, karxanasına dövrün tanınmış sənətkarlarını cəlb etmiş, qabiliyyətli katiblərə, xəttatlara ehtiramı olmuş, şe'rlərində tərifləmişdirsə də "naqabil katib"lərə hədsiz nifrət və qarğış yağdırmışdır.

Kim ki, yazmaqda muzd qıldı həvəs,
Barça məqsudi muzd bulsayı bəs.
Qara pul üzrə macərə qılsa,
Yüzüdək səfhəni qara qılsa,
"Göz"üzə nüktə qoymay eyləb zur,
Mərdumi bulmaqondək eyləsə kor
"Qeyb"din nüktə yonub əmədə,
Xətərə "eyb" eyləsə peyda,
Xaməsiğa gözü midad olsun
Ul qaradin öncə səvod olsun.

¹ Navoiy A. Xamsat-al-mütəxəyyirin, əlyazması, ƏYL, şifr: B-45 (III), vər. 63^b, 64^a.

Dilətk bulsun öylə kim xamə,
Arəzi tiyrə öylə kim namə.¹

Göründüyü kimi, yazını qazanc mənbəinə çevirən, muzdlı yazan, səhifəni qara qılan, yəni çirkin köçürən, bir nöqtə qoymaqla göz bəbəyi kimi "göz"ü "kor" "qeybdən" isə nöqtəni yonub "eyb" edən katiblərə açıq ağına nifrətlər yağdırır. Onları qarğıyır ki, gözünün qarası tökülüb mürəkkəb olsun, dili qələm kimi yonulsun, üzü isə yazısı kimi qara olsun. Bir nöqtə, əski hərflərlə yazanda həqiqətən müəllifin fikrini tamamilə dəyişdiyi üçündür ki, Nəvai bu mövzuya təkrar-təkrar qayıtmışdır.²

Katiblərin əlindən Nizami, Əmir Xosrov, Saib Təbrizi və bir çox başqa şairlər də şikayət etmişlər. Füzuli də, əsərləri türk elində əlyazması şəklində çox yayılan bir müəllif kimi katiblərin, xəttatların e'tinasızlığına biganə qala bilməzdi. O, tekstoloji işlə maraqlanmış, Nəvai kimi yaxşı xətti, səliqəli yazını təqdir etmiş, tərifləmiş, naqabil katibləri isə pisləmişdir. O, Azərbaycanca olan divanına yazdığı müqəddimədə tekstoloji işə öz münasibətini bildirmiş, ərəbcə, farsca və Azərbaycanca yazdığı qit'ədə bədsavad katiblərin qüsuru nəticəsində ədəbiyyata, elmə çoxlu zərər yetdiyini söyləmiş, maarif binasının küllüğü olan qabiliyyətsiz katiblərdən, bədsavad şe'r oxuyanlardan, buradaca da həsudlardan həzər etmiş, onları qarğımışdır.³ Katiblər haqqında qit'ələri Nəvai şe'ri ilə səsləndiyi üçün və şairin tekstoloji tədqiqatı kimi maraqlıdır. Azərbaycanca yazdığı qit'əsində deyilir:

Qələm olsun əli ol katibi-bəd təhririn
Ki, fəsadı-rəqəmi surumuzu⁴ şur eylər.
Gah bir hərf suqutılə edər nasiri⁵ nar,

Gah bir nöqtə qüsurlə gözü kor eylər.¹

Türkiyəli müəlliflərdən Hikmət İlaəddin² Füzulinin işlətdiyi "nasir" sözü yerinə çapda gedən "nadir" sözünün əksinə, qit'ənin özünə və bəzi əlyazmalarına istinad edərək "nasir" olduğunu göstərir. Həqiqətən də "nadir"lə "nar" nə "sur"la "şur" və "göz"lə "kor" kimi təzəddir, nə də o, qələm, kitab, təhrif, hərf, nöqtə tənəsübünə uyğun deyil, "nasir" sözü sonunculara daha münasibdir.

Hər iki şairdən gətirilən misalların sonuncu beytləri eyni sözü ifadə edir, Onların həmfikir olduğunu göstərir. Füzulidən gətirilən beytin hər misrasının birinci hissəsi – "gah bir hərf suqutılə", "gah bir hərf qüsurlə" – sözləri daxili qafiyə şəklində verilməsi ilə şe'rə rəvanlıq gətirmişdir.

Nəvai və Füzulinin yaradıcılığındakı əlaqə ən çox bu şairlərin insanı gözəllik aləminə çəkən, ona qol-qanad verən, yaşayış yaratmaq üçün ruhlandırان lirikasındakı dərin fəlsəfi və bəşəri məzmun birliyində özünü göstərmişdir. Yaradıcılıqlarındakı oxşar cəhətlər, ümumilik ən əvvəl, bu iki insanşünas şairin dünyagörüşündən, eyni mənbədən – fars-tacik, ərəb və türk ədəbiyyatının ən gözəl nəaliyyətlərindən, bu xalqların zəngin şifahi ədəbiyyat xəzinəsindən, nəsihətamiz və müdrik xalq ifadələrindən bəhrələnmələrindən, real həyata, həyat həqiqətlərinə münasibətlərindən irəli gəlmişdir. Hər iki şair insanı, onun istək və arzusunu, sevib sevilmək qabiliyyətini, cəmiyyətdəki bütün insani hüquqları dərk etmiş, həyatdakı narazılıqların səbəbini anlamış, çıxış yolu tapmasalar da, ədalətsizliyi, qanunsuzluğu tənqid etmiş, insanların həyatı hüquqlarını, məişətdəki rolunu əsərləri vasitələri ilə onlara anlatmış, insanlıq aləminə və cəmiyyətə böyük xidmətləri olmuşdur.

XV-XVII əsrlərdə ədəbiyyatda hegemonluq türkdilli ədəbiyyatda, xüsusilə Nəvai və Füzuli yaradıcılığında idi. Bu hegemonluq ən gözəl ədəbi nümunələrin yaranmasında, əsərdə

¹ Alisher Navoiy. Xamsa (Səb'əyi-səyyar), Toşkənt, 1960, s. 614.

² Bax: Alisher Navoiy. Xəzəyinül-maonit, c. IV, s. 344.

³ Bax: Füzuli. Əsərləri, c. I, Bakı, 1958, s. 46.

⁴ Çapda "sözümüzü" getmişdir.

⁵ Çapda "nadir"dir.

¹ Füzuli. Əsərləri, c. I, Bakı, 1958, s. 46.

² Hikmet İlaəddin. Nəvai və Füzuli, "Türk dili", Şubat, 1978, sayı 317, s. 84.

təhlil ediləcək sonrakı ədəbiyyata nisbətən, xalqla əlaqəsində, humanizm ruhu, azadlıq meyllərinin tərənnümündə özünü göstərmişdir. İ.S.Braqinskiy özünün "Zameçaniya k raboçey sxeme periodizatsii" sərəlvhəli işindəki fikri həqiqətə uyğundur. Alim göstərir ki, "...v oblasti svəzey trex – na arabskom, farsii i törkskix əzikax – literatur s XVI v. proisxodil, kak nam predstavlyatsya, svəcobraznyy perexod literaturnoy qeqemonii ot arabəziçnəy literaturı (VII-IX vv.) k farsəziçnəy (X-XIV vv.), a zatem k törkəziçnəy (s XV v. Navoi, zatem Fuzuli i dr.)".¹

Nəvai və Füzulinin eyni mənbədən – Nizami, Əmir Xosrov əsərlərindən istifadə yolu ilə öz dövrlərinin tələbinə uyğun çıxış etmələri, fikri, ruhu istiqamətləri, həyata baxışları onları onsuz da birləşdirmişdir. Füzuli özünün "Leyli və Məcnun" əsərində Nəvaini tanıdığını göstərmiş və ona yüksək qiymət vermişdir. Lakin tam mənası ilə ustadı ilə həmnəfəs, həmfikir olduğu hər misrasında duyulan lirikasında isə Nəvainin adını nədənsə çəkməmişdir. Hər bir zaman tərəvətini itirməyən şe'rlərini öz doğma ana dilində yazmışdır. Bu baxımdan Füzuli həm Nəvaiddən, həm də Kişvəridən fərqlənir. Nəvainin Nizamiyə, Kişvərinin isə Nəvaiyə peyrovlik etdiyi, biri digərinə ustad olduğu təvəzökarlıqla qeyd edilmişdir. Ehtimal etmək olar ki, Füzulinin ictimai mövqeyi buna imkan verməmişdir. Lakin onun Lütfi qəzəlini təxmis etməsi bu ehtimalı aradan götürür. Həm də Nəvai öz mürşüdi Cəmi kimi İslam dininə e'tiqadı olsa da, sünni-şia məsələsindən kənarda durmuşdur. O, imam Əlini (ə.) böyük ehtiramla vəsf etmiş, onu "elm dəryası", "vilayət gövhəri" adlandırmışdır.²

Beləliklə, Azərbaycan şairlərinin Nəvai yaradıcılığı ilə əlaqəsi müxtəlif cür olmuşdur. Bunlardan bə'ziləri - Kişvəri,

Sadiqi, Mirzə Həsən, Fəna, Asi, Növbəri, Nəvai irsinə həddindən artıq məftun olduqlarını bildirmiş, bir çox əsərlərini Nəvai dilində yazmış, lakin nə qədər çalışsalar da Nəvaiddən irəli gedə bəlməmişlər. Həbib və Şah Xətai ilə Nəvai şe'ri arasında da bağlılıq açıq-aşkar görünməyə də öz ruhu, ictimai və fəlsəfi məzmunu e'tibarı ilə əsərlərində ümumilik aşkardır. Füzuli öz lirik yaradıcılığı baxımından bunlardan tamamilə fərqlənmişdir. O, Nəvaini bir şair kimi yüksək qiymətləndirmiş, özünə müəllim, ustad seçmişdir. Bununla belə, onu nə təkrar etmiş, nə də Nəvai dilində şe'r yazmışdır. Bütün maneələrə baxmayaraq, öz qabaqcıl fikirlərini, mütərəqqi görüşlərini ifadə etmiş Nəvai ilə həmfikir, həmməslək olduğunu göstərmiş və ustadının sənətkarlığını inkişaf etdirməyə çalışmışdır. Ustadına cavabları öyrəndiyi fikri inkişaf etdirmək, dərinləşdirmək, orijinallaşdırmaq istəmişdir. Ona görə də Füzuli yazdığı cavabları yalnız nəzirə adlandırmaq böyük səhv olardı. Hər iki şairin lirikasını müqayisə yolu ilə təhlil etdikdə Füzulinin Nəvai tərəfindən əsası qoyulmuş fikirlə necə şərik olduğunu, onu öz şəxsi arzularına, ruhuna uyğun, sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından necə inkişaf etdirməyə çalışdığını görmək olar. Onun "görgəc", "kənül", "bəhs", "tut", "təmə", "şəm" rədifli və başqa qəzəllərini göstərmək olar. Bunlarda yalnız rədif birliyi, vəzn birliyi deyil, ruh birliyi, həyata, varlığa münasibət birliyi vardır.

Keçmiş poeziyanın nəaliyyətlərinə, istedadlı şairlərin irsinə bu cür yanaşmaq yalnız Füzuliyə məxsus olmamışdır. Bunu Saib Təbrizi, Qövsə Təbrizi kimi bacarıqlı şairlərin yaradıcılığında da görmək olar. Həmin şairlər böyük təvəzökarlıq və iftixarla öz şe'rlərinə istifadə etdiyi mənbədən misralar təxmin etməklə əlaqəni, yaxınlığı böyük iftixarla qeyd etmişlər.

Nəvainin özünün, xüsusilə "Fəni" təxəllüsü ilə yazılmış qəzəllərinin meydana çıxması da bu şəkildə, bu yolla olmuşdur. Nəvainin bir şair kimi mükəmməlləşməsində fars-tacik poeziyasının oynadığı rol Ş.M.Şamuxammedov bir məqaləsində çox obrazlı ifadə edir: "Можно утверждать, что он с материнским молоком высасывал живительные соки персидского"

¹ İ.S.Braqinskiy. İz istorii tadçikskoy ipersidskoy literatur, Moskva, izd-vo "Nauka", 1972, s. 27.

² Nəvai. Divan, əlyazması, ƏYL, şifr: B-3008. Divana daxil olmuş bu şe'rın 8 beyti sonradan şairin "Lisanüt-teyr" əsərinə daxil edilmişdir. Bax: Navoiy. "Lisanüt-teyr", əlyazması, ƏYL, s. 310, s. 8^b.

язычной поэзии".¹ Məqalə müəllifi Nəvainin farsca qəzəl və qəsidələrinin əksəriyyətini Əmir Xosrov Dəhləviyə cavab olaraq yazdığını göstərmişdir.²

Deməli, Nəvai lirikasının yaranmasında da, onun formalaşmasında da əsaslı zəmin olmuşdur. Özündən əvvəl yaşamış Azərbaycan, fars-tacik və özbək sənətkarlarının yaradıcılığı Nəvai üçün böyük məktəb rolu oynamışdır. Şair əgər qəzəlikdə üç nəfər — Əmir Xosrov, Hafiz Şirazi və Əbdürrəhman Camini xüsusi qeyd etmişsə və təkrarən "Nəzm içrə Cami şö'ləsi, Xosrov sözü"³ olduğunu söyləmişsə də bunlarla bərabər Nəsimi, Lütfi, Səkkaki, Ətəyi, Müqimi və bu kimi türkcə yazan sənətkarlardan, Sə'di və Ənvəridən bəhrələnmişdir. Hafiz Şirazi kimi dahi qəzəl ustası özü də Sə'dini qəzəldə ustad adlandırmış, Xacuyi-Kirmanidən öyrəndiyini yazmışdır.

Nəvainin fars dilində tərtib etdiyi divanına nəzər saldıqda mə'lum olur ki, şair bunların əksəriyyətini Hafiz Şirazi, Əmir Xosrov, Əbdürrəhman Cami, Kəmal Xocəndi və başqalarına cavab olaraq yazmış və bə'zən sənətkarlıq cəhətdən daha irəli getmişdir. O, öz fars-tacik mütəqəddimlərinin əsərlərinin xoş ətrini ruhunu özbəkə yazdığı şe'rlərə də gətirmişdir. Şair fars divanına daxil olan qəzəllərinə sərlövha kimi bu şe'rlərin hansı şairə cavab olaraq yazdığını da qeyd etmişdir. Məsələn, "Təttəbbun-məxdum",⁴ "Dər tövri Xocə Kamol",⁵ "Dər təttəbbui-eki əz əkəbir",⁶ təkrarlarda isə ərəbcə, "aydan" (yaxud, yenə ondan) bəşliqləri vermişdir. Bu cəhət, yə'ni nəzirə, cavab

yazmaq şairi heç də sənətkarlıq baxımından alçaltmır. Çünki istə'dadlı şairlər cəmi mövzuda yazdıqları əsərlərdə böyük sənətkarlıq və orijinallıq göstərməli idilər ki, bu ən'ənə çətin bir metod idi. Qəzəlin rədif, qəfiyəsi, ölçüsü cəmi, bədii cəhətdən isə təkrar deyil, yüksək olmalı idi ki, bu da böyük istə'dada malik şairlərə nəsib olurdu. Füzuli ilə Nəvai qəzəllərindəki ümumilik bu yolla meydana çıxmışdır.

Nəvai və Füzuli lirikasında, xüsusilə məhəbbət lirika-sında məzmun cəhətdən ümumilik daha çoxdur. Füzuli də Nəvai kimi dinə, Allah qüdrətinə çox inanmışdır. Lakin dini etiqaddakı zahirpərəstliyi, mövhumatı, saxta, quru ibadət qaydalarını, işi ilə sözü təzad təşkil edən zahid və vəzirləri tənqid etmişdir. "Bayquş" adlandırdığı zahidlər daha çox tənqid hədəfinə çevrilmişlər. Hər iki şairin əsərləri nəsihətəməz fikirlərlə də zəngindir. Əlbəttə, bu ümumilik ilk növbədə lirikaya xas olan xüsusiyyətlərdən irəli gəlirdi. Məhəbbət lirikasına gəldikdə isə bu heç də dar, məhdud çərçivədə deyil, geniş mənada anlaşılır. Məhəbbət lirikasında bu şairlərin intim hiss və duyğuları ilə əlaqədar ifadələri, təsvirləri də inkar etmək olmaz. Lirik janrın qəzəl növünü həqiqi eşq və məhəbbətsiz də təsvir etmək ağla sığmazdır. Bununla belə, gözəlliklərinin tərifləri verilirəkən çox halda təbiət, real aləmin gözəlliyi nəzərdə tutulur, gözəlliyə olan ehtiras, ona çatmaq meyli təbiət qoynunda azad yaşamaq meyli kimi səslənir. Təbiət gözəlliklərinin vurgunu olan bu şairlər, xüsusilə Nəvai, külli miqdarda məhəbbət məzmunlu lirik şe'rlər yazmışdır. Bu şe'rləri ancaq məşuqə olan məhəbbət, onun gözəlliyinin tərifinə aid hesab etmək də doğru deyil. Bertels yazırdı:

"... если допустить, что все это огромное количество соответствует реальным его переживаниям, то придется заключить, что Навои отличается какой-то совершенно исключительной эротической возбудимостью. ...на самом деле его эротика объясняется иначе: это условный стиль эпохи, та необходимая оболочка, без которой невоз-

¹ Füzuli. Əsərləri, c. III, Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1958, s. 94.

¹ Шамухамедов Ш.М. Индийский чародей и властитель газели. Вах: Амир Хосров Дехлеви (научные труды Ташкентского ордена Трудового Красного Знамени Гос. Университета им. В.И. Ленина), Ташкент, 1975, с. 68.

² Yenə orada.

³ Alişer Navoiy. Xəzəyinul-məoniyy, c. I, s. 668, qəz. 650.

⁴ Alişer Navoiy. Asarlar, V tom (Divani-Fani), II kitab, Təşkent, 1965, s. 152 (Tərcüməsi: Cənabı — (Camini — C.N.) izləmə.).

⁵ Yenə orada, s. 90 (Tərcüməsi: Kəmal Xocəndi üslubunda.).

⁶ Yenə orada, s. 98 (Tərcüməsi: Böyüklərdən birini izləmə.).

можно газель. Под этой оболочкой скрыто, вероятно, много намеков на всякие текущие события, которых мы сейчас уже разгадать не можем".¹

Həmin vəziyyəti Füzuli qəzəllərində də görmək olur. Külli miqdarda məhəbbət məzmunlu şe'rlər müəllifi Füzuli, farsca bir qəzalında yazırdı: "Bülbül kimi könlüm quşu güldən gülə qonmaz, Aşiq odur aləmdə cananəsi birdir".² Bu sətirlərin mənası çox dərinidir. Şair həyatda yelbəyl deyil, sədiq, məhəbbətə xələl gətirməyən insan olmaq, bülbül kimi budaqdan budağa qonmamağı tövsiyə edir.

Nəvainin lirik qəhrəmanı da həyatın vurgunudur, həyatdakı gözəlliklərlə yaşayır. Lakin bu həyat, bu gözəllikdən istifadədə o yalqızlığı, tənhalığı sevmir. Şairə görə yalqızlıqda həyat da, təbiət də çirkin, azabverici olur, səbzə-neştər, bərg (yarpaq)-peykan, gül isə cana od olur. "100 Xızr ömründən artıq olar əgər min can verib" sevgili yar ona tərəf qədəm qoysa.³

Nəvai və Füzuli lirikasında verilən hicran, həsrət, narazılıq yalnız ümumən klassik ədəbiyyatda təsadüf olunan sadəcə bir şikayət, ənənə gücünün təsiri deyil, burada şairlərin yalnız öz şəxsi istək və arzuları da olmamış, bütün insanların könül azadlığı, geniş xalq kütləsinin azadlıq arzusu, istəyi, həsrəti, onların ümumən iztirablı, məşəqqətli və tufanlı həyatının əksi verilmişdir. Bu şikayətlərin ictimai kökləri olmuşdur. Əlbəttə, azadlığa sərbəstliyə meyl, məhəbbət yolunu, zülm və istismardan azadlıq yolunu göstərməkdə aciz olsalar da bu azadlığı tərənnüm etmişlər. Deməli "vüsal", həqiqətən, sevgiliyə, aşığa yetişmək, hə'zən də Allaha qovuşmaq kimi sufizm fəlsəfəsindəki mə'nada vermişsə də, əsasən azadlığa çıxmaq, zülm və istismardan qurtulmaq mə'nasında işlənmişdir.

Beləliklə, məhəbbət lirikası, ümumiyyətlə orta əsrdə klassik ədəbiyyatın, qabaqcıl şairlərindən əhvali rəhiyyəsinə

səciyələndirən əsas amillərdən biri gözəlliyə meyl dünyəviliyə meyl kimi göstərilmişdir. Bu gözəlliyi, dünyəviliyi təbliğ etmək isə tərkidünyalığa və onun təbliğatçılarına qarşı çıxmaq deməkdir.

Füzulinin: "Ey Füzuli, nə gözəldir sözü azadəliyin"⁴ - misralarını oxuduqda azadlıq sözünün belə bu şairlər üçün nə qədər qiymətli olduğu anlaşılır.

Məhəbbət lirikası ilə ictimai məzmunlu lirika bu şairlərin əsərlərində bir vahidət şəklindədir. Bu fikri təsdiq etmək üçün Nəvainin "Anın" rədifli qəzəli yaxşı misal ola bilər.⁵ Həmin qəzəldə şair heç bir müəyyən aşiq və məşuq nəzərdə tutmayaraq, birinci beytdə demək istəyir ki, hicr-məhkumluq, zorakılıq insanları məhkum etmiş, onların ahı ruzigarı qara etmişdir. İnsanlar azab əziyyətdədirlər.

Əgər vüsal azadlığa, gülşən, bahar həyata, hicr isə məhkumluq və zorakılığa işarə kimi qəbul edilərsə, deməli ikinci beytdən bu nəticə çıxır: azadlıqla, həyatla bağlanmaqla çox da sevinmə, çünki həyatı onsuz da zorakılıq, məhkumluq bərbad edəcəkdir.

Üçüncü beytdə: Zülfünü ələ almaqla sevinib nəğmə oxuma. Onsuz da həmin qara zülfün hər teli qəm çəngidir.⁶ Yəni həyatdan zövq almaqla sevinmə, çünki bu nəşənin hər biri qəm-kədərdir.

Dördüncü beytdə: Qədəh sevinci üçün bu dövrdə qan udanlar qədəhi tərk etsələr də, xumarlıqdan ayılmazlar. Burada şair bildirir ki, haqsızlıq dövründə insanlar meysiz də xumardırlar, onların gözü hələ açılmamışdır.

Beşinci beytdə: Əgər fəlak sənəin rəyincə dövrən etmirsə, qəm yemə, çünki Allah bu ixtiyarı insanlara verməmişdir. Yəni dövrü dəyişdirsə bilmirsənsə qəm çəkmə.

Altıncı beytdə: Əgər əbədi var olmaq istəyirsənsə fəna yolunu tut və onun torpağını gözüna tutya et.

¹ Е.Э.Бертельс. Избранные труды. Навои и Джамии. Москва, изд-во "Наука", 1965, с. 104.

² Füzuli. Əsərləri, c. III, Bakı, 1958, s. 94.

³ Alişer Navoiy. Xəzəyinul-maoniyy, c. I, q. 649, s. 617.

⁴ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. III, Bakı, 1958, s. 120.

⁵ Bax: Alişer Navoiy. Asarlar, II tom (Navodirüş-şəbək), T., Uz. SSR Dövlət bədii ədəbiyyat nəşriyoti, 1963, s. 198.

⁶ "Çəng" musiqi alətidir.

Nəvai də, Füzuli də dövrün haqsızlığından, zamanın ağırlığından qurtulmaq üçün çarə tapmayanda fəna istəmişlər, ölmək arzulaşmışlar. Bu şe'r'də də Nəvai zülmədən nicat yolu tapmayanlara fənaya qovuşmağı məsləhət görmüşdür.

Yeddincə beytdə şair bütün dediklərinə yekun vuraraq deyir ki, ancaq öz gözünün himməti ilə, yəni mə'nəvi yüksəkliyi ilə var-yoxu tən görən, həyatda hər şeyə ədalətlə baxan adam aləmdə, həyatda sakitlik, azadlıq tapa bilər.

Nəvai, eləcə də Füzuli lirikası, orada vəsf olunan gözəllər kimi rəngarəngdir. Hər dəfə, təkrarən eyni qəzələ baxdıqca yeni-yeni gözəlliklər, yeni-yeni cəhətlər, mə'nalar meydana çıxır.

Füzuli emosional şair idi. Əsərlərinin dəyəri, poetik sənətkarlığının yüksəkliyi onda idi ki, şairin əsərlərində, xüsusən qəzəllərində ən çox işlənmiş ifadələr belə yeni tərəvət, yeni məzmun, üslub kəsb edir, daha da təsirli şəkildə alır. Onun əsərlərində olduğu kimi təklək pislənir. Hər iki şair başa düşürdü ki, təkləkdə insan gücsüz, yardımsız olur. Onlar dostsuz, idealsız, tərki-dünya, zahid və təqva ilə gününü keçirən zahidlər kimi bir tərəfə çəkilib yaşayanlardan olmamışlar. Hər iki şair üçün azadlıq hər şeydən ali idi. Elə ona görə də düşməndən, dövrün ədalətsizliyindən, zülmədən, mə'nəvi əsarətdən şikayətlənmişlər. Hər iki şairin əsərlərində təsvir edilən düşmən yalnız fərdi deyil, həm də milyonlarla əsarətdə inləyən xalqın düşmənləri idi.

Füzuliyə görə vüsəl həsrəti, məşuqə qovuşmaq, dərdin izharı yalnız sevgili üçün, bir insan üçün deyil, ümumiyyətlə qəmlərin şərh-i üçün, taleyin, təqdirin şərh-i üçündür.

Bir zəbandır şərh-i-qəm təqdirinə hər bərgi-gül,
Eyləməz bihuda gül gördükdə əfğan əndəlib.¹

Həmin qəzəldə:

Ah, bilmən nəyləyim, qurtulmaq olmaz qeyddən,
Mən hərif-i-sadədil, xuban cəməli-dilfirib, –

deyərək, həsrətdən, azab-əziyyətdən qurtulmaq olmadığını bildirir. Çünki aşiq sadəldirsə, gözəllər, həyat aldadıcıdır. Başqa bir yerdə isə məst olanlara həsəd aparır, deyir ki, məstxəşbəxt-dir. Çünki nə aləm üçün qəm çəkir, nə də qəm nə olduğunu bilir.

Füzulinin lirikasında Nəvayi olduğu kimi, əsas bədii obraz "mey" və "məşuq"dur. Bütün qalanlar bu məfhum ətrafında hərəkət edərək bunların vəsfinə xidmət edir. Lakin "mey" və "məşuq" üç mə'nada işlədilir. Biri, bu məfhumların həqiqi mə'nasıdır. İkinci, sufizm terminləri kimi. Üçüncü, həyat və gözəllik məfhumları kimi. Əsərlərində həyat eşqi, yaşamaq eşqi, səadət arzuları, cəmiyyətdə şəxsiyyət azadlığı ideyaları məhəbbət lirikasında əksər halda təbii, insani eşq şəklində ifadə olunur. "Mey" və "məşuq"un həyat və gözəllik mə'nasında işlənməsi çoxdur və böyük sənətkarlıqla, yüksək lirizmlə verilmişdir. Onu:

Şəfayi-vəsl qədrin hier ilə bimar olandan sor,
Zülali-zövq şövqün təşnəyi-didar olandan sor,² –

beyti ilə başlanan qəzəlindəki "eşq" sərbəstlik, könül azadlığı, ədalət, "şəbi-hicran" isə məhkumluq, azab, əziyyət, könül sıxıntısı, ehtiyac simvolu kimi səslənir. Şair bu qəzəldə böyük sənətkarlıqla, yüksək lirizmlə deyir ki, "gözü yaşlıların halını" "mərdumi-qafil" deyil, səhərə kimi yatmayıb ulduzları seyr edənlər, qəmdə şəm kimi yananların əhvalını isə səbə deyil, "aşıqla şəbi-hicranda yar", yoldaş olanlar bilər.

Hər iki şair geniş xalq kütləsi tərəfindən çıxış edərək ictimai münasibətləri, həm azadlığı – vüsali, həm narazılığı, məhkumluğu, məhrumluğu, ayrı cür ifadə edilərsə, sevgilinin cəfasını, hicranı dərinlən duyduqları üçündür ki, şe'rlərində bu

¹ Füzuli. Əsərləri, c. I, Bakı, 1958, s. 176.

² Yəni orada, s. 151.

¹ Füzuli. Əsərləri, c. I, Bakı, 1958, s. 84.

qədər geniş ölçüdə onlara yer vermişlər, Hicran və vüsaldan danışmışlar. Çünki vüsala – azadlığın qədrini məhkum olanlar – hicranda yaşayanlar, hicranı-məhkumluğu anlayanlar bilər. İstəklilə yaşayanlar, təmtəraqlı həyat sürənlər bunu anlama bilməzlər, "hicranı əziyyət çəkən Fərhad anlayan, Şirin ilə bir yerdə olan Xosrov bunu anlama bilməz".¹ Bütün arzu və niyyətlər – gözəlliyə, vüsala və yaxud həyata, azadlığa can atmağa baxmayaraq "neyləyim kim, çərx evrilməz mənim rayım bilsən"² – dövrün öz işini görürdü.

Xalqın iztirablı həyatının, rüsvətخورluq, yalançılıq, məhkumluğun təsviri, ədalətsizlik, dövlət idarələrində süründürməçilik Füzuli əsərlərində daha cəhəzlə verilmişdir. Bunun səbəbi o idi ki, Füzuli geniş xalq kütləsinin bir nümayəndəsi olmaqla bərabər, xalqın həyat tərzini yaxşı bilirdi. Füzulinin sarayda yaşamaması, sarayla əlaqə saxlamaması onun sərbəst yaşamasına səbəb olmuşdur. Nəvai isə sarayda yaşadığı üçün saray yaramazlıqlarını, rəqabəti, çəkişmələri, saray xadimlərinin hiylə və fəsadlarını Füzulidən çox dərk edirdi. Hər ikisi şairin müxtəlif şəxslərə yazdıqları məktublar buna tutarlı dəlildir. Füzuli yazırdı: "Salam verdim – rüsvət deyil deyu almadılar. Hökm göstərdim – faydasızdır deyu mültəfət olmadılar."³

Mə'lumdur ki, tarixdə insanların xeyri üçün müəyyən bir ideyanı, fikri ortaya atan, təbliğ edən şəxsiyyətlər olmuşdursa, onlardan əsrlərcə sonra gələnlər içərisində həmin fikri ya inkar edənlər, ya da tərəfdarları meydana çıxmışdır. Tərəfdar olanlar əsas qoyulmuş ideyaya, fikrə əlavələr etməklə onları inkişaf etdirməyə çalışmışlar. Bunlar öz mövqelərindən, öz vəzifələrindən asılı olmayaraq həyata, cəmiyyətin inkişafı tarixinə eyni obyektiv münasibətdə olmuş, həyata, insanlara mane olanlara, cəmiyyətdəki nöqsan cəhətləri tənqid və ifşa etmişlər. Bu baxımdan Nəvai və Füzuli lirikası insanların könül azadlığını,

yaşayış yaratmaq bacarığını, sevib-sevilmək hüququnu, həyatdan zövq almaq, o dünya xəyalından əl çəkməyi lirik və təsirli dildə, poetik şəkildə təbliğ etməklə və cəmiyyətdə haqsızlıq, narazılıq törədən, insanları həqiqi yoldan sakındıran möhumatçıları tənqid və ifşa etməkdə eyni yol tutmuşlar. Klassik realizmin ən böyük nümayəndələri olan bu iki şairin yaradıcılıqlarındakı problematika, yaratdıqları surətlərin xarakterində eynilik çox çoxdur. Nəvainin "Gərək", Füzulinin "Ey vaiz" rədifli rübailəri məzmun və fikir cəhəti baxımından ən tutarlı misaldır. Bu növ başqa şeirlərində olduğu kimi, rübaidə insanlara mey içməyi mən edən özü gizlində mey içən bəzi zahid və vaizlərə müraciətlə onların təylərinin əksinə olaraq meyhanəyə getmək, dünyadan zövq almaq, mey içmək təbliğ edilir. Bir sözlə, hər iki şairin əsərləri həyata yalnız baxışları aradan çıxarmağa çox böyük təsir etmişdir.

Nəvaiyə görə, "insan yüksəkliklərin yüksəyi, bülənd mərtəbələrinin bülənd mərtəbəsi, gözəllərin gözəli, qüdrətlilərin qüdrətlisi, qiymətlilərin qiymətlisidir, insan varlığın tacıdır".¹ Həmin sözləri eynilə Füzuliyə də aid etmək lazımdır. İnsana münasibət, dünyəvi zövqün tərənnümü, zahidlərin tərki dünyalığına tənqidi münasibət Nəvaiddə olduğu kimi Füzuli yaradıcılığının da əsas ideya məzmunu və ruhu istiqamətini təşkil edir. Bütün bunlar hər iki şairin humanizmindən irəli gəlirdi. Onlar yaxşı dərk edirdilər ki, sinifli cəmiyyətdə bərabərlik qeyri-mümkündür. Bununla belə insanın taleyi, onun azadlığı, səadəti uğrunda həqiqi çıxış yolu tapmasalar da əllərindən gələni əsirgəməmişlər, ümumxalq psixologiyasını ifadə etmişlər. Bu şairlərin hər ikisi əsl mə'nada həyat, gözəllik və məhəbbət aşiqi olaraq qalırlar. Bununla belə, Nəvai və Füzuli yaradıcılıqlarında sufizm təsiri olmuşdur. Hər iki şairdən yazan alimlər - akad. V.Zahidov,² prof. A.K.Zakuyev,¹

¹ Bax: Xəzəyinül-maoniyyə, c. I, qəz. 540, s. 558.

² Yəni orada.

³ Füzuli. Əsərləri, c. II (şikayətnamə – Nişançı Paşaya məktub), Bakı, 1958, s. 302.

¹ Bax: V.Zahidov. Uluğ şair ijdodininə kalbi, Toşkənt, "Uzbekiston" nəşriyyəti, 1970, s. 153.

² В.Захидов. Мир идей образов Алишера Навои. Тошкент, 1961.

prof. M.Quluzadə,² xüsusilə f.e.n. Nəsim Cümşüdoğlu³ bu haqda ətraflı məlumat vermişlər. Şübhəsiz, hər iki şairin yaradıcılıqlarında təsəvvüflə əlaqə də təsadüfi olmamışdır, insanlara olan münasibətdən irəli gəlmişdir. Deyildiyi kimi, onlar zamanəni, dünyanı zindan, ədalətsizlik, zülm və qəm məskəni bildikləri üçün dünyadan üz döndərmək, fəraya qovuşmağı arzulamışlar. Bu mövzuda onların bir çox qəzəlləri vardır. Şairlərin yaradıcılığındakı ümumilik, bənzəyiş baxımından aşağıdakı misralar maraqlıdır.

Dəhr sudi-dən təmə üz kim, ziyni beş imas,
Ömrüni tutqıl qənimət kim, zamanı biş imas.
Ev bina eyləb əcabdür elni mehmon eyləmək,
Ol ki bu ev içrə beş gün mehmani biş imas.⁴

Nəvainin çox təsirli şəkildə yazılmış bu qəzəlin əvvəllərdə göstərildiyi kimi, Kişvəri təxmis, Füzuli isə nəzirə yazmışdır:

Dəhr bir mənzil, xəlayiq karibani biş imas,
Söz qamu əfsanə, el əfsanəxani biş imas.
Tərki-fikri-dünyəvü sevdəyi-üqba eylə kim,
Dünyəvü üqba xəyalıyü kümani biş imas.⁵

Bunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Nəvai və Füzuli yaradıcılıqlarındakı sufizm əsasən mütərəqqi, zahidlikdən, tərki-dünyalıqdan fərqli olaraq, müvəqqəti dünyada çalışmaq,

¹ А.К.Закуев. Философские воззрения Физули, Труды ин-та Истории и философии, Баку, изд-во АН Азерб. ССР, 1955, т. VIII.

² Füzulinin yaradıcılığında təsəvvüf. Bax: Mirzəğa Quluzadə. Füzulinin lirikası, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965, s. 225-244.

³ Nəsim Cümşüdoğlu. Füzulinin sənət və mərifət dünyası. Bakı-Tehran, 1997.

⁴ Alisher Navoiy. Xəzəyinul-maoniyy, c. I, s. 241.

⁵ Füzuli. Əsərləri, c. I, Bakı, 1958, s. 173.

zəhmət çəkmək, yaşayış yaratmaq, sevil sevilmək kimi nəci b hissələr təbliğ edən sufizmdir.

Nəvai və Füzuli yaradıcılıqlarında oxşarlıq, əlaqə mövzu, siyasi və ictimai məzmununda əlavə fəlsəfi fikir baxımından da özünü göstərir. Mərhum şair-alim, filologiya elmləri doktoru Xəlil Rza bu əlaqəni hər iki şairin divanlarındakı ilk qəzəlin beytinin təhlilində yaxşı izah etmiş, göstərmişdir: "Hər iki sənətkar gözəlliyi ülviləşdirir, məhəbbəti ideallaşdırır, sevgilisini əlçatmaz bir ucalığa – tanrı məqamına qaldırır".¹ Bununla belə göstərilən misralarda bu iki dahi şairin həm də fəlsəfi görüşləri öz əksini tapmışdır. Nəvai yarın əksi düşən camı hidayət nuru ilə dolu günəş kəşasına bənzədir. Füzulidə isə hidayət yolunu işıqlandıran eşqdır... Ona görə də "Saliki-rahi-həqiqət" yalnız eşqə iqtida eylər. Əlbəttə, bu təqlid deyil. Burada vəzn, forma, qafiya bənzəyiş olmaqla bərabər ayrı-ayrı obrazlı ifadə ilə eyni ideologiya verilmişdir.

Ümumiyyətlə, XV-XVIII əsr şairlərinin Nəvai yaradıcılığı ilə fəlsəfi məzmun əlaqəsi sonrakı dövrlərə nisbətən artıq dərəcədə olmuşdur. Bu cəhəti xüsusilə Şah İsmayıl Xətai, Saib Təbrizi yaradıcılıqlarındakı Nəvai əlaqələrinin təhlili açıq aydın göstərir.

Nəvai yaradıcılığı fəlsəfi dünyagörüşü baxımından zəngin olduğu qədər də maraqlıdır. Əsərlərindən məlum olur ki, şairin dünyagörüşünün formalaşmasında klassik Şərq poeziyası, bu poeziyanın forma, məzmun, sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən əlavə fəlsəfi zənginliyi Şərq və Qərb alimlərinin, xüsusən filosoflarının orijinalda, həm də tərcümədə olduğu əsərlərinin əhəmiyyətli təsiri olmuşdur. Bu məsələ əvvəlki hissələrdə Nizaminin Allahı təbiətlə cəniləşdirən dini fəlsəfi görüşünün Nəvaiyə təsirində göstərmişdir. Nəvai yaradıcılığında sufizm aydınlığı ilə hiss olunur. Müxtəlif cərəyanları olan bu sufizm şairdə məhkum xalqa xidmət bayrağı ucaldan sufizmdir. Filologiya elmləri doktoru Zümrüd Quluzadə sufizmə tərif verərkən yazırdı: "он представляет собой чрезвычайно ши-

¹ Xəlil Rza. Məqsud Şeyxzadənin bədii yaradıcılığı, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1980, s. 103.

роко и противоречивое течение которое исторически служило как эксплуатируемым, так и эксплуататором, то но существу выступало против ислама и любовь монотеистической религии то подчиняло и приспосабливало свои положения к исламу".¹

Nəvai sufizmin panteist mövqeyində dururdu. Panteizm də, mə'lumdur ki, obyektiv idealizmə yaxın görüşə malik olsa da materializmə meyli ilə də fərqlənirdi. Şairin yaradıcılığında Allahla birləşmək, fəraya varmaq, bə'zan da "vəhdət-vücud" – varlıq Allahın zühurudur – əqidəsinə qail olmaq öz əksini tapmışsa, ümumiyyətlə isə o, mütərəqqi tamayüllü sufizmə mənsub idi ki, bu da mövhumatçılara, hakim sinə qarşı oppozisiya təşkil edərək geniş xalq kütləsinin ideologiyasını müdafiə edirdi. Əsərlərində əsasən, insan, onun rolu yüksəldilir, humanizm təbliğ edilirdi. Bununla belə onun əsərlərində müxtəlif fəlsəfi və ideoloji cərəyanların təsirini görmək mümkündür. Şairin özü yazdığı kimi Hüseyni olmamış, amma Əlini Allah qədər ucaldanlar kimi tərif etmiş, hürufizmə mənsub olmasa da Qasım Ənvar¹ kimi əsərlərində Nəsimi təsirini görünmüşdür.

Bəxtəşi və qızılbaşlarda Allah gözəldə təcəllə edilməsi əsasdır. Bu cəhəti Nəvaiddə və Füzulidə də görmək olur. Baxmayaraq ki, onlar nə bəxtəşi, nə də qızılbaş idilər.

Füzuli "Səhhət və Məraz" əsərini aşağıdakı sözlərlə başlayır:

Həmdə bixədd səzast ke, ryaze bədənə be abe
ravani pərvərdə

¹ З.Кули-заде. Хуруфизм и его представители в Азербайджане, Баку, изд-во "Элм", 1970, с. 63.

² Алишер Навоий. Асарлар, II том (Наводир-üş-şabob), Тошкент, 1963, с. 354.

³ Z.Quluzadənin adı çəkilən əsəri, s. 210.

Və həsnə məzhərə eşq və eşqə zivə həsn kərdə.¹

Nəvai isə gözəli təsvir edərkən onun üzünü müşahidə (Qur'ana – C.N.), xalü xəttini isə Qur'anın nöqtə və hərəkətlərinə bənzədirək yazırdı:

Orazinqin müşahidə tafsiri bas düşvör idi
Rövşən oldu xalü xəttinq nuktayü e'rəbidin.²

Şair bildirir ki, ancaq hərəkətləri, onların vasitəsilə Qur'anı şərh etdikdən sonra insanı, onun xəttü xalını dərk etmək olar. Bu fikir hürufizmin əsas ideologiyası idi. Ümumiyyətlə, bir ideologiyenin tarixi inkişaf fonunda öyrənilməsi göstərir ki, ayrı-ayrı ideoloji cərəyanlar arasında müəyyən əlaqə, yaxınlıq vardır. Şairin dünyagörüşünün yaranmasındakı "mə'nəvi zəmin"i akademik V.Zahidov şair haqqında olan bir əsərində geniş izahını vermişdir.³

Nəvai öz panteizm sistemini yaradarkən özündən əvvəlki nəzəriyyələrdən ən mütərəqqi cəhətləri əxz etmişdir. "Gül" və "qönçə"dən əlavə o, kainatın yaranmasını insanın, gözəlin zərrəyə, bə'zan da nöqtəyə oxşayan ağzına bənzədir. Nə qədər ki, danışmayıb, o sirlə qalır, varlığını bildirmir. Danışdıqdan sonra varlığı bilinir. Gözəlin təsvirində onun ağzı bir heçliyə də bənzədilir, orada nə nöqtə, nə də zərrə var. Fəqət danışdıqdan sonra o, öz varlığını bildirir. Hər iki şairin əsərində gözəl tablolar, təbiət təsvirləri ilə fəlsəfi məzmun vəhdət təşkil edir. Məsəl üçün,

Oğiz içrə tilingdin günçədə bərçi tar bulğay

¹ Füzuli. Səhhət və Məraz, İstanbul, 1311, s. 2 (Tərcüməsi: Bir Allaha hədsiz şükr ki, bədən mülkünü canlandırmağa, gözəlliyi eşqin zühuri və eşqi də hüsnün zinəti etməyə qadirdir.).

² Alişer Navoiy. Asarlar, tom II (Navodir-üş-şabob), Toşkent, 1963, s. 160.

³ V.Zahidov. Uluq şoir icodining kalbi, Toşkent, "Uzbekstan" nəşriyoti, 1970, s. 87-121.

Vale bu şart ilanim, bərqi qul içra şakl bulğay.¹

"Qönçə" ilə gözəlin ağzı eyni mə'nada işlənmişdir. Açılmamış qönçədə tər-tər yarpaq gizlənirsə, ağızda da dil gizlənir. Bə'zan da göstərir ki, nəfəsin tə'sirindən lə'l dodaqlar açılır və bu həyat qönçəsinin açılmasıdır. Əgər bu qönçə açılmazsa ömür tükənər² (varlıq olmaz – C.N.). Boy sərvədir, xuraman olanda – zahir olanda gül olar, gül də səmər verər. Deməli kainatın, həyatın və insanların yaranmasında səbəb, şəraitin və hərəkətin olması zəruridir. Şair dünyanın yaranmasında əsas su olduğunu və sonrakı inkişafı özünün bir tərcibəndində çox maraqla təsvir etmişdir.³ Beləliklə, rəvan insanı yaranmışların ən alisi hesab etdiyi üçün onun səadəti uğrunda ömrünün sonuna kimi çalışmış və insanlıq naminə əlindən gələn xidməti etmişdir.

Nəvainin "su" rədifli qəzəli də maraqlıdır. Qəzəlin ikinci beytində deyilir:

Yüzdə xun tuğ yanidin gər gulsə oğzi yok acəh,
Qunçağa bulmas açılmoq, içmayin qulzor suv.⁴

Bu məzmununda şe'r Füzulidə də var:

Bilməz idim bilmək ağzın sirrini düşvar imiş,
Ağzını derlərdi yox, dediklərinə var imiş.

Şairin "Gül" rədifli qəzəlində də bu fikir vardır. O, bir tərəfdən, baharın gəlməsini verməklə həyatdan, onun gözəlliklərindən istifadə etməyi təbliğ edərsə, digər tərəfdən, dünyanın yaranması haqqında Nizami, Əmir Xosrov və Nəvai əsərlərində olduğu kimi öz fəlsəfi fikrini izah edir. Qəsidənin elə birinci misrasından başlayaraq şair yazırdı:

Çıxdı yaşıl pərdədən arz cəldi rüxsar gül,
Sildi mir'ati-zəmiri-pakdan jəngar gül.¹

Başqa bir şe'rində "suyu qoynunda gülşən bəsləyir, var vəchi izzətlə ki, ondan zahir olmuşdur gözəlliklər, təcəmmüllər"² deyir.

Qəsidədə gül qönçə olarkən yaşıl pərdədə, sonra pərdədən çıxıb, gül şəklinə aldığı göstərir və onun jəngar – yə'ni namli, su danəli olduğunu deməklə kainatın yaranmasına işarə edərsə qəzəldə bütün gözəlliklərin, deməli, həyatın yaranmasının ilk öncə su olduğu göstərilir. Füzulinin əksər qəsidələri bu cür fəlsəfi məzmunla malikdir. Şair həmin qəsidəsində göstərir ki, kainat ki, özünü biruzə verdi, gül şəklin alır, güldən şəbnəm – su yaranır, sudan hübab, hübabdan torpaq, torpaqdan ağac xuraman, yə'ni zahir olur, sonra gül açır, gül səmər verir, səmər verərkən güllər tökülür, məhv olur.

Şair alleqorik şəkildə təbiətin ən qiymətli olan insanı ağacın meyvəsinə hənzədir və onu əsas hesab edir. Ağacın göyərməsi, onun bar verməsi, nəhayət yarpağın solub getməsi hadisələr silsiləsi hesab edir ki, bunlar da bir-birinə səbəb və nəticədir. Hind filosof-şairlərinin əsərlərində, sonralar, bu fikir daha da inkişaf tapmışdır.

Füzuli özünün "Olur" və "Su" rədifli qəsidələrində də bu məsələni çox mə'nalı və əsaslı şəkildə izah etmişdir. Həmin qəsidələrdə şair, yaradılış üçün əsas şərtlər olan su, səbə (hava), torpaq və oddan ibarət dörd ünsürü əsas götürür. Məsəl üçün, "Olur" rədifli qəsidəsini belə başlayır:

Qönçə bağı dəhr bidadilə əvvəl qan olur.
Sonra yüz lütf ilə könlü açılır, xəndan olur.
Qətre-yi-baran ki, bir müddət sədəf həbəş çəkər,

¹ Alişer Navoiy. Asarlar, tom II (Navodir-üş-şəbək), Toşkənt, 1963, s. 351.

² Yə'nə orada, s. 368.

³ Bax: Yə'nə orada, s. 393.

⁴ Alişer Navoiy. Xəzoyinül-maoniyy, c. I, 1959, s. 532, qəz. 515.

¹ Füzuli M. Əsərləri, IV c., Bakı, 1961, s. 59.

² Füzuli M. Əsərləri, III c., Bakı, 1958, s. 43.

Yox ikən qədri, tapıb qiymət, düri-qəltan olur.¹

"Səbə" rədifli qəsidəsində isə səbənin (havanın – C.N.) təsirini, rolunu göstərmək üçün yazırdı:

Almaq üçün qiymətilə səbzədən şəbnəm dürün,
Yasəməndən sim tökmüş, ya səməndən zər səbə.

Deməli, Füzuli də Nəvai kimi inkişafı, inkişaf və hərəkət üçün səbəb və şəraitin zəruriliyini dərk etmişdir. Şair göstərir ki, əgər Fərhad, Vamiq, Məcnun ölüb gediblərsə, xak olub, larsa, həməm xak-torpaq Füzulidir, yə'nə özüdür, insandır. O, bir tərəfdən, özündə bu aşıqlərə məhəbbətlə dolu qəlbinin cəmləşdiyini, digər tərəfdən, maddənin dəyişməsinə göstərmişdir.²

F.Qasımzadə yazır ki, Füzulidəki təsəvvür vəhdəti-vücut fəlsəfəsindən, panteizmdən irəli gəlir və məluyyati e'tibarı ilə Şəbüstəri, Rumi, Nəsimi və başqa müterəqqi sufilerin görüşlərinə yaxındır.³ Həqiqətən Füzulidə dünyəvi hisslər, dünyəvi məhəbbət, həyat ne'mətlərinin tərənnümü güclü olmuşdur. Füzulinin sufizmi panteizm, vəhdəti-vücutla əlaqədar olmaqla bərabər bu fəlsəfi nəzəriyyəyə nəqşibəndiyəlik təlimatı və ehtimal vasitəsilə Nizaminin mənsub olduğu axiliyin təsiri də olmuşdur. Baxmayaraq ki, Füzuli də Nəvai kimi bu təlimatların təsiri ilə bərabər idealist idilər. Hər iki şairin əsərlərində insanı müvəqqəti dünyada çalışmaq, dünya ne'mətlərindən istifadə etmək, həyatdan zövq almağa çağırış güclü olmuşdur. Füzulinin aşağıdakı mısraları bu mə'nada Nəvai ruhuna uyğun olmaqla necə də orijinal şəkildə verilmişdir.

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. IV, Bakı, 1961, s. 56. Qəsidələrdə verilən "səbə"nin hərfi tərcüməsi "külək" olsa da burada şair onu "hava" mə'nasında işlətməmişdir.

² Bax: Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. I, s. 396, rüb. 57.

³ Bax: F.Qasımzadə. "Qəm karvanı" yaxud zülmətdə nur (Füzulinin dünyagörüşü), Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1968, s. 109.

Eşq üçün bir türfə mənzildir, bahar əyyamı bağ
Onda tutsun qönçəvər hər kim ki, eys istər otaq.
Qönçələr açıldı, seyri-bağ edin, ey əhli-dil
Kim, görüb güllər könüllər açılan çağdır bu çağ.¹

Burada qönçənin açılması, baharın gəlməsi, dünyanın yaranması, maddi aləmin yaranması ilə bir şəkildə verilir ki, hər iki halda insana "seyri-bağ" etmək, dünyada həqiqi mə'nada yaşayıb, dünya gözəlliklərindən zövq almaq təbiiq edilir.

Nəvai kimi Füzulinin də fəlsəfi görüşləri ayrıca bir mövzudur. Şairin fəlsəfi görüşlərinin ifadəsi baxımından yaradıcılığının akkordu olan "Mətləül-e'tiqad", onun sufizmi və ümumiyyətlə fəlsəfi görüşlərinin əsas mahiyyəti haqqında xaricdə, xüsusilə Türkiyədə çıxan əsərləri, eləcə də Azərbaycanda yazılmış tədqiqatları nəzərə almaqla akademiklərdən H.Arashlı və M.C.Cəfərov, professorlardan M.Quluzadə və Fuad Qasımzadə, eləcə də filologiya elmləri namizədi Nəsim Cümşüdoğlu ətrafı danışmışlar.² Lakin Füzulinin fəlsəfi görüşlərində Nəvai ilə müəyyən ümumilik, əlaqəni göstərmək üçün, deyildiyi kimi, bu məsələyə toxunmaq zərurəti meydana çıxdı.

Füzuli "Mətləül-e'tiqad" adlı ərəbcə fəlsəfi əsərində Allahın insan, ümumiyyətlə təbiətdə zühur etməsini daha aydın bir şəkildə verilmişdir. Bu əsərin adından (e'tiqadın (inamın)

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. I, Bakı, 1958, s. 194.

² Bax: a) H.Arashlı. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli, Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1958; b) M.Cəfərov. Füzuli düşüncəsi, Bakı, Azərb. Uşaq və Gənclər nəşriyyatı, 1959, s. 3-95; v) M.Quluzadə. Füzulinin lirikası, Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1965, s. 225-245; q) F.Qasımzadə. "Qəm karvanı" yaxud zülmətdə nur (Füzulinin dünyagörüşü), Bakı, Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 1968, s. 55-128; d) Nəsim Cümşüdoğlu. Füzulinin sənət və mərifət dünyası, Bakı-Tehran, 1997.

başlanğıcı), onun əsas tərkib hissələrinin sərlövhələrindən¹ belə, şairin fəlsəfə ilə dərinlən maraqlandığı, onun mütəfəkkir sənətkar olduğu görünür. Beləliklə, Füzulinin fəlsəfi görüşləri, demək olar ki, sistemli şəkildə onun "Mətləül-c'itqad" əsərində aydınlığı ilə ifadə olunmuşdur. Bunu akad. H.Araslı da qeyd etmişdir.² Qədim Yunan və Şərq fəlsəfəsinin Aristotel, Hipokrat, Farabi, İbn Sina kimi nümayəndələrinin əsərlərinə bələd olub onlardan istifadəsi nəticəsində meydana çıxan bu ərəbcə fəlsəfi əsərin giriş hissəsinin ilk cümləsində deyilir ki, tərifləyiq odur ki, mövcudatı çox fətrətlə yüksəltmiş və onları öz varlığının zəruriliyinə dəlil etmiş, onlardan insanı dinin ehkamlarını və onun hüdudlarını dərk etmək üçün seçmiş, dala yaxşı bilmişdir.³

Deməli, Füzuli də Nəvai kimi insanı Allahın zühuru olduğunu, Allah özünü tanımaq üçün insanı yaratdığını söyləyir və insan müqəddəs varlıq olduğu üçün onun səadəti naminə çalışmışlar.

Füzulinin etik və estetik görüşlərində də Nəvai ilə yaxınlıq vardır. Bu görüşlər hər iki şairin sözü verdiyi qiymətdə, elmin, səadətin təbliğində, müxtəlif nəsihətamiz məzmunlu şe'rlərində özünü göstərir.

Nəvai elm və sənət məüyan bir fikri dərk etmək üçün, onu mənimsəmək üçün lazım gəldiyini tövsiyə edir. Elmin rolunu həm insan, həm də cəmiyyət üçün xeyirli hesab edir. İnsan hara gedirsə bilik toplamalıdır,⁴ elm öyrənməlidir. Onun

fikirincə şah da elmi olarsa zavalı olmaz.¹ Baxmayaraq ki, həqiqi elmi, onun fikrincə qiymətləndirmirlər. Füzuli də "elmsiz şe'r əsası yox divar olur və əsassız divar qayatda biətibar olur" - deyərək şe'rdə, sənətdə elmi vacib sayır.²

Şe'rdə sənətkarlığa gəldikdə, Füzuli öz ustasının ənənələrini davam etdirməklə, onun inkişafına nail olmuş, lirizmin ən gözəl nümunələrini yaratmışdır. Füzuli Nəvaiddən aldığı hər bir fikri poetik cəhətdən orijinallaşdırmış, yeni lirik və romantik donla müəyyənləşdirmişdir. Başqa şairin əsərinə bu cür yanaşmağa nə nəzirə, nə plaqiatlıq, nə tərcümə demək olar. Bu cür əlaqə forması orta əsrdə bir metod idi ki, ancaq böyük şairlərə nəsib ola bilədi. Ədəbi əlaqələrin Füzuli yaradıcılığında xüsusiyyət, metod-aldığı mövzunu, süjeti və fikri dəyişmək, özünə məxsus xüsusiyyət əlavə etmək, milli kolorit gətirməkdən ibarət idi. Əgər Nəvaiddə öz xalqına məxsus milli cəhətlər görünürsə, bu, Füzulidə də vardır. Məsəl üçün, Nəvai gözəlin lacivərd qaşını tərif edir. Azərbaycanlı üçün bu qəribədir. Lacivərdi qaş ancaq üsmə sürtən şəxsə olar. Füzulidə "çərxi-lacivərdi" var. Qaşlar isə həmişə qara təsvir edilir. Füzuli hər misra və hər beyt üzərində dərinlən fikirləşən şair idi. Nəvaiddə deyilir:

Zənbur evi kibi kunqlüm teşük-teşük,
Ləlin ziyası hər teşük içində bal erür.³

Füzuli bu ifadəni bir qədər dəyişdirir, onu orijinallaşdıraraq deyir:

Daş dələr ahım oxu şahdi-ləbin şövqindən,
Nolu zənbur evinə bənzəsə beytül-həzənim.⁴

¹ "Mətləül-c'itqad"-ın hər hissəsi müxtəlif bölmələrdən ibarət olmaqla 4 əsas tərkib hissəyə bölünür: 1) Elmin dərk edilməsi və idrak elmi. 2) Dünya vəziyyətinin dərk edilməsi. 3) Zərurətin dərk edilməsi. 4) Uyğunsuzluğun və ona qədər olanların dərk edilməsi.

² Bax: H.Araslı. Füzulinin ərəb dilində yazdığı əsərləri, bax: M.Füzuli. "Mətləül-c'itqad" və ərəbcə qəsidələri, Bakı, 1958, s. 4.

³ Bax: M.Füzuli. Mətləül-c'itqad, s. 11.

⁴ Alisher Navoiy. Asarlar, t. XV, Nazmül-javoxir, Toşkənt, 1968, s. 38.

¹ Yəni orada.

² Füzuli divanının dibachəsi, bax: Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. I, Bakı, 1958, s. 43.

³ Bu beyt Mirzə Xəlil xətti ilə köçrülən əlyazmadan götürüldü, bax: ƏYL, şifr: A-123 (I).

⁴ Füzuli M. Əsərləri, c. I, Bakı, 1988, s. 234.

Misralar necə də bir birinə yaxındır, fikir ceynidir. Lakin Füzuli qəzəlində birinci misradakı mübaliğə daha güclüdür. Nəvainin iki misrada verdiyi fikri Füzuli bir misrada, yığcam vermişdir. Sevgilinin gözəlliyi aşığa o qədər təsir edir ki, çəkdiyi ahın təsirindən daş düşür.

Füzuli qəzəllərində həddi ifadə vasitələrindən çox məharətlə istifadə etmiş, çox güclü təşbih, istiarə və mübaliğələr seçmiş, sevgilinin daxili aləmini, onun keçirdiyi psixoloji halın oxucuya real şəkildə çatdırma bilmişdir.

Füzulidən sonra gələn şairlərin şe'rlərində də bu cür ifadələrə rast gəlmək olur. Məsəl üçün, Qövsü Təbrizinin bir şe'rinə deyilir: "Göz varə-varə könüm evin göz-göz cəldi".¹ Lakin bunların heç biri Füzuli şe'ri səviyyəsinə qalxa bilməmişdir. Füzuli şe'rinə işlənən təşbihlər yeni və orijinaldır, heç bir şairdə belə sənətkarlıqla ifadə olunmur. Ona görədir ki, Füzuli lirikasının orta əsrlər ədəbiyyatına saldıqı işıq gücünü heç bir şey zəiflədə bilməmişdir.

Füzuli lirikasının verdiyi zövq çox güclü olmuşdur. Onun "Məni candan usandırdı, cəfadan yar usanmazmı?", "Öylə sərməstəm ki, bilməzəm dünya nədir" mətlə'li və başqa qəzəllərində olduğu kimi, məhəbbət, vüsal, hicran "daş qəlbli" insanları mülayimləşdirə bilən, əzab və əziyyət vermək üçün yarananlarda belə yaşayıb yaratmaq, çalıb oynamaq, sevilə sevilmək arzusu oyada bilən şəkildə təsirli və lirik verilir. Ona görə də Füzuli "Qəlb şairi", "Könüllər fəthi"² adlandırılır.

Nəvai və Füzulinin real varlığa, insanlara münasibətləri, məhəbbət, insan və onun mə'nəvi yüksəkliyi haqqında anlayışları bir olmuşdur. Əsərlərindəki humanizm, vətənpərvərlik, insanın səadəti uğrunda çalışmaları, elmi, şe'ri qiymətləndirmələri və s. bu iki sənətkarı biri birinə çox yaxınlaşdırmışdır.

¹ Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı (Qövsü Təbrizi). Bakı, 1925, s. 25.

² Bax: Salman Mümtaz. Könüllər fəthi, "Kommunist" qəzeti, 18 may, 1925, № 111 (1405).

Sevgilinin həsrətində, hicran günü aşiqin çəkdiyi ızdırlar, ahı fəğan da Nəvai və Füzuli şe'rlərində eyni səslənir.

Səli aşkımdın fəlak qamxonası vayron idi
Qılmaso erdi cəfəsi dudi-oxımdın sütun.¹

Füzuli isə bu halı belə təsvir edir:

Dəgil bihudə gər yağsa başıma daşlar,
Binəsi tişeyi-ahımla viran etdiyimdəndir.²

Nəvai və Füzuli qəzəllərini müqayisə yolu ilə tədqiq edərkən nəzərdə belə bir fikir canlanır. Bə'zi mövzular Nəvaidən gəlir. Mövzunu Nəvai meydana atmışdır. Füzuli isə müəllimindən aldığı fikri müəyyənləşdirir, təsir qüvvəsini artırmağa çalışır, yarışa girir və yarışdan qalib çıxır. Nəvainin "Həm" rədlili qəzəlində sevgili təriflənir, onun eşqi, gözəlliyi qarşısında aşiq qüvvəsizdir, mə'suqun vüsalına yetmək çox çətindir. Ona görə də aşiqin dərdi – vüsal həsrəti böyükdür, o əlçatmazdır. Hicran hər zaman aşıqladır. Onu tərk etməyəcək. Aşiq öz çarəsiz dərmini belə ifadə edir:

Yapışdı conımğa hicrin qəlosi, uylaki bər,
Şəhidlikdə kafan, xəstəlikdə bəstər ham.³

Digər bir yerdə isə şair aşiqin dərmini belə ifadə edir:

Zəif cisməin əra bir-birinə üstigə dağ,
Quruğ yeqaç uzadur, yəprağ üstigə yapraq.⁴

¹ Alisher Navoiy. Xazoyinül-maoniyy, c. I, s. 485.

² M.Füzuli. Əsərləri, c. I, Bakı, 1958, s. 122.

³ Alisher Navoiy. Xazoyinül-maoniyy, c. II, s. 404.

⁴ Yəno orada, s. 304.

Füzuli bu məsələni bir qədər ayrı cür verir. Nəvainin başqa-başqa qəzəllərindən misal gətirdiyimiz beytləri Füzulidə birləşdirilir, belə ifadə olunur:

Pənbəyi-dağı-cünun içrə nihandır bədənim,
Diri olduqca libasım budur, ölsəm kəfənim.¹

Hər iki şairin qəzəlində "dağ" eşqdən dəli olmuş, cünun olmuşlara basılan dağdır. Sonuncu misaldan belə nəticə çıxır ki, eşq dərdindən cünun olmuş aşiqə çoxlu dağ basılıb, hər dağ basılan yerə isə pambıq qoyulub, onun bütün bədənini pambıq içərisindədir. Pambıq ağ olduğu üçün kəfən kimi görünür. Aşiq bundan narazı deyil, mə'suqun zülmü ona xoş gəlir, nə qədər ki, diridir, sağdır bu pambıqlar onun üçün libası əvəz edəcək, ölsə də kəfən olar. Bu fikir – məhəbbət anlayışı Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərində Məcnunun Məkkədə dua etməsini xatırladır. Orada atasının istəyinin əksinə dua edir ki, Leyliyə olan məhəbbəti bir az da artsın. Deməli, Məcnun eşqsiz yaşaya bilməz, o, eşqdən, məhəbbətdən və hətta cünunluqdan da narazı deyil. Burada məqsəd təsvir edilən məhəbbətin ilahi məhəbbət, yaxud real məhəbbət olmasını vermək deyil, əsas məqsəd Nəvai ilə Füzuli əsərlərinin əlaqəsini göstərməkdir. Nəvainin misal gətirilmiş qəzəlinin birinci beytində də eyni fikir ifadə olunur. Lakin Füzulidə bu daha qabarıq şəkildədir.

Fikir, düşüncə, hətta forma ümumiliyinə görədir ki, Orta Asiya türkdilli şairlərinin əsərlərinə yazılmış lüğətlərdə tərcümə edilən sözün, misal üçün, ərəbcə sözün ardınca tacik, yaxud özbəkce onların ekvivalenti verildikdən sonra, nümunə üçün daxilində həmin söz işlənən misralar gətirildikdə, əksər halda Nəvai ilə Füzuli beytləri yanaşı, paralel verilir.²

Nəvai əsərlərində təsviri məhəbbət qədər güclü verilən ikinci məfhum dərdidir. Hicr dərdi şairin qəlbini alovlandırır, çəkdiyi ahın üstüsündən "göy üzü tutulmuş", "lələ kimi bağrına

dağlar basılmış", qanlı göz yaşı aləmi tufanla viranə qoymuş, nəhayət könlü də viranə dönərək bayquş məskəninə çevrilmiş, quru cismi qamış olmuş, cünunluqdan avara düşmüşdür.

Füzulidə də hicran böyük sənətkarlıqla ifadə olunur. Şair "oynar" rədifli qəzəlində dərdini belə şərh edir.

Bu qəmlər kim, mənim vardır bəirin başına qoysan,
Çıxar kafər cəhənnəmdən, gülər əhli-əzab oynar.¹

Doğrudur, Nəvaidə də "Oynar" rədifli qəzəl var.² Hər iki şairin qəzəlində məqsəd gözəlin günəş üzünün mişkin saçının ətri, nazü qəməsinin təsvirini verməkdir. Lakin Füzulinin həmin qəzəldə işlətdiyi obraz yeni və təkrar olunmaz bir orijinalılıqla əlavə edilmişdir. Bu obrazlı ifadə ancaq Füzuliyə məxsusdur. Dini əfsanəyə görə, o vaxt kafər cəhənnəmdən çıxıbılar ki, dəvə iynənin gözündən keçə bilsin. Şairə görə onun dərdi o qədər çoxdur ki, dəvənin başına qoysan bu ağırlıqdan dəvə o qədər arıqlayar, incələr və iynənin gözündən keçə bilən bir şəkildə düşər. Onda kafər cəhənnəmdən çıxar və əzab əhli, cəhənnəm əhli sevinər, oynayar. Buradan da Füzulinin ənənələrə kor təbii deyil, necə yaradıcı şəkildə yaşadığını, aldığı ifadəni özünə məxsus necə orijinallaşdırdığını görmək olur.

Füzuli əsərlərinin, xüsusilə Nəvai ilə çox səs-ləşən qəzəllərinin dilinin tərkibinə gəldikdə Salman Mümtaz çox haqlı olaraq "Füzuli əbədində şe'rlərini yazarkən kimsədən ariyə olaraq kəlmə almadığını, onları öz ana və doğma dilində söylədiyini" göstərir. Sonra isə Füzulinin Lütfi şe'rinə yazdığı müxəmməsdən bəhs açaraq, yazır ki, Füzuli Lütfi qəzəlini təxmis edərkən yenə öz doğma ana dili, Azərbaycan ləhcəsinin şərəfatini gözləmiş və qəzələ artırdığı sətirlərə cığatay kəlmə-

¹ M.Füzuli. Əsərləri, c. I, Bakı, 1958, s. 234.

² Misal üçün bax: Müntəxəbül-lügə, əlyazması, Özbəkistan EA Şorqşünashıq İnstitutu, № 428/I və 4010.

¹ Füzuli. Əsərləri, c. I, Bakı, 1958, s. 129.

² Bax: Alisher Navoiy. Xəzoyinül-ma'niy, c. III, Təşkənt, 1960, s. 170, qəz. 166.

ləri çatmamış və gənc ola-ola qocaman Lütfi kimi şe'r söyləmək qabiliyyət və istedadına malik olduğunu meydana qoymuşdur.¹

Bütün bunlar Nəvai və Füzuli yaradıcılığında mövzu, forma, ideya və məzmun birliyini, Füzulinin Nəvai yaradıcılığı ilə başqa şairlərə nisbətən daha yaxın əlaqəsini vermək üçün bizcə kifayətdir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, hər bir şair əsərlərində öz xalqına məxsus xüsusiyyətləri, milli xüsusiyyətləri saxlamaqla bərabər, beynəlmiləl xarakterli əsərlər meydana qoymuşlar. Yalnız Nəvainin və yalnız Füzulinin deyil, məhz bunların hər ikisinin şe'r ən'ənləri, yaradıcılıqları onlardan sonra yaşayıb yaranan şairlər üçün sənətkarlıq məktəbi rolunu oynamışdır. Çünki bu şairlərin əsərləri öz dərin ictimai və fəlsəfi məzmununa, bədii xüsusiyyətlərinə görə sonrakı şairlərin ruhuna, qəlbinə yaxın və doğma olmuşdur. Elə ona görə də Nəvai və Füzulinin bir cildə divanları, əlyazma şəklində yaranıb geniş yayılmışdır.

Nəvainin orta əsrdə sənətkarlıq qüdrəti bir çox şairlərin diqqətini cəlb etsə də bunlar içərisində deyildiyi kimi Kişvəri, Füzuli, Sadiq bəy Sadiqi, Saib Təbrizi xüsusilə fərqlənilir. Əgər Kişvəri Nəvai sənətinə vurğunluğunu açıqdan açıq bildirmişsə, bir çox qəzəllərini Nəvai dilinə yaxın bir tərzdə yazmışsa, Füzuli sənətkarlıq baxımından daha yaxın olmuşsa, lirik cəhətdən onu inkişaf etdirmişsə, Saib Təbrizi Nəvainin fəlsəfi görüşlərini daha çox mənimsəyib onu inkişaf etdirmişsə, Sadiq bəy Əfşar məşhur "Məcməül-Xəvas" təzkirəsini və bir çox qəzəllərini tam mənasında Nəvai dilində, Nəvai əsərləri təsiri altında yazmışdır.

Beləliklə Azərbaycan və özbək şairləri biri digərinin yaradıcılığına xoş rəhiyələr, xoş ətilər gətirmişlər.

SADİQİ KİTABDARIN NƏVAİ İLƏ YARADICILIQ ƏLAQƏSİNƏ DAİR

Türkdilli xalqların əlaqələr tarixində XIV əsrdən başlayaraq böyük dönüş yaranmış, şairlərin bir çoxu Nəsimi yolu ilə gedərək əsərlərini öz ana dilində yazmağa çalışmışlar. XV əsrdə bu ən'ənə daha da qüvvətlənmiş, xüsusilə türkdilli divan ədəbiyyatı hegemonluğu öz əlinə alaraq poeziyada Nəsimi ilə yanaşı, Nəvainin sənətkarlıq üslubunu davam və inkişaf etdirməyə çalışmışlar. Bu baxımdan və ümumiyyətlə Nəvai ədəbi-bədii irsi ilə ən yaxın əlaqəsi olan ilk Azərbaycan şairlərindən biri də Sadiqi toxəllüsü ilə yazan Sadiq bəy Əfşar (1533-1610) olmuşdur.

Nəvai ilə böyük yaradıcılıq əlaqəsi olan Füzuli, Kişvəri, Sadiqi və Qövsü müqayisə edilərsə şe'r inkişaf etdirmək cəhətdən əvvəllər də deyildiyi kimi, Füzuli hamısından yüksəkdə durur, qabaqda gedir. Ona görə də Füzulidən sonra gələn divan sahibləri bir çoxu Nəvainin lirikasından çox vaxt Füzuli vasitəsilə bəhrələnmişlər.

Fars, ərəb, türk dillərini mükəmməl bilən, hər üç dildə yaranan ədəbiyyatdan sərbəst istifadə etməyi bacaran Sadiqi, eyni zamanda, yaxşı nasir, mənbə'sünas, istedadlı alim, sənətkar xəttat və miniatürçü rəssam olmuşdur. Bizə mə'lum olan on adda əsərindən bu vaxta kimi iki əsəri çap edilmiş¹ Sadiqinin həyat və yaradıcılığı haqqında keçmiş sovet və xarici ölkə alimləri bu və ya başqa münasibətlə bəhs etmiş,² haqqında

¹ a) Sadiqi Kitabdar. Məcməül-xəvas, tərcüməyə an bezəbanc farsı bexameyə doktor Əbdürrəsul Xəyyampur, Təbriz, 1327 şəmsi.

b) Sadiqi. Qanun-üs-süvər, risalə (tərcümə, şərh və qeydlər A.Kaziyevindir), Bakı, Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1963.

² H.Araslı. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1956; M.Quluza-də. Füzulinin lirikası, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965; Kəndli Qafar. Sadiq bəy Sadiqinin həyat və yaradıcılığı haqqında bəzi qeydlər, "Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri",

¹ Salman Mümtaz. Füzuli gecəsi münasibəti ilə, "Kommunist" qəzeti, 26 may, 1925, № 118 (1412), s. 2.

iki namizədlik dissertasiyası yazılmışdır.¹ Son illərdə isə şair haqqında tədqiqat əsəri çap edilmişdir.²

Sadiqdən yazan bütün tədqiqatçılar, şairin yaradıcılığına yüksək qiymət vermiş, onun "Məcmül-xəvas" təzkirəsi türkdilli xalqların ədəbiyyatını, "Qanunüs-süvər" risaləsi orta əsr təsviri sənət məsələlərini, lirik əsərləri, "Fəthnameyi-Ah-basi-namidar" epik əsəri, "Risaleyi-həzliyat"ı, azərbaycanca və farsca məktubları şairin ədəbi ənənələrə münasibətini, bu ənənələri necə bacarıqla davam etdirdiyini, eləcə də Sadiqinin özünün fəlsəfi dünyagörüşünü, əsərlərinin ideya-məzmun məsələlərini öyrənməkdə əsas mənbə olduğunu göstərmişlər.

Nəvainin geniş dünyagörüşü, xalqlara, ədəbiyyata məhəbbəti, azadlıq ideyaları, haqsızlığa nifrəti, əsərlərinin dünyaviliyi onun yaradıcılığını Sadiqiyə də sevdirmişdir. Şairin bütün yaradıcılığı Nəvaini xatırladır. Məhəmmədəli Tərbiyət Sadiqindən bəhs edərkən göstərirdi ki, Mövlana Sadiqi fars və türk dillərində nəzm və nəsrə, eləcə də münşilikdə məharətli olmuş və iki dildə də solist və fəsahtlı əsərlər yaratmışdır. Gəncliyində rəssamlığa böyük həvəs göstərən şair Mövlana Heydəralinin oğlu rəssam Müzəffərəlinin (rəssam Behzadın

bacısı oğlu) yanında rəssamlığı öyrənən Sadiqinin rəssamlıq əsərləri də məşhurdur. Tərbiyət Sadiqinin on əsərinin siyahısını verərkən yazırdı: "Məcmül-xəvas" – bu əsər Nəvainin "Məcalisün-nəfais" əsəri şivəsində, türk dilində təzkirədir və Şah İsmayıl Səfəvi dövründən şah Abbas dövründə 480 söz ustasının tərcümeyi-halına həsr edilmişdir".¹

"Məcmül-xəvas" təzkirəsini farscaya çevirib, ona geniş bir müqəddimə yazan İran alimi Əbdürrəsul Xəyyampur şair haqqında M.Tərbiyətin "Danışməndani – Azərbaycan"da, İskəndərbəy Türkman Münşinin "Tarixi-Alamarayi-Abbasi"də, ümumiyyətlə Sadiqi haqqında olan bütün mənbələrdəki məlumatları olduğu kimi, həmin müqəddiməyə daxil etməklə nisbətən geniş bilgi vermişdir. Xəyyampur Sadiqindən bəhs edən mənbələri daxili və xarici olaraq iki qismə ayırmışdır. Bunlardan birincisi, haqqında danışdığımız məxəzlər, ikincisi isə təzkirənin öz daxilində, Baqi Çələbi, Hüseyn Yəzdi, Mövlana Kəlamı, Mövlana Səhəbi və başqa bu kimi Sadiqinin öz müasirləri olan şairlərlə əlaqədar hissədəki məlumatlardır.²

Xəyyampur təzkirənin məzmunundan, onun üslubu xüsusyyətlərindən, əhəmiyyətindən danışarkən göstərir ki, İstanbul kitabxanalarında ədəbiyyat kitablarının mütaləsi ilə məşğul olarkən Universitetdə Şah Abbas Kəbirin kitabdarı Sadiqi Əfşarın təzkirəsinin gözəl nəstəliq xəttlə, hicri 1016 (=1607)-ci ildə köçürülmüş nüsxəsini görmüş, əsərin üslubu, mövzunun şirinliyi diqqətini cəlb etmişdir. Nəticədə ona məlum olmuşdur ki, bu kitab Əlişir Nəvainin "Məcalisün-nəfais"indən bir addım da əhəmiyyətsiz deyildir.³ Xəyyampur Sadiqi əsərini Nəvai əsərinin davamı sanmış və fars ədəbiyyatı tarixində qiymətli olan bu kitabın heç kəs tərəfindən lazımi dərəcədə istifadə olunmamasını görərək onu tərcümə və nəşr etməyi qərara almışdır.

¹ Yəni orada.

² "Məcmül-xəvas" bəzəbənə türki cığatayi, təlifi Sadiqi Kitabdar və tərcüməyə an bə zəbənə farsı bexəməyə doktor Əbdürrəsul Xəyyampur, 1327 şəmsi, səh. "ha" (hayə-hotti – C.N.), "vav", "ze", "ta", "ya".

³ Yəni orada, səh. "cim".

Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1964; Казиев А. О некоторых миниатюрах Садыг бек Афшара и его трактат живописи. "Проблемы востоковедения", М., 1958, № 4; Атеş Мəcmül-həvas, "Oriens", 1953, vol. 6, 11, Leiden; İbrahim Kütük. Türkoloji ilgilendiren yayınlar arasında, "Türk dili və ədəbiyyatı dergisi", 1949, sayı 3-4, İstanbul və sairə.

¹ М.Г.Муралова. Садиг бек Садиги (жизнь и творчество). Баку, 1970; Р.В.Кабулова. Тезкире Садыкбека Садиги "Мажма-ул-хавас" и его роль в изучении истории тюркоязычной литературы (вторая половина XVI-начало XVII вв.). Ташкент, 1979.

² М.Г.Муралова. Садиг бəy Садиги, Баки, "Elm" nəşriyyatı, 1999.

³ Bax: Məhəmmədəli Tərbiyət. Danışməndani-Azərbaycan, Bakı, Azərnəşr, 1987, s. 280. Azərbaycan dilinə tərcümə edənlər: İsmayıl Şəms və Qafar Kəndli.

Həqiqətən də, əgər Nəvainin təzkirəsi XIV-XV əsr fars və türk şairlərini, şe'rinə öyrənmək üçün əvəzsiz mənbədirsə, Sadiqinin təzkirəsi onun davamı olaraq XVI əsr, xüsusilə həmin əsrin ikinci yarısında yaşayıb yaratmış şairlərdən bəhs edir.

Təzkirədə Füzuli, Şərif Təbrizi (vəf.1549), Kəlbəli (vəf.1593), Nicati Rumi (1460-1506), Bəki Çələbi (1526-1599), Ətəi Şirvani, Qəzəli Təbrizi, Rəmi Ordubadi və bir sıra başqa şairlər haqqında verilən mə'lumatlar, bu sənətkarların əsərlərindən verilən nümunələr sonralar ilk mənbə kimi götürülmüşdür. Təzkirə ədəbi əlaqələr tarixini öyrənmək üçün də əhəmiyyətlidir. Əsərdə Şahinin Şah İsmayıl, Susəninin Nəvaiyə cavabları bu baxımdan əhəmiyyətlidir.

Sadiqi Nəvaiddən əlavə, Cəminin "Baharistan"ı, Dövlətşah Səmərqəndinin "Təzkirətüş-şüəra", Sam Mirzənin "Təhfe-yi-Sami" və başqa əsərlərdən də istifadə etmiş və hətta Nəvaiddən fərqli, Sam Mirzə təzkirəsində olduğu kimi türk şairlərinə xüsusi bir məclis də ayırmışdır. Bununla belə, müəllif özü göstərdiyi kimi, Nəvai təzkirəsinin nəfis məclisləri üslubunda səkkiz məclisdən ibarət "Məcməül-xəvas" adlı təzkirə yazmış və onu Şah Abbas dövründə tamamlamışdır.¹

Sadiqinin həyat və yaradıcılığından bəhs edən, filologiya elmləri namizədi M.Muradova da "Məcməül-xəvas"ı şair yazarkən bir sıra müəlliflərdən istifadə etdiyini və ən çox da Nəvaiyə maraq göstərdiyini qeyd edərək yazır:

"Sadiqi yuxarıda adlarını çəkdiyimiz təzkirələrdən ən çox Nəvainin "Məcalisün-nəfais"inə maraq göstərmiş və ona müvafiq olaraq səkkiz bölmədən ibarət təzkirə yazmış, "Məcməül-xəvas" adlandırmışdır".²

Lirikasından danışarkən M.Muradova Sadiqinin 587 qəzəlinin mə'lum olduğunu və Sadiqi təxəllüsü ilə yazdığı bu lirik əsərlərdə Qətran Təbrizi, Xaqani, Nizami, Mücirəddin

¹ Bax: Sadiqi Kitabdarın "Məcməül-xəvas" əsərinin Xəyyampur tərəfindən edilən tərcüməsi, s. 5.

² Məntiqə Muradova. Sadiq bəy Sadiqinin həyat və yaradıcılığı, Bakı, Elm, 1999, s. 42.

Beyləqani, Əvhədi, Nəsimi, Həbib, Xətai və Füzulidən tə'sirləndiyini və bu sətrlərin müəllifinin "Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı XV-XIX əsrlər" adlı əsərindəki fikirləri ilə – Sadiqinin lirik şe'rlərində Nəvai ilə Füzuli tə'siri çarpazlaşması fikri ilə razılaşdığını, həm də Sadiqi qəzəllərinin bir çoxunda Nəvai şe'rinin güclü tə'siri duyulduğunu yazır.¹

Sadiq bəyin təzkirəsindən xüsusi elmi iş yazan filologiya elmləri namizədi Rə'nə Kəbulova isə çox doğru olaraq Nəvainin "Məcalisün-nəfais"i ilə Sadiqinin "Məcməül-xəvas"ı arasında olan, yalnız onların adlarının yaxınlığı deyil,² dil birliyi, struktura yaxınlığı baxımından təhlil etmiş və Nəvainin təzkirə yazmaq sahəsində işini Sadiqi tərəfindən necə inkişaf etdirildiyini faktik materiallar əsasında izahını vermişdir.³ Sadiqi yaradıcılığının Azərbaycanda olan son tədqiqatçılarından M.Muradova, əvvəllər isə filologiya elmləri doktoru Ə.H.Məmmədov⁴ "Məcməül-xəvas" Nəvainin "Məcalisün-nəfais" səpkisində azərbaycanca, Kəbulova R.V. isə onu özbəkçığatay dilində yazıldığını göstərmişlər. Nəvai təzkirəsi üslubunda və quruluşunda əgər Sam Mirzə öz "Təhfe-yi-Sami"sini farsca yazmışsa, Sadiqi "Məcməül-xəvas"ı həmin tərzdə cığatay dilində azərbaycanlı müəllifinin yazdığı ən qiymətli təzkirələrdən biridir. Ona görə də şübhəsiz əsər Azərbaycan dili ünsürlərindən tam azad ola bilməzdi. Sadiqinin təzkirəsi onun

¹ Bax: M.Muradovanın göstərilən əsəri, s. 66, 67.

² Ad yaxınlığı farsdilli hind şairlərindən İstidaxan Arzu (1687-1756) əsərlərində də görmək olar. Həmin şair də təzkirəsini Nəvai təzkirəsinə uyğun olaraq "Məcməül-nəfais" adlandırmışdır. Bax: Г.Ю.Алиев. Персоязычная литература Индии, М., Главная Редакция Восточной литературы, 1968, с. 189.

³ Bax: Р.Кəбулова. Традиции "Маджалис-ун-нафайс" Алишера Навои в тюркоязычной литературе (на материале антологии Садибэка Садики "Маджма-ул-хавас"), автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Ташкент, 1979.

⁴ Bax: Əzizəğa Məmmədov. Şah İsmayıl Xətai, Azərbaycan Uşaq və Gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı, Bakı, 1961, s. 35.

Nəvai ilə ədəbi irsin mühafizəsi və yayılması məsələsində Şərq xalqlarına xidmətdə həmfikir, həmməslək olduğunu sübut edir. Sadiqi özündən əvvəl yaşayıb yaratmış Əbdürrəhman Cami, Dövlətsah Səmərqəndi, Əlişir Nəvai və Sam Mirzə kimi təzkirə müəlliflərinin işlərindən bəhs edir və bu müəlliflərin ənənələrini sadəcə davam etmək deyil, onları inkişaf etdirməyi, sonra gələn şairlər haqqında məlumatla öz müqəddimlərini, ənənələrini davam etdirməyi və Nəvai "məclislərinə" uyğun səkkiz "Məclisi-xas" düzəltməyi lazım bilmişdir. Sam Mirzədə olduğu kimi Nəvaini təkrarlamamış, o, səyyidlərə təzkirədə xüsusi yer vermiş, əksər şairlərin yaradıcılığına öz münasibətini bildirmişdir.

Sadiqi Nəvaini özünə müəllim, ustad bilmiş, müəllim kimi təzkirə yazmış, divan bağlamış, yaxşı miniaturçu rəssam və xəttat olmuş, ustadı kimi epik əsəri olan "Fəthnameyi-Abbasi-namdar"da Nizamidən bəhs açmış, Gəncədən ("Gəncənc") çıxıb beş xəzinə yaratdığını göstərmiş, Azərbaycan və farsca məktublarını toplamış, lakin bunları "Münşəab" halında bir tam əsər kimi verməmişdir. Nəvai də istə'dadlı rəssam, xəttat və musiqişünas olmuşdur.

"Türkin "Rəisüş-şüərası" deyə təlqin olunan"¹ Sadiqinin adı iftixarla çəkilmişdir. Əvvəllərdə deyildiyi kimi, klassiklərin əlyazmalarının üzünü köçürüb, gözəl tərtibdə yayılmasında Nəvainin xidməti böyük olmuşdur. O, bu işdə ətrafına topladığı xəttatlardan istifadə etmişsə, Sadiqi bununla şəxsən özü məşğul olmuşdur. Füzulinin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsində böyük xidməti olan şair, Füzulinin otuz min beytdən ibarət əş'arını köçürdüyünü göstərmişdir. "Təxminən otuz min beyt əş'arı hər kim, bu həqir öz xətti birlə mütaliə qıldım".² Sadiqinin bu sözlərinə əsasən akademik H.Araslı,³

prof. M.Quluzadə¹ Sadiqi Füzulini avtoqrafdan oxuduğunu göstərmiş, sonrakı tədqiqatçılar da bu fikri təkrar etmişlər.

Ən əvvəl, onu qeyd etmək lazımdır ki, bu vaxta qədər çap olunmuş dünya kataloqlarında Füzulinin avtoqrafına təsadüf edilməmişdir. Ümumiyyətlə, Füzuli həyatda olan dövrdə hazırlanan əlyazma divanlarına təsadüf edilməmişdir. Füzulinin divanlarının nəşrində ilk, əsas götürülmüş nüsxələr (Bakı, Daşkənd və iki Leningrad nüsxəsi) də 1572, 1581, 1589, 1600-cü illərdə Füzuli vəfat etdikdən sonra yazılmışdır. Sadiqinin kitabdarlıq dövründə köçürülən Füzuli əlyazmaları isə vardır. Füzulinin həmin dövrlərdə nəstə'liqlə köçürülən fars dilində əlyazma divanından bir hissə Təbriz milli kitabxanasında (şifrə № 2859) saxlanılır.² Bu əlyazmasının tarixi hicri 1007 (=1598)-ci il olduğu göstərilmişdir. Əlyazması Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin kitabxanasından daxil olmuşdur. Bunun Sadiqi xətti ilə köçürüldüyünü heç də iddia etmək olmaz. Lakin bunu qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvanidə şahların, xanların kitabxanasından gələn əlyazmaları az olmamışdır. İkinci tərəfdən, fikrimizcə, Sadiqi "mütaliə qılmaq" deyərkən heç də oxumağı nəzərdə tutmamışdır. Orta əsrdə "mütaliə qılmaq" sözü həm də yazmaq mənasında işlənmişdir. Bu sözün bir neçə mə'nada, o cümlədən "yazmaq" mənasında işləndiyini, əsrimizin əvvəlində, Daşkənddə çap olunmuş "farsca-ərəbcə-rusca lüğət" də vermişdir.³

Burada Sadiqi demək istəyir ki, "... bu həqir öz xətti bilə yazdım".

Təbriz Sadiq bəyin yaradıcılığının ən çiçəkləndiyi dövrdə mədəni mərkəz kimi çox inkişaf etmişdir.

¹ Mirzəğa Quluzadə. Füzulinin lirikası, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965, s. 58.

² Bax: Fehriste ketabxaneyə milli Təbriz, c. II, Təbriz, 1350, şifr: 2859/2. Füzulinin bu divanı Xəyali divanı ilə bir cildədir. Xəyali divanı sondan, Füzuli divanı isə əvvəldən bir qədər naqisdir. Katibi göstərilməmişdir.

³ Бак: Полный персидско-арабско-русский словарь, составитель: полковник И.Д. Ягелло, Ташкент, 1910, с. 1513.

¹ Məhəmməd Tahir. Türklərin ülm və fənuna xidmətləri, İstanbul, 1327 (=1909), s. 13.

² Sadiq bəy Sadiqi. Məcmül-xəvas, əlyazması, Paris milli kitabxanasında olan nüsxə, var. 40^a, 40^b.

³ H.Araslı. Füzuli əsərlərinin nəşri haqqında. Bax: Füzuli Əsərləri, c. I, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1958, s. 5.

Şairin işlədiyi və rəhbərlik etdiyi kitabxana onun üçün böyük məktəb, universitete rolunu oynamışdır.

Sadiqi qəzəllərindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, burada ictimai motivlər daha çoxdur. O, öz dövrünün tələbatından çıxış edərək dövrünün ictimai-siyasi hadisələri ilə əlaqədar bir çox məsələlərə toxunmuş, lakin bədii ifadə vasitələrindən istifadədə, bədii priyomlarda, xüsusi gözəlin tərifində, məhəbbət anlayışında insana, həyata olan münasibətində öz müəllimlərindən irəli gedə bilməmişdir. Sadiqi Nəvai və Füzuli ədəbi məktəbinin davamçısı kimi zahid və vaizlərdən üz döndərməyi, zünnarı təsbihdən üstün tutmağı, həyatdan zövq almağı, meyxanaya getməyi təbliğ etmişdir. O, "Könlümü" rədifli qəzəlində:

Etmə zahidü vaizü təsbihə talib, tanrı üçün
Mən əsirü mübtəla zünnarə olmuş könlümü,¹ –

deməklə, tutduğu yolu, mövqeyi müəyyənləşdirir. Onun "Bulğay kaş ki", "Kaş ki", "Etdin", "Qalmadı", "Sübh" və başqa qəzəlləri də yalnız rədif baxımından deyil, ideya, məzmun və bədii ifadə vasitələrindən istifadə baxımından Nəvai ilə birləşir.

Sadiqi lirikasında dünyəvi ruh güclüdür. Buna səbəb onun həyata, insanlara bağlılığı, qələndərlərə qoşulub səyahətə zamanı insanların həyatına yaxından bələd olması idi. Ona görə də üstüörtülü olsa da, Şah Cahana öz məhəbbətini bildirir.

Sadiqi Kitabdarın Yaxın və Orta Şərqi xalqlarına bəxş etdiyi əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatı, incəsənəti və mədəniyyəti tarixini, xüsusilə Azərbaycanda xəttatlıq, miniaturçuluq sənətini və ornamentalistika tarixini, ədəbi əlaqələri, ümumiyyətlə Azərbaycan və Orta Asiya xalqları tarixini öyrənməkdə dəyərinə, qiymət və rolunu göstərməklə bərabər bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Sadiqi Kitabdarın əsərlərinin öz sələflərinin əsərləri ilə müqayisədə çox sadə, anlaşılqı, xalq dilinə yaxın olması onun yaradıcılığının gözəl məziyyətlərindəndir.

Onun XVII əsr Azərbaycan şe'rinə dil sadəliyi gətirmiş poeziyası ictimai istiqaməti, məzmun və forma müxtəlifliyi ilə bərabər üslub sadəliyi ilə də seçilir. Bu baxımdan Sadiqinin əsərləri türkdilli ədəbiyyatın inkişafına müəyyən təsir göstərmişdir.

Sadiqi öz müəllimi Nəvai kimi ensiklopedik biliyə malik şairlərdən olmuşdur. Onun lirikasından gətirilən aşağıdakı misallar Nəvai və Füzuli ədəbi məktəbinə bağlılığını və onu davam və inkişaf etdirməyə, necə çalışdığını göstərir:

Müddəi qovlilo çun kim, salmadın gözdən mənə.
Saxlasın ey sevgilim, tanrı yaman gözdən səni.
Pənbəyi-dağ eylədi puşido üryan cismimi,
Neylərəm, ey həmnışin, şimdən geri piraheñi.¹

Qəzəldəki "pənbəyi-dağ"ın üryan hədnə piraheñ olmasi fikri, yə'ni eşqdən cünun olmuş aşiqi hədnəinə çoxlu dağ basılıb üzərinə qoyulmuş pambuq bütün hədnəini örtməsi və hədnəini örtmüş pambuq ona piraheñi əvəz etməsi Füzuli qəzəlini xatırladır. Deyildiyi kimi, mövzu Nəvaiddən gəlmişdir. Lakin Füzuli mövzu üzərində işləmiş, onu daha da inkişaf etdirmiş, sənət süzgəcindən keçirmişdir. Bu bir daha təsdiq edir ki, Nəvai əsərlərindən Azərbaycan şairlərinin istifadə etməsi, bəhrələnməsi iki yol ilə getmişdir. 1. Füzuli vasitəsilə. 2. Nəvainin öz əsərlərindən, orijinaldan istifadə vasitəsi ilə.

Füzulidən sonra gələn Azərbaycan şairləri həm Nəvaini, həm də Füzulini oxumuşlar. Bə'ziləri isə Füzulidən istifadə edərkən Nəvaiddən də bəhrələnmişlər. Füzuli poeziyasından bəhrələnmək, elə Nəvaiddən Füzuli vasitəsilə istifadə deməkdir. Bu iki sənətkarın poeziyasında olan ideya-məzmun məsələsini biri-birindən ayrı təsvir etmək olmaz və Sadiqi Nəvaini daha çox oxumuşsa da Füzulini də yaxşı, mükəmməl bilmişdir.

Nəvai yaradıcılığı ilə, Nəvai sənəti ilə ən sıx əlaqədə yazıb yaratdığı üçün əsərləri Azərbaycan-əzbək ədəbi əlaqələri öyrənmək baxımından ən tutarlı mənbə olmaqla bərabər, xü-

¹ Sadiqi. Külliyyat, əlyazması, Tehran Universitetinin kitabxanası, vər. 699^a.

¹ Sadiqi. Külliyyat, əlyazması, Tehran Universitetinin kitabxanası, vər. 699.

susilə onun "Məcməül-xəvas"ı yalnız Azərbaycan ədəbiyyatını deyil, özbək, türkmən, türkiyə və başqa xalqların ədəbiyyat tarixlərini, bu xalqların ədəbiyyatlarının əlaqəli şəkildə, inkişaf yollarını müəyyənləşdirmək işini asanlaşdırmış, tədqiqatlara dəyərli əlavələr etmiş, unudulmuş, əsərləri itib-batmış şairləri üzə çıxarmış, onlar haqqında fikir söyləmiş və beləliklə də ədəbiyyat tarixlərini zənginləşdirmişdir.

Sadiqi Nəvaidən təxminən bir əsr sonra yazıb yaratsa da, ondan əvvəl Nəvai əsərlərindən istifadə edənlər olmuşsa da, o, Nəvai ədəbi irsi ilə ilk böyük tanışlığın üçüncü görkəmli Azərbaycan şairi olaraq qalır. Sadiqi Nəvainin təsiri ilə yazdığı əsərlərində ustadının, müəlliminin adını çəkən, onun sənətkarlıq qüdrətini yüksək qiymətləndirən mütəqəddimlər qrupuna daxil olan şairdir.

NƏVAİ VƏ XVIII-XIX ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Ədəbiyyat və incəsənət həvəskarlarının ailəsindən çıxmış Nəvainin uşaqlıqdan Nizami Gəncəvi, Fəridəddin Əttar, Qasım Ənvar kimi şairlərin əsərlərini dərindən mütaləsi, Lütfi, Ətəyi qəzəlləri ilə maraqlanması, Hafiz qəzəllərinə dərin məhəbbət bəsləməsi, onun hələ gənc yaşlarında tarixçi Şərafəddin Əli Yəzdi, söz sənəti Kamal Türbətli, poetikanın dərin bilici Dərviş Mənsurla görüşməsi, Səmərqənddə məşhur İslam hüquqşünası və ərəb dilinin istedadlı mütəxəssisi Xoca Fəzlullah Əbülleyxin mədrəsəsində təhsil alması, Şah Səbzəvari ilə yazışmaları,¹ poeziya həvəskarı Seyid Həsən Ərdəşirlə, böyük şair, alim Əbdürrəhman Cami kimi şəxsiyyətlə yaxın olması, ümumiyyətlə farsdillilə türkdillilə poeziyanın nəəliyyətlərindən məharətlə istifadəsi ona şöhrət gətirmiş və özündən sonrakı ədəbiyyata, xüsusən də XVIII-XIX əsrlər ədəbiyyatına xoş təsir bağışlamışdır.

Maraqlıdır ki, hər iki xalqın – Azərbaycan və özbək xalqlarının ədəbiyyatlarının taleyi də XVIII-XIX yüzilliklərdə cəmi olmuşdur. Bu vəziyyət, əlbəttə, siyasi, ictimai və iqtisadi zəmin üzərində yaranıb inkişaf edirdi. Ölkədə xanlıqlar, bu xanlıqlarda şairlərin ədəbi məclisləri, məclislərin tematikası, qəzəlxanlıq, ictimai-iqtisadi bərabərsizlik, ədalətsizlik, digər tərəfdən, demokratik ünsürlərin, realizm ünsürlərinin yaranması hər iki xalqın ədəbiyyatlarını biri-birinə yaxınlaşdırmışdır. Bütün Şərqi ölkələrində olduğu kimi, Özbəkistan və Azərbaycanda da XVIII-XIX yüzilliklərdə qadın şairlərinin sayı artır. Şərqi qadınları həyat hadisələrinin, cəmiyyətdə yaranan dəyişikliklərin nəticəsində, öz hüquqlarını, sevib-sevilməyə onların da qadir olduqlarını, ümumiyyətlə insani hüquqlarını anlamağa başlayırlar. Əgər özbək xalqı Üveysi, Nadirə, Məhzunə kimi qadın şairləri ədəbiyyat tarixinə bəxş etmişsə, həmin dövrdə azərbaycanlıların Heyran xanım, Ağabəyim ağa, Fatma xanım Kəminə, Xurşidbanu Natəvan, Aşıq Pəri, Hacı qızı Əfruz kimi şairləri və aşıqları olmuşdur. Əlyazma mənbələr göstərir ki, orta əsrdə də çox şairlər yaşamış, lakin təzkiyəçilər qadın şairlərinə biganəlik göstərərək, onları öz təzkiyələrinə daxil etməmişlər. Bununla bərabər inkar edilməz həqiqətdir ki, məhz XVIII-XIX yüzilliklərdə qadın şairləri çox olmuşdur.

XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq XVIII-XIX yüzilliklərdə xalqların progressiv mədəniyyətinin, bu progressiv mədəniyyət zənginlikləri əsasında yaranmış əlaqələrin, ümumiyyətlə ədəbi əlaqələrin tarixinin öyrənilməsinə xüsusi fikir verilir. Elə ona görə də Azərbaycan, rus və özbək ədəbiyyatşünaslığında ədəbi əlaqələrin öyrənilməsi sahəsində böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin tədqiqinə, xüsusən Nəvainin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqəsinə aid olan əsərlərin əksəriyyəti XV-XVII yüzillikləri əhatə edirdi. Bu əlaqələrin XVIII-XIX yüzillikdə davamına baxmayaraq ədəbiyyatşünaslardan F.B.Köçərli, S.Mümtaz, H.Araslı, F.Qasımzadə və başqalarının müəyyən münasibətlə yazdıqları

¹ Бах: Е.Э.Бертельс. Избранные труды. Навои и Джами, М., изд-во "Наука", 1965, с. 69-77.

əsərlərindəki yığcam məlumatları və ayrı-ayrı məqalələrini,¹ eləcə də bu sətrlərin müəllifinin rus dilində Daşkənddə çap edilmiş kitabında² olan həmin əsrə aid hissəni və başqa-başqa məqalələrini nəzərə almasaq, demək olar ki, bu sahədə azərbaycanca əsaslı tədqiqat əsəri yox dərəcəsidir. Göstərilən məlumatlar – "XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri"³ və bu sətrin müəllifinin yazdığı ayrı-ayrı məqalələrdə olduğu kimi XIX yüzilliyin ədəbi əlaqələrinə aiddir. Bunun səbəbi odur ki, XIX yüzilliyə nisbətən əlaqələr daha geniş olmuş və bu dövr Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri tarixində xüsusi mərhələ təşkil etdiyindən XVIII əsr əlaqələrini bir növ kölgədə qoymuşdur. Bununla belə tədqiqat göstərdi ki, Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri XVIII əsrdə də olmuş və bunu həmin əsrin ədəbiyyatında, hətta yeni ədəbi məktəb yaradan, novator şair Molla Pənah Vəqifin lirikasında da, geniş olmasa belə, görmək mümkündür.

XVIII əsrdən başlayaraq Azərbaycanda realist ədəbiyyata meyl güclənir. Realizmə meyl göstərən sənətkarlar qüvvəti xalqdan, şifahi xalq ədəbiyyatından alırdılar. Əsasən heca vəznində yazılan bu dövr poeziyası mücərrəd məhəbbətdən deyil, insanın daxili aləminin, ictimai həyatının müxtəlif cəhətlərini zəif də olsa, real cizgilərlə təsvir edirdi. Bu ədəbiyyatda nikbin ruh hakim idi. XVIII əsrin realizmə meyl edən şairlərin ən görkəmli Molla Pənah Vəqif (1717-1797) cəmi zamana bu ədəbi cərəyanın başçısı kimi böyük bir ədəbi məktəbin yaranmasında mühüm rol oynamış və bu məktəbə mənsub bir çox səbəbkarların yetişməsinə səbəb olmuşdur. "Vəqifin başçılıq etdiyi bu ədəbi cərəyana XVIII əsrin ən görkəmli şairləri olan Həmid, Saleh Şirvani, Şikəstə Şirin kimi şairlər

mənsub idilər. Lakin yeni ədəbi üslubda yazan şairlərin hamısı eyni siyasi-ictimai cəbhənin adamları deyildi. Bunların içərisində mürtəcə ideyalar təbliğ edən şairlər də vardı. Realizmə meyl göstərən şairlər içərisində Baba Şirvaninin yaradıcılığı bu ədəbi cərəyanın əsas istiqamətini təyin etmək üçün səciyyəvidir".¹

XVIII-XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı qədim ədəbiyyatımızın mütərəqqi ənənələrinin davamı və inkişafı olmaqla, tarixi hadisələri dövrün tələbinə uyğun daha çox əks etdirir. Orada qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik motivləri artır, qəhrəmanlıq eposları, dastanları ilə zənginləşirdi. XVIII əsr şe'r dilində xalq dili təsiri artır və yad təsirindən xeyli təmizlənmiş şəkildə alır. Azərbaycanda mədəni həyatda yaranan canlanma, Şamaxı, Şəki, Gəncə, Təbriz, Naxçıvan, Quba, Bakı və başqa şəhərlər kimi sənətkarlıq, ticarət mərkəzləri, həm də ölkənin mühüm mədəniyyət ocaqlarında ədəbiyyat və incəsənətə maraq xeyli güclənmişdir. Molla Pənah Vəqif, Aşıq Pəri, Əbülqasim Nəbatı kimi aşıq səpkisində yazan şairlərlə yanaşı, müxtəlif şəhər və məhəllələrindən saysız hesabsız bəyati, qoşma, gəraylı və heca vəznində olan şe'rın başqa növlərində yazan xalq şairləri və aşıqlar meydana çıxmışdır. Bu əsərlərdə xalq ruhu, onların istək və arzuları ifadə olunurdu. Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olması 1828-ci ildə Rusiya dövləti ilə İran arasında bağlanan Türkmənçay sülh müqavilənaməsi ilə rəsmiləşsə də əslində bu birləşmə hələ 1803-cü ildən başlamışdır.² Bu birləşmənin ilk çağlarında Azərbaycanın mədəni həyatında əsaslı dəyişikliklər olmasa da, rus mədəniyyətinin müəyyən müsbət cəhətlərinin təsirini də inkar etmək olmaz. Bu müəyyən qədər inkişaf üçün zəmin yaradırdı. Həmin illərdən başlayaraq Rusiya tərəfdarlığını qəbul edən ziyalılar övladlarına rusca təhsil verməyə çalışırdılar. İsmayıl bəy Qutqaşanlı, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Kazım bəy, Mirzə Cəfər Topçubaşov rus dilini həvəslə öyrənmələri nəticəsində dünya mədəniyyətinin mütərəqqi ideyaları

¹ Bunlar haqqında bax: əsərin "Nəvai irsinin Azərbaycanda öyrənilməsi tarixinə dair" bölməsinə.

² Бак: Навои и азербайджанская литература. Ташкент. "Фан", 1990.

³ Бак: Qarayev Nəsrəddin Sədrəddin oğlunun "XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri" adlı namizədlik dissertasiyası işi, B., 1971, Azərb. EA Əsaslı kitabxanası.

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (üç cildə), c. I, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1960, s. 448.

² Bu haqda bax: F.Qasımlı. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, Azərb. Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1956, s. 22.

ilə tanış olmuşlar. Rus mütərəqqi ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbiyyatı surlarına daxil olması nəticəsi idi ki, Azərbaycan realist ədəbiyyatının ilk rüşeymləri yaranmış oldu. İnkaredilməz həqiqətdir ki, Şimali Azərbaycanın qabaqcıl ziyalılarının rus mədəniyyəti və bunun vasitəsi ilə Avropa mədəniyyəti ilə sıxı təmasda olması və Şimali Azərbaycan vasitəsilə cənuba mütərəqqi ədəbiyyatın nüfuz etməsinin labüd nəticəsi idi ki, XIX əsrdə ədəbiyyatdan bacarıqla istifadə edən "Sələbiyyə" müəllifi Mirzə Məhəmməd Bağır Xalxalı (1829-1901), M.F.Axundovun bilavasitə təsiri altında yazıb yaratmış Əbdürrəhim Talibov (1855-1910), Zeynalabdin Mərağai (1837-1910) kimi mütərəqqi yazıçılar yaranmışdır. M.F.Axundov özü də elə Mirzə Şəfi Vəzəhin maarifçi dünyagörüşü təsiri altında müasir elmlə məşğul olmağa başlamışdı. XIX əsrdə yaranıb inkişaf etməkdə olan Azərbaycan tənqidi realizmə qüvvət verən klassik Azərbaycan ədəbiyyatın mütərəqqi ənənələri ilə bərabər, klassik rus ədəbiyyatının müəyyən mütərəqqi təsiri olduğunu inkar etmək olmaz. XIX əsr Azərbaycan ziyalıları Puşkin, Lermontov, Tolstoy, Qoqolun əsərləri ilə maraqlanırdı, onları tərcümə edirdi, yayırdılar. Rus klassiklərinin əsərlərinin Azərbaycanda yayılmasında və tanınmasında Mirzə Fətəli Axundov, Qaibov Abbas Ağa, Məhəmməd Tağı Sidiqi və başqalarının mühüm rolu olmuşdur. Elə ona görə də bu dövr ədəbiyyatında təbəqələşmə, müxtəlif, biri digərinə zidd cərəyanlar yaranır. Azərbaycan tarixində deyilir: "O zamankı Azərbaycan ədəbiyyatında (XVIII əsr nəzərdə tutulur – C.N.) realist xalq və saray ədəbiyyatından ibarət biri-digərinə zidd iki cərəyan mövcud idi. Birincisi – mütərəqqi istiqamətin nümayəndələri xalq kütlələrinin arzu və istəklərini ifadə edərək, Azərbaycan həyatının düzgün təsvirini verirdilərsə, saray şairləri xalq həyatından kənarda durur, hakim sinfin həyatını mədh edir".¹ Saray ədəbiyyatı dedikdə qəzəl, qəsidə yazmaq nəzərdə cəmlənir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində klassik üslubda, lirik əsərlər yazan şairlərin özlərini də bütünlüklə saray ədəbiyyatı

nümayəndəsi adlandırılıb keçmək heç də ədəbi prosesi doğru qiymətləndirməyə yardım edə bilməzdi. Bu dövrdə lirik və epik əsərlər yazan şairlərin özləri də müxtəlif istiqamətdə fəaliyyət göstərirdilər. Onların bir qismi XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında doğrudan da mütərəqqi mövqə tutmuş, hakim sinfin ideologiyasına müdafiə edir, digərlərində isə narazılıq motivləri, dövrün şikayət ifadə olunurdu.

XVIII-XIX əsrin bir qism lirik əsərlər müəllifləri klassik ənənələrdən çox səmərəli istifadə etməklə Nəvayi-Füzuli ədəbi məktəbinin davamçıları olmuşlar. Nəvayi eləcə də Füzulinin mütərəqqi panteizmi – mistik panteizmdən fərqləndiyi üçün orada humanizmi, insanpərvərlik güclü olmuşdur. Nəvayi və Füzuli ədəbi məktəbinə mənsub olan XVIII-XIX əsr şairlərin poeziyası da seçilmiş, məşhurlaşmış, ədəbiyyat tarixində mütərəqqi rol oynamışdır. Əlbəttə, "hər qəzəl yazan və Füzuliyə nəzirə tərtib edən müqəllid Füzuli müəqibi sayıla bilməz",¹ Nəvayiə nəzirə yazan hər şair də Nəvayi məktəbinə mənsub ola bilməz. Söhbət məhz xalq mənavi qida verən, öz tərəvətinə heç vaxt itirməyən, əsərlərdən, həm də dövrün zamanının övladı kimi ictimai hadisələrə münasibətdən çıxış edərək, xalqın, insanların səadəti uğrunda çalışan, onların istək və arzularını əsərlərində tərənnüm edən şairlərdən gedir. Bu qismə aid şairlərin bir çoxu biri digərinə zidd deyil, biri digərinə müsbət təsir edən, həm aşəq şe'ri tərzində, həm də qəzəl, mürəbbə, müsəddəs, ümumiyyətlə divan şe'rləri yazmışlar. Vəqif, Zakir kimi sənətkarlar ədəbiyyatın hər iki növündə şe'rlər yazmışlar. Vəqif öz sadə və gözəl qoşmalarında klassik şe'rın bədii priyomlarından çox səmərəli istifadə etmişdir.

Akademik H.Araslı XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində yaşamış Aşıq Valehin "Cəhannüma" adlı şe'rindən, Mirzə Yusif Nərsesovun "Məcmuci-Vəqif və sair müasirin" adlı əsərinin Temurxanşurada 1856-cı ildəki nəşrinə əsasən gətirdiyi şe'r parçasından Vəqifin adı klassik Şərq şairləri ilə bir

¹ Azərbaycan tarixi, c. I, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1961, s. 406.

¹ H.Araslı. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli, Bakı, Uşaqgənc-nəşr, 1958, s. 291.

sırada çəkildiyini göstərməsi də təsadüfi deyildir. Şe'rin birinci bəndində

Hafizü, Nəvai, Füzuli, Cami,
Şeyx Sə'di, Hilali, Ürfi, Nizami,
Dünya, səndə kəşt cələyib təməmi,
Firdovsitək nəzmi-dürəşan hanı –

deyir, sonra isə Vaqif xüsusi bənd ayıraraq adını xüsusi çəkir, yazır: "Tapmaq olmaz o kamalda can hanı".¹ Əsərdə ilk öncə, xalq şe'ri yaradıcıları tərəfindən Vaqifin məhəbbətlə qarşılınıb, Firdovsi, Nizami, Sə'di, Hafiz, Nəvai, Füzuli ilə bərabər qiymətləndirilməsi, digər tərəfdən, göstərilən bənddə XVIII əsrdə görkəmli sənətkarlar sırasında Nəvainin də Aşiq Valeh kimi xalq şairləri, aşığıları tərəfindən tanındığı, qiymətləndirildiyi aydınlaşır.

Vaqif klassik ədəbi ənənələri yeni şəraitdə, yeni şəkildə davam və inkişaf etdirən şairlərdən olmuşdur. Sənətkarlıq qüdrətini o, əsas e'tibarilə yazdığı qoşma, gəraylı, təniz və heca vəzninin başqa növlərində göstərmişsə də klassik qəzəl sənətkarlarının – Sə'di, Hafiz, Cami, Nəvai, Füzuli kimi şairlərin əsərlərini çox məhəbbətlə oxumuş, onlardan istə'dadlı, novator şair kimi səmərəli şəkildə istifadə etmişdir. Gözəlin tərifində seçdiyi bədii priyomlarda klassik qəzəl ustalarının yolu ilə getməsi, lakin şe'rdə bədii ifadə vasitələrindən çox canlı, sadə, xalqın danışığı dilində verməsi onun "Bəri bax!" rədifli müxəmməsində açıq-aşkar duyulur. Müxəmməsə şair, Hafizin, Caminin gözəli tərif etməsindən də xəbəri olduğunu qələmə alır.

Mən sənin vəsfini, ey mahi-kərəm,
Hafizdən, Camidən artıq söylərəm.

Haqq bilir ki, səni necə istərəm,
Ey bivəfa qədərbilməz, bəri bax!

Vaqifin məhəbbət lirikasında, eləcə də ictimai lirikasındakı klassik ədəbi ənənələrlə əlaqə məzmun baxımından olmuşdur. Klassik şairlərdə, o cümlədən, Nəvai və Füzulidə gözəl bə'zi hallarda ilahi, romantik olsa da, çox hallarda həyatla bağlıdır. Əgər Nəvai və Füzuli əsərlərində əksər halda dünyəvi məhəbbət, dünyəvi ruh tərənnüm olunursa, bu mə'nada Vaqifin məhəbbət lirikası ilə birləşir. Şərq şairlərinin işlətdiyi məfhumlar, obrazlar Vaqifdə təkrar olunmur. Ənənələrdən şair yaradıcı surətdə bəhrələnməmiş, aldığı məfhumları, obrazları sənədləşdirmiş, canlı xalq ifadələri ilə, özünə xas xüsusiyyətlərlə orijinallaşdırmışdır. Vaqifin şe'rlərindən mə'lum olr ki, bu şair nə Hind, nə İraqi, nə də Türkiyə üslubunda deyil, məhz XVIII əsrdən başlayaraq formalaşan Azərbaycan üslubunda yazıb yaratmışdır. Bu üslub hələ Qövsü Təbrizi şe'rləri ilə başlasa da, əsasən XVIII əsrin əvvəllərində formalaşmışdır.

Vaqifin ictimai məzmunlu şe'rlərində də Nəvai və Füzuli əsərləri ilə əlaqə vardır. Onun yaşadığı dövrdə hökm sürən istismara qarşı nifrətini bildirən, dövr və zamanada ədalətsizliyin tə'sirindən insanlarda, dost-aşnada yaranan səmimiyyətsizliyin təsviri olan –

"Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim,
Hər nə gördüm əyri gördüm, özgə halət görmədim" –

misraları ilə başlanan müxəmməsini oxuduqda, məzmun cəhətdən Nəvai və Füzulinin şe'rlərində verilən fikirlərlə necə də həmahəng olduğunu görmək çətin deyil. Nəvainin

Bir vəfa kimcə ki, men qıldım faş,
Yüz cəfa utrudə erdi padaş.
Göz anin yuliğakim yetgürdüm,

¹ Araslı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı, 1956, s. 295.

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1968, s. 132.

Gözde yüz neş bəlasın gördüm.
Qaysınınq alındakim, qoydum baş,
Yağdı başımca cəfasidin taş.¹

Və Füzulinin:

Dust bəpərva, fələk bərahm, dövrən bəsükun,
Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale zəbun.²

misraları, şübhəsiz ki, eyni münasibətlə meydana çıxmışdır. Füzuli ən'ənlərinin XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqəsindən danışarkən prof. M.Quluzadə çox doğru olaraq həmin şe'r haqqında yazarkən bu nəticəyə gəlmişdir:

"Dərin fəlsəfi-ictimai məzmunu, böyük bədii ümumiləşdirmə qüvvəsinə malik olan bu gözəl əsər klassik Azərbaycan şe'rinin ən yaxşı nümunələrindən biri olmaqla bərabər, Nəvai və Füzuli ən'ənləri ilə daha çox səsələşməsi cəhətdən də səciyyəvidir".³

Beləliklə, hər üç şe'r yalnız ən'əne gücünün təsiri ilə deyil, daha çox bu şairlərin öz dövrlərindəki haqsızlığı, ədalətsizliyi, dost-aşnanın biganəliyini görüb, cəmiyyət hadisələrinə eyni münasibətlərin nəticəsində meydana çıxmışdır. Nəvai və Füzuli şe'rləri ilə bu cür əlaqə dövrün başqa şairlərin də, xüsusilə Molla Vəli Vidadi (vəf. 1809) əsərlərində də görmək mümkündür.

Vidadi şe'rlərindəki kədər, şikayət ictimai xarakter daşıyır. Realizmə meyli edən yeni şe'r cərəyanının ilk nümayəndələrindən biri olan bu şair həyatdakı haqsızlıqları, ictimai dərdləri dərinlən hiss etdiyi üçündür ki, çox kədərlənmişdir. Çox haqlı olaraq Akademik H.Araslı onun bir betini misal

gətirərək göstərirdi ki, Vidadinin kədəri şəxsi deyil, ictimai həyatdan gələn vətəndaşlıq kədəridir.¹

Dağ-daş yanar, ulus, oymaq, el ağlar,
Öz başıma yalnız məgər ağlaram?

Vidadi də Nəvai kimi vətən həsrəti, nakam məhəbbət, dövrən, dost-aşnanın biganəliyindən acı-acı şikayətlər etmişdir. Əlbəttə, Nəvai əsərlərində şikayət olsa da, əsasən nikbin ruhlu bir sənətkar kimi, gələcəyə ümid bəsləmiş, insanları dünyə-nə'mətlərindən faydalanmağa çağırmışdır.

Vaqif kimi nikbin əhvali-ruhiyyəyə malik olmasa da əsərlərinin vəznə, üslub xüsusiyyətləri ilə Vaqif ədəbi məktəbi ilə birləşən Vidadi şe'rlərini oxuduqda bu şair də klassik poeziyadan, o cümlədən Füzulidən və əsərləri Azərbaycanda çox yayılan Nəvaidən bəhrələndiyinə şübhə qalmır. Əlbəttə, bu əlaqə əsasən deyildiyi kimi əsərlərin məzmununda çox özünü göstərir.

XIX yüzillikdə isə Nəvai yaradıcılığı ilə əlaqə daha güclü olmuşdur. Əgər Nəvai dilində yazan XVII əsr şairlərindən hələlik Sadiq bəy Sadiqi tanınarsa, XIX əsrdə Kazım ağa Salik, Abdulla bəy Asi, Mirzə Həsən Yüzbaşıadəni və b. göstərmək olar. XIX yüzillikdə Azərbaycan şairlərinin bir çoxu, o cümlədən Kazım ağa Salik, Mirzə Cəbrayıl Süpehri Dərbəndi, Mirzə Həsən Qarabaği, Abdulla bəy Asi, Qənnadi Şirvani, Molla Qədir Naci, Hacı Mollazadə, Bixud Şirvani, Nakam İsmayıl bəy Nəvainin çox qəzəllərini əzbər bilmişlər. Bu şəxslər Nəvainin şe'rlərini təkrar-təkrar oxumaqla həm də cığatay dilini öyrənmişlər. Bunların cığatay dilində yazdıqları bir çox şe'rlər hazırda Azərbaycan EA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

Beləliklə, Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin davamı və inkişafında xidmətləri olan şairlərin yaradıcılığında Nəvai

¹ Алишер Навоий. Хазойиништ-маоний, ж. IV, с. 717 (Səqinamədən).

² M.Füzuli. Əsərləri, c. I, Bakı, 1958, s. 261.

³ M.Quluzadə. Füzulinin lirikası, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1965, s. 370.

¹ H.Araslı. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı, 1956, s. 259.

əsərləri ilə əlaqə həm dil, həm də mövzu, məzmun və forma baxımından olmuşdur.

Hecə vəznində yazılmış, geniş xalq kütləsinin ruhuna uyğun, qəlbına yaxın, onun daha tez mənimsədiyi şe'rlərin genişlənməsi, inkişafı ictimai və siyasi hadisələrlə əlaqədər, günün tələbinə uyğun idi. Şübhəsiz ki, cəmiyyət hadisələrində baş verən, hətta kiçik dəyişikliklər insan xarakterində də dəyişikliyə səbəb olur. Bu xüsusiyyət ədəbiyyatda da özünü göstərir. Hər hansı dövrün ədəbiyyatı həmin dövrün aynasıdır. Ədəbiyyat hər bir dövrdə sinifli olmuşdur. Böyük sənətkarlar ədəbiyyata yüksək ideyalıq, beynəlmiləl pafos, həqiqi xalqilik gətirməyə, insanın daxili zənginliyini istək və arzularını tərənnüm etməyə çalışmışlar.

Azərbaycan ədəbiyyatında bəhs edilən dövrdə, realist ünsürlərin artması ictimai-siyasi hadisələr əsasında yaranan ədəbi inkişafın zəruri nəticəsi idi. Bununla belə klassik formada yaranan bir çox şe'rlərdə, divan ədəbiyyatının özündə də realist ünsürlər, ictimai-siyasi hadisələrə tənqidi münasibət, dünyəvi ruh olmuşdur. Əlbəttə, Azərbaycanın keçmişdə Rusiya dövlətinin tərkibinə daxil olmasının, bu birləşmənin nəticəsində yaranan ədəbiyyat, mövzu cəhətdən, fərqlənsə də bununla belə, klassik formada olan şe'rlər mövzu genişliyi və kütləvilik baxımından, əgər günün tələbindən çıxış edərsə, onda ictimai məzmun da varsa, bu, dövr üçün də əlverişli forma idi. Çünki qəzəl vasitəsi ilə müxtəlif ideyanı daha tez, daha geniş yaymaq mümkün idi. Ona görə də qəzəl şe'rini yalnız "məhəbbət forması" olmaqla qalmamış, ictimai və siyasi ideyaların təbliği üçün də əlverişli vasitəyə çevrilmişdir. Ən əvvəl, bu ədəbiyyat musiqili, həm də başqa şe'r növlərinə nisbətən xoşagəlimli, dil və ifadə vasitələri baxımından oxunaqlı, xalq arasında sürətlə yayılması mümkün və kiçik həcmli olduğundan yalnız əyləncə vasitəsi deyil, eyni zamanda müəyyən fikrin təbliği üçün, eləcə də sənətkarlıq "dərsləri" üçün yaxşı bir vəsait idi. Ən səmimi sözlərlə, bədii boyalarla emosional şəkildə ifadə olunan qəzəl çox əhəmiyyətli idi. Belə ki, heç bir şe'r forması kütləvilikdə, ahəngdarlıqda və emosionallıqda qəzəl ilə mə'nada edilə bil-

məzdi. Ona görə də Şərq qəzəli Qərbdə də məşhur idi. Böyük Füzuli də qəzəli bu baxımdan qiymətləndirmişdir:

Qəzəldir səfəbəxşi-əhli nəzər,
Qəzəldir güli-bustani-hünər...
Qəzəl də ki, məşhuri-dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola.¹

Nəvai və Füzuli qəzəllərində olan mövzu müxtəlifliyi heç də xalq şe'ri üslubunda, heca vəznində yazılmış şe'rlərdən, hətta Vaqif kimi böyük sənətkarın şe'rlərindən az olmamışdır.

Bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, XVIII-XIX əsrdə qəzəl öz forma və məzmunu cəhətdən əvvəlki dövrlərə nisbətən inkişaf etmiş, dil baxımından sadələşmiş, xalq ruhuna uyğun, aruzun oynaq bəhlələrindən daha çox istifadə edilmişdir. Bu dövr şairlərin bir çoxu aruzda yazdıqları öz lirik şe'rlərində daxili qafiyələrdən həm də vəznədən elə səmərəli istifadə etmişlər ki, bəzi qəzəllər aşiq şe'ri tərzində yazılmışlardan az fərqlənirdi. Qəzəlin bu cür inkişafı XVIII-XIX əsr Azərbaycan şairlərinin hətta farsca şe'rlərinə də aid etmək olar. Heyran xanımın

Dari bəsi gər aşiqan
Əz arifan, əz aqılan
Ma niz həm bəd nistim
Ma niz həm bəd nistim,² -

beyti ilə başlanan şe'rinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi də onun aşiq şe'ri tərzində, gəraylı formasına gətirib çıxarır.³ XVIII-XIX əsr Azərbaycan lirik şe'rini inkişafına deyildiyi kimi Füzuli əsərləri, həm də Azərbaycanda divanları vətəndaşlıq hüququ

¹ Füzuli divanının dibachəsindən, bax: Füzuli. Əsərləri, c. I, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1958, s. 44.

² Heyran xanım. Divan. Əlyazması, ƏYL, M-217, var. 107^b (Tərcüməsi: Vardır səni bir çox sevən, biz də bir az pis deyilik. Ariflərdən, aqillərdən biz də bir az pis deyilik.)

³ Heyran xanım. Seçilmiş şe'rlər, Azərnəşr, Bakı, 1961, s. 197.

qazanmış Nəvai lirikasının müsbət təsiri olmuşdur. Lirikada İraqi üslubun azalması, şe'rlərin qəliz ərəb, fars sözləri ilə ağırlaşmasının aradan götürülməsində, hətta fars dilində yazılmış şe'rlərə sadəlik, rəvanlıq gəlməsində də Nəvainin azərbaycanlılar arasında yayılmış qəzəllərinin müsbət təsiri olmuşdur. Nəvainin "Çekkanda naqqoşi-qazo ul sarvi-qulru suratin" misrası ilə başlanan qəzəli mətləddən başqa bütün misralar daxili qafiya ilə yazılmışdır:

Ta cəlvə qıldı ul sənəm, leyli sözü buldu ələm,
Səvdam uti ələm, pəst etti Məcnun şöhrətin
Ruxsor açib ul simbər, gamətni cəyləb cəlvəgər,
Uzdiyu getti sərbəsər, gül rəğbətini, sərv ülfətin.¹

Bu misralar necə də Azərbaycan şe'ri kimi, hətta Azərbaycan xalq şe'ri kimi səslənir.

Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri tarixində XIX əsr xüsusi bir dövr olmuşdur. Ümumən Azərbaycan ədəbiyyatının, eləcə də ədəbi əlaqələrin inkişafı tarixində ən məhsuldar olan bu dövrün ədəbiyyatına nəzər saldıqda Azərbaycan şairləri ilə Nəvai yaradıcılığı arasında daha çox səsləşən cəhətlər olduğunu, əlaqələrdə bənzəyişlərin daha da inkişaf etdiyini görmək olar. Lakin bu bənzəyişlər lirik şe'r in əsasən formalaşmasında daha çox özünü göstərmişdir. Doğrudur ictimai, eləcə də məhəbbət məzmunlu şe'rlərdə də yaxınlıq az olmamışdır. Bununla belə fəlsəfi və ideoloji cəhətdən Nəvai şe'rləri ilə yaxınlıq və uyğunluq XV-XVII əsrlərə nisbətən zəifləmişdir. Nəvai əsərlərindəki Nizami Gəncəvi əlaqələri ilə başlamış, sonradan Füzuli tərəfindən davam etdirilmiş, Saib Təbrizi yaradıcılığında inkişaf etdirilmiş fəlsəfi anlayışlarda ümumilik XVIII-XIX əsr lirik şe'rində, daha doğrusu divan ədəbiyyatında zəifləmişdir. Şairlərin yaradıcılığında əlaqə və ümumilik forma poetik ifadə vasitələri və dil xüsusiyyətlərində daha çox olmuşdur. Bütün bunların səbəbi bir tərəfdən, şe'r və sənətə marağın güclənməsi, ictimai və iqtisadi inkişafın nəticəsi olan ədəbi

əlaqələrin genişlənməsi, ikinci tərəfdən, əsasən XIX əsrdə Azərbaycanda yaranan ədəbi məclislərin fəaliyyəti ilə bağlı idi. Ədəbi məclislər fəaliyyətdə olan dövrdə yetişən şairlərin bir çoxu məhəbbət mövzusunda, Nəvai və Füzuliyə nəzirlər yazır, bə'ziləri mersiye və təriqətçi şair kimi mücərrəd ilahi eşqi tərənnüm edirdi. İctimai motivdən məhrum, dövrün tələbinə cavab verə bilməyən şe'rlər antirealist ədəbiyyat idi. Seyid Əzim Şirvani, Qasım bəy Zakir, Mirzə İsmayıl Qasir kimi şairlər isə aşiqanə şe'rlərlə bərabər, ictimai mövzuda da şe'rlər yazırdılar.

XIX əsr Azərbaycanda Nəvai şe'ri ilə bu və ya başqa baxımdan əlaqəsi olmayan şair az tapılar. Lakin bunların hamısı deyildiyi kimi, Nəvai-Füzuli ədəbi məktəbinin davamçısı olmuşlar. Nəvai və Füzuli ədəbi məktəbinin davamçıları o şairlərdir ki, onlar həm forma, həm məzmun, həm ideya, həm də sənətkarlıq baxımından bu dahi şairlərin ənənələrini davam etdirməklə bərabər, öz dövrlərinin tələbatından çıxış edərək şe'r in inkişafına çalışsın, Nəvai-Füzuli sənətinə layiq şe'rlər meydana gətirmişlər. Nəvai şe'ri ilə əlaqə, bənzəyiş Abbasqulu ağa Bakıxanov, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani kimi öz dövrünün mütərəqqi sənətkarlarında da görmək mümkündür.

XIX əsrdə Özbəkstanda da ədəbi əlaqələr baxımından müəyyən canlanma nəzərə çarpırdı. Buxara xanı Əmir Heydər sarayında, ondan sonra Əmir Nəsrulla, Xoqənddə Əmər xan Əmiri saraylarında olan ədəbi məclislərdə özbək şairləri ilə yanaşı, Azərbaycan şairlərinin əsərləri oxunur, onlara cavablar, nəzirlər yazılır və qəzəlləri təxmis edilirdi.

Firudin bəy Köçərli Nəvaidən danışarkən onun XIX əsr Azərbaycan şairləri ilə əlaqəsini belə izah edirdi:

"Əlişir Nəvainin necə ki, yuxarıda zikr olundu, bizim Azərbaycan şüərasına artıq dərəcədə təsiri olubdur və hətta onlardan bə'zisi Nəvainin əş'ar və kəlamına və lisan-i möcüzibəyanına o qədər meyl və rəğbət göstərirlər ki, özləri və cığatay türklərinin lisanında şe'r və qəzəl deməyə və Nəvaiyə nəzirə yazmağa mö'təd olublar. Onlardan məşhuru Qarabağda Abdulla bəy "Asi", Həsən Qara "Hadi" və Mirzə Əli Əskər "Növrəs", Şamaxıda məhrum Hacı Seyid Əzim, Qazaxda Kazım Ağ

¹ Alişer Navoiy. Xəzəyinül-maoniyy, c. 1, qəz. 505, s. 523.

"Salik", Dərbənddə Mirza Cəbrail "Süpehri" və qeyriləridir. Mərhum Abdulla bəy Asinin cığatay dilində öylə dilpəzır qəzəlləri vardır ki, Nəvainin öz kəlamına bənzəyir. Ancaq bu dilin ərbabı onlara tərci verə bilər. Onun cığatay lisasında Şirvan şüərasına yazdığı tərcibəndi ki, öz məqamında dəre olunacaqdır, hər bir əhli-zövq və mərifəti valeh edə bilər".¹

Bəhs edilən dövrdə Füzulinin əsərlərinin əlyazmalarının² Azərbaycana nisbətən Özbəkstanda geniş yayılması da təsadüfi olmamışdır. Bu Füzuli sənətinə özbəklərin verdikləri yüksək qiymətin ifadəsi idi. Füzuli divanlarının xanlıqlar dövründə, xüsusilə Ömər xan Əmiri dövründə (1810-1820) üzü köçürülərək geniş yayılmışdır. Ömər xan Əmiri kolleksiyasından əlyazma hazırda Azərbaycan EA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda da vardır. Əmirinin klassik şairlərin əsərlərinin əlyazmalarının artmasında böyük rolu olmuşdur. Əmiri bir şair kimi Nəvai-Füzuli ədəbi məktəbinin nümayəndələrindən idi. O, Lütfi, Nəvai, Cami, Bidil, Nabi, Kamal qəzəllərinə olduğu kimi Füzuli qəzəllərinə də müxəmməslər bağlamışdır. Füzulinin iki qəzəlini təzmin edərək iki təxmisi yazmışdır.³

Füzuli qəzəllərinə Əmirinin sevimli qadını-Nadirə imzası ilə yazan şairə Məhəlibəyim və ümumiyyətlə xan saray-

larında yaşayan ədəbi məclis şairləri nəzirələr, müxəmməslər yazmışlar.

Filologiya elmləri doktoru Məhbubə Qədirova Füzuli qəzəllərinin Orta Asiyadakı təsirindən danışarkən XIX əsrdə özbək qadın şairlərinin yaradıcılığında bu təsirin daha bariz şəkildə göründüyünü qeyd edir və buna misal olaraq Üveysi və Nədirənin bir neçə qəzəlini verir.¹ Bu nəzirələrdə Füzuli obrazlarına geniş yer verilmiş, qəzəllərdə Azərbaycan sözləri saxlanmışdır. Füzulinin "təmə", "nadanlıq", "ləfz" rədifli qəzəllərinə Üveysi tərəfindən yazılan təxmislər özbək ədəbiyyatı tarixində müvəffəqiyyətli əsərlərdən hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qadınlar da ədəbi məclis ətrafında toplanmışdılar.

Ədəbi məclislər əvvəllər xan və sultanların saraylarında yaranmışdır. Saray sahibləri üçün əyləncə olan həmin məclislərdə əvvəllər qəsidələr oxunardı. Sultan Mahmud sarayında Əbülqasim Firdovsi dövründə qəsidələr oxunduğu ədəbiyyat aləminə məlumdur. Doğrudur, qəsidə ilə yanaşı, XII əsr Gəncə hakiminin sarayında olduğu kimi qəzəl və rübai də oxunurdu.² Teymurilər dövründə də XII əsrə nisbətən öz məzmunu müəyyən qədər dəyişsə də Səkkaki kimi istedadlı şairlər Ulughbəyin tərifinə qəsidələr yazmışlar. Ancaq bu hal əksəriyyətə aid deyildir.

Qəzəl janrı inkişaf etdikcə qəsidənin yerini tutmağa başlayır. Xüsusilə, XIX əsrdə xanlıqlar dövründə şe'r in ən musiqili forması olan qəzəl oxumaq – qəzəlxanlıq geniş şöhrət tapır. Çox qədim tarixə malik olan ədəbi məclislər hər hansı dövrdə olursa-olsun, öz zamanəsinə görə ədəbiyyat tarixində mühüm rol oynamış, ədəbiyyatın inkişafına kömək etmişdir. Çünki ".... məclisdəki qayda-qanuna görə kollektivin, məsələn, "Beytüs-səfa" şairlərinin eyni bir qəzələ nəzirə yazması ədəbi yarış xarakteri daşıdığı üçün təbii ki, "şe'rə qüvvət", "nəzmə mətənət" verməklə şairlik istedadının, sənətkarlıq

¹ Firidun bəy Köçərli. Əlişir Nəvai "Əmir Nizaməddin". Bax: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları, I c., I hissə, Bakı, Azərəşr, 1925, s. 58-59.

² Füzulinin "Leyli və Məcnun"u və divanı nəzərdə tutulur. "Hədiqə-tüs-süəda" orada yayıla bilməzdi.

³ Amiriy. Devon, Toşkənt, "Fan" nəşriyyoti, 1972, s. 334-337. (Bu təxmislərdən biri "Guşeyi-əbrularında çeşmi-cadularımdır" misrası ilə başlanan qəzələ yazılmışdır. Qəzəl Füzuli "Əsərləri"nin 1958-ci il nəşrinin "Əlavə" hissəsinə daxil edilmişdir. Qəzəl Nəvai və Füzulinin bir cildə tutulmuş divanlarının Füzuliyə aid hissəsində olduğundan müxtəlif mənbələrə istinadən onun şübhəsiz, Füzuliyə aid olduğunu söyləmişdik. Əmiri müxəmməsləri içərisində təzmin olunmuş bu qəzələ təsadüf edilməsi fikrimizi bir daha təsdiqlədi.

¹ Bax: Məhbubə Qədirova. XIX əsr Uzbək şairləri ijdida insan və xəlk təkdiri, Toşkənt, "Fan", 1977, s. 28-30.

² Bax: Cəvhəri. Məhsəti və Əmir Əhməd (dastan), əlyazması, ƏYL, M-9.

qabiliyyətinin təkmilləşməsinə, onun inkişafına müəyyən dərəcə bir təkan idi".¹ Ədəbi məclislər XIX əsrdə xüsusi evlərdə də müstəqil şəkildə, şairlərin öz təşəbbüsü ilə fəaliyyət göstərməyə başlamış, beləliklə də şe'r və sənətin xalqa daha çox yaxınlaşmasına təsir göstərmişdir.

Azərbaycanda 1820-1825-ci illərdə Mirzə Şafi Vəzəh tərəfindən "Divani-hikmət" (Gəncə-Tiflis), XIX əsrin birinci yarısında Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsinin rəhbərliyi ilə "Gülüstan" (Quba), 1838-ci ildə Şıxəli Naib tərəfindən təşkil olunmuş "Əncümənüş-şüəra" (Ordubad-Naxçıvan), 1850-1855-ci illərdə Mirzə İsmayıl Qasirin rəhbərliyi ilə "Fövcül-füsəha" (Lənkəran), Şamaxıda isə 1284 (=1867)-ci ildə "Beytüs-səfa",² 1870-ci illərdə Məhəmməd ağa Cürminin mənzilində, onun rəhbərliyi ilə "Məcməüş-şüəra" (Bakı), 1864-cü ildən "Məclisi-üns"³ (Şuşa), 1872-ci ildən Mir Möhsün Nəvvabın rəhbərliyi ilə "Məclisi-fəramuşan" (Şuşa) fəaliyyətdə olmuşdur. Bunlardan əlavə, Dərbənd, Şəki, Quba və Ağdaşda kiçik ədəbi dərnəklər

də olmuşdur. Bəzi ədəbi məclislər bir əyləncə kimi tacirlərin evlərində də təşkil olunurdu.

Mirzə Nəsrullah Bahar və Seyid Əziz ("Beytüs-səfa"), Mir Möhsün Nəvvab ("Beytül-fəramuşan"), Xurşudbanu Natəvan ("Məclisi-üns") kimi şairlərin rəhbərlik etdiyi, dünyəvi ədəbiyyatla məşğul olan məclislər musiqi ilə keçirilirdi. Bu məclislərdə orijinal əsərlərlə bərabər Sədi, Hafiz, Cami, Nəvai, Füzuli kimi şairlərin əsərləri öyrənilir, nəzirlər yazılırdı. Beləliklə, XIX əsr məclisləri Nəvai əsərlərinin xalq arasında daha çox yayılmasına yardım etmişlər.

Əlişir Nəvai şe'rləri Məhəmməd Füzuli şe'rləri ilə yanaşı "Gülüstan", "Əncümənüş-şüəra", "Fövcül-füsəha" və b. məclislərin programına daxil olsa da ən çox "Beytüs-səfa", "Məclisi-üns" və "Məclisi-fəramuşan"-da əsas yer tuturdu. "Ədəbi məclislərdə Firdovsinin "Şahnamə"-si, Nizaminin "Xəməsə"-si, Nəvai və Füzuli divanları oxunurdu. Məclislərdə klassiklərdən oxunan əsərlər üzərində bəzi mübahisə və mühakimələr yürüdülürdü. Lakin məclislərin əsas məşğuliyyəti klassiklərdən seçilən şe'rlərə yaxşı nəzirə yazmaqdan ibarət idi".¹ Ona görə də Nəvai və XIX əsr Azərbaycan şe'rinə danışdıqda əlaqəni ən çox göstərilən məclis üzvlərinin yaradıcılığında axtarmaq lazımdır.

Nəvainin öz dövründə də belə məclislər olmuşdur. Orada Ənvəri, Salman Savəci, Katibi, Nizami, Əmir Xosrov şe'rləri üzərində təhlillər və müqayisələr aparılırdı. Mübahisəli məsələlər – hansı şairin şe'ri qüvvətli olduğunu müəyyən etmək, həll etmək, məclisdə ustadlıq, işini, rəhbərlik rolunu aparan Nəvayiə həvalə olunurdu.

Beləliklə, Nəvai və Füzuli əsərlərinin təsiri altında meydana çıxan şe'rlərə sönük, zəif bir əsər kimi baxmaq səhv olardı.

Yuxarıda deyildiyi kimi, bir yarış xarakterində yazıldığı üçün bunlar əsasən məhəbbət lirikası olsa da, qüvvətli və

¹ N.S.Qarayev. Azərbaycanda XIX əsr ədəbiyyatında ədəbi məclislər (filologiya elmləri namizədi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya işi. B., 1971 (Dissertasiya işi Azərbaycan EA Əsaslı kitabxanasında saxlanılır).

² "Beytüs-səfa" adlı şairlər məclisinin uzun müddət şair Məhəmməd Səfanın adı ilə əlaqədar olduğu, bu şairin evində toplandığı üçün bu şəkildə adlandırıldığı göstərilirdi. Lakin filologiya elmləri namizədi Nəsrəddin Qarayevin "Əlyazmalar xəzinəsində" (Bakı, 1979) çap etdirdiyi "Molla Mahmud Zov'i və onun divanı" adlı tədqiqatında dəlillərlə sübut etmişdir ki, "Beytüs-səfa" Mirzə Nəsrullah Baharın təklifi ilə verilmiş, saflıq, təmizlik mənasında poetik bir addır. Bu məclis Səfanın evində deyil, Əhməd ağanın karvansarasındakı otaqlardan birində toplanmış və bu dövrdə 17 yaşında olan Səfa öz adını çox ehtimal ki, məclis adından götürmüşdür. Bax: Göstərilən məcmuə, s. 43-44.

³ Bu məclis 1864-cü ildən fəaliyyət göstərmiş, 1872-ci ilə kimi adsız olmuş, 1872-ci ildən Natəvanın mənzilinə köçmüş və Natəvan özü məclisə rəhbərlik etmişdir.

¹ F.Qasımlı. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1966, s. 387.

tə'sirli, sənətkarlıq cəhətdən mükəmməl şəkildə meydana çıxmışdır.

Prof. Mirzağa Quluzadə "Füzuli lirikasının özbək əlaqələrindən danışarkən göstərirdi: "... Mövzu, vəzn və qafiya cəhətdən bir-birinə oxşayan əsərləri nəzirəçilik adlandırıb keçmək ədəbi tarixi prosesi doğru qiymətləndirməyə kömək edə bilməz. Çünki Yaxın Şərq ədəbiyyatındakı bədii yaradıcılıq təcrübəsi aydın göstərir ki, böyük sənətkarlar bir-birini sadəcə təqlid etmək məqsədilə deyil, bir növ yaradıcılıq müsabiqəsinə qoşulmaq, yarışmaq yolu ilə eyni mövzuda, eyni janrda əsərlər yaratmışlar".¹

Doğrudur, XIX əsr şairlərinin və ümumiyyətlə lirik şairlərin əsərlərində qafiya, rədif, fikir, vəzn, mövzu, məzmun cəhətdən təkrarlar az olmamış. Şairlər qəzəl sənətkarlarının ənənələrini davam etdirməklə bərabər onların əsərləri əsasında yeni obrazlar yaratmağa çalışmışlar. İstər-istəməz qəzəl şairlərinin hamısında oxşar cəhətlər var. Bu o demək deyil ki, biri digərini məhz təkrar edib. Bu bənzəyiş qəzəlin, ümumən lirikanın məzmun və formasından da gələn cəhətlərdir. Prof. Y.E.Bertels Nəvai qəzəllərindən danışarkən yazırdı ki, qəzəl tamamilə şərti bir formadır. Əsasən dəli lirik şair Hafizin şe'rləri ilə müəyyənləşdirilmiş ənənə tələb edirdi ki, qəzəlin məzmunu görək məhəbbətin təsviri olsun.... Söhbət, məhz hədbəxt sevginin iztirablarından gəlməlidir. Qəzəldə kədərli, oxucuya tə'sir oyada bilən xüsusiyyət olmalıdır.²

"Məclisi-üns"ün ilk təşəbbüskarı olan Mirzə Rəhim Fəna (1841-1929), 1872-ci ildən məclisi hamiliyə götürən Xurşidbanu Natəvan (1830-1897), Məmo bəy Məmai (1834-1918), Mirzə Həsən Yüzbaşov (1840-1904), "Məclisi-fəramuşan"dan Abdulla bəy Asi (1839-1874), Mirzə Ələskər Növrəs (1846-1918), Fatma xanım Kəminə (1840-1898), Həsən Qara Hadi (vəf. 1900), "Beytüs-səfa"dan Seyid Əzim Şirvani (1835-1888), Mollağa Bixud (1830-1892), "Məcməüş-şüara" üzvlərin-

dən Məhəmmədəğa Cürmi (sədr), Əbdülxaliq Yusif (1853-1924), Ağadadaş Müniri (1862-1938), Əbdülxaliq Cənnəti (1855-1931) və başqaları ilə Nəvai, eləcə də Füzuli¹ şe'rləri arasında bənzəyiş çoxdur.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsr ədəbi məclis üzvü olmayan, Nuxada yetişən lirik şairlərdən İsmayıl bəy Nakam (1839-1906) şe'rlərində də Nəvai ilə səsleşən cəhətlər vardır.

Nəvai poeziyası ilə əlaqə XVIII-XIX əsr Cənubi Azərbaycan şe'rinə də vardır. Amma bu əlaqə Şimala nisbətən zəif olmuşdur. Bunun ictimai-siyasi əsasları var idi. Cənubi Azərbaycan ictimai-siyasi inkişaf cəhətdən Şimala nisbətən fərqli idi. İkinci tərəfdən, Cənub şairlərinin əsərlərinin əksəriyyəti fars dilində yazıldığı üçün daha çox Rudəki, Sə'di, Hafiz lirikasından qidalanırdılar. Bununla bərabər Seyid Əbülqasim Nəbati Qaracadaği (vəf. 1845), Təbrizin Məliküş-şüarəsi adını almış, bir çox ictimai xarakterli qəzəl, mükəmməs və rübailər müəllifi Məhəmmədəmin Dilsuz (vəf. 1834), Təbrizdə doğulub gənc ikən Qarabağa köçərək qəzəllərini vətən və nakam məhəbbət təsvirinə həsr edən Ağə Hüseyn Arifi (vəf. 1805), Mirzə Həsən Zünuzi (vəf. 1833), Hacı Mirzə Əbülhəsən Raci Təbrizi (1813-1875), Əbdülməcid Naci, Məhəmməd Aciz Sərabi və başqalarının poeziyasında Nəvai lirikası ilə səsleşən cəhətlər görmək olur. Bunlar bir tərəfdən Nəvai və Füzuli, hətta Vaqif tərzində, digər tərəfdən, dini məzmunlu şe'rlər yazırdılar.

Nəvai və Füzuli qəzəlləri müəyyən dərəcədə, Azərbaycan ədəbiyyatında təqlidçiliyə səbəb olmuşsa da bu, ancaq böyük şairlərin sənətindən deyil, onlardan istifadə dərəcəsinə, sonrakıların istedad dərəcəsinə, istifadə etmək qabiliyyətindən irəli gəlmişdir. Bütün bunlara istifadə edənlərin yaşadığı mühitdən, ictimai-iqtisadi şəraitdən asılılıqlarını da əlavə etmək lazımdır.

Molla Pənəh Vaqif, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani klassik ədəbiyyatdan bacarıqla istifadə edən və onu

¹ Mirzağa Quluzadə. Füzulinin lirikası, Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1965, s. 421.

² Вах: Е.Э.Бертельс. Навои и Джами, М., 1965, с. 88.

¹ Bu şairlərin yaradıcılığında, deyildiyi kimi, Nəvai ilə Füzuli tə'siri üst-üstə düşür.

inkişaf etdirə bilən sənətkarlardan olmuşlar. Qasım bəy Zakir-dən bəhs edərkən çox haqlı olaraq filologiya elmləri doktoru Kamran Məmmədov yazırdı: "Zakir ədəbiyyatdan, sənətdən yaşadığı müasir cəmiyyəti, çürüməyə başlayan üsuli-idarəni, həmin üsuli-idarə sahiblərinin əxlaq və rəftarını, ümumiyyətlə həyatda gördüyü kəsir və nöqsanları tənqid etmək, həm də sadəcə tənqid deyil, ifşa etmək üçün kəsərli bir silah kimi istifadə etdi".¹ Bu şairin əsərlərində tənqid ifşaedici xarakterdə idi.

Sadəcə tənqid bütün lirik şairlərin yaradıcılığında olmuşdur. Lirik əsərlərdə dini e'tiqaddakı zahirpərəstlik, formalizm tənqid edilir, ara-sıra bə'zi ibadət saxta adlandırılaraq pislənir. Məsələn, Əbdülqasim Nəbatı bir rübaisində yazırdı:

Meyxanələri həmişə abad istə,
Sən əhlini də onuntək azad istə,
Məscidlərə gətmə, vaizin tərkini qıl,
Nə ricətə ver qulaq, nə miad istə.²

Belə münasibət Heyran xanım, Şükuhi, Hüdəi və başqalarının yaradıcılıqlarında da vardır. Bu heç də şairlərin dinsiz olduqlarına dəlilət etmir. Sənətkarların ədəbi ən'ənələrini davam etməklə bərabər, deyildiyi kimi, bu hal onların bə'zisinin həm də dini məzhəblərin əsl mahiyyətini anlama bilməmələrindən irəli gəlirdi. Bununla bərabər Nəvai və Füzuli ədəbi məktəbinin Azərbaycandakı nümayəndələri real varlığa canlı əlaqə bəsləmişlər. İnsanlara, xalqlara məhəbbət, izzirah və məşəqqət içərisində yaşayanların taleyinə həssas münasibət onların poeziyasındakı humanizmi artırmış lirikalarına həyatilik və dünyəvi ruh gətirmişdir. Ona görədir ki, XIX əsrin görkəmli sənətkarları tərəfindən Nəvainin həm ictimai, həm də ədəbi fəaliyyətinə çox böyük qiymət verilmişdir.

Azərbaycanın Orta Asiya ilə iqtisadi əlaqəsi də hər bir dövrdə olduğu kimi XVIII-XIX yüzilliklərdə də davam etdirilmişdir. Səmərqəndin ipəyi, kağızı ticarət əlaqələri üçün böyük imkanlar yaratmışdır. Səmərqəndin, demək olar ki, hər məhəlləsində məktəb-mədrəsələrdə yerli əhalidən əlavə, müxtəlif şəhərlərdən gələn yüzlərlə tələbələr təhsil alırdılar. Orta Asiyaya ticarət və yaxud Buxaraya ziyarət məqsədi ilə gedənlər vəsi-təsi ilə yenə də dini və dünyəvi ədəbiyyat gətirilirdi. İqtisadi əlaqələr öz növbəsində mədəni əlaqələrin genişlənməsinə səbəb olurdu. Bununla bərabər Nəvainin hələ öz dövründən onun əsərləri üzərində disputlar aparmaq, Nəvai əsərlərindən bəhrələnmək üçün Azərbaycanda möhkəm tarixi bir zəmin yaratmışdır. Şairin əsərləri, əvvəllərdə deyildiyi kimi, hələ öz dövründən Azərbaycana gətirilib yayılmışdır. XVIII-XIX yüzillikdə yaşayıb yaratmış şairlər məhz bu zəmin üzərində ədəbi əlaqələri davam və inkişaf etdirmişlər.

Maraqlıdır ki, hər iki xalqın ədəbiyyatlarının taleləri də XVIII-XIX əsrlərdə eyni olmuşdur. Bu vəziyyət əlbəttə siyasi, iqtisadi və ictimai əlaqələrdə olan uyğunluq üzərində yaranıb inkişaf edən əlaqənin nəticəsi idi. Ölkədə xanlıqlar, bu xanlıqlarda şairlərin ədəbi məclisləri, məclislərin tematikası və s. eyni istiqamətdə gedirdi.

Beləliklə, Nəvai əsərləri ilə XVIII-XIX əsrdə yaranmış möhkəm əlaqə, klassik ədəbi ən'ənələrin Azərbaycan şairləri tərəfindən müstəqil surətdə öyrənilib davam etmələri, hər bir dövrdə olduğu kimi həmin əsrin əvvəllərində iqtisadi əlaqələrin və bu zəmində yaranmış mədəni əlaqələrin genişlənməsi ilə bağlı olmuşdur.

Klassik ədəbi əlaqələri davam və inkişaf etdirən şairlər poeziyada ədəbi ən'ənələrlə bərabər hər bir dövrdə olduğu kimi, bu dövrdə də Azərbaycan şə'rinə milli xüsusiyyətləri qoruyub saxlaya bilmişlər. Hər bir xalqda, hər bir mədəniyyət tarixində olduğu kimi, Azərbaycan mədəniyyətində də iki mədəniyyət olmuşdur. Bunlardan biri sağa, digəri isə sola, biri tərəqqiyə, inkişafa, digəri isə geriliyə, irticaya doğru çıkmışdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan şə'rinə milli xüsusiyyətlərdən danışdıqda məhz inkişafa doğru, azadlığa doğru meyllər nəzərdə tutulur.

¹ Kamran Məmmədov. Qasım bəy Zakir, Azərb. RFA nəşriyyatı, Bakı, 1957, s. 77.

² Əbdülqasim Nəbatı. Divan, Təbriz, 1303, s. 95.

XVIII-XIX əsrdə Azərbaycanda söz sənətkarı, xalq klassik irsindən – Azərbaycan və özbək ədəbiyyatından, Nəvai və Füzuli əsərlərinin humanizmindən, dünyəvi ruhundan bəhrələnmiş, bu iki şairə daha məhəbbətlə yanaşmış, onlara eyni qiymət vermişlər. Məsələn üçün klassik ədəbi ənənələrdən səmərəli şəkildə istifadə edən XIX əsr şairlərindən Mirzə İsmayıl Qasir yazırdı ki, ona ən çox xoş gələn qəzəl və qəsidə Füzuli sözlərindən və Nəvai "Xəmsə"sindəndir.¹

NƏVAİNİN XVII-XIX ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI İLƏ ƏLAQƏSİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN CƏHƏTLƏR

XVII əsrin sonundan, xüsusilə XIX əsrdə Azərbaycan lirik şe'rinə Nəvai ilə səsləşən cəhətlər xüsusilə artmışdır. Ədəbiyyatın bu dövr nümayəndələri Firdovsi, Xaqani, Nizami, Rudəki, Sə'di, Hafiz, Cami və başqalarının yaradıcılıqlarından çox səmərəli və yaradıcı şəkildə istifadə etsələr də, Nəvai və Füzuli poeziyası ilə əlaqə daha ardıcıl və sıx olmuşdur. XIX əsrdə Nəvai divanları əlyazmalarının Azərbaycanda sayı artmış, onun əsərləri artıq bu dövrdə azərbaycanlılar arasında vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Nəvainin şe'rləri, dilindəki yaxınlıqdan əlavə, azərbaycanlıların ruhuna, zövqünə uyğun olduğu üçündür ki, çox sevilmiş, oxunmuş, əzbərlənmiş, cümlələrə daxil edilmişdir. XIX əsrdə Nəvai şe'rinin təsiri nəticəsidir ki, böyük şairin dilində şe'r yazanların sayı artmışdır.

XVIII-XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli ilə bərabər Nəvai əsərlərinin yayılması ədəbiyyat tarixində bir sıra istedadlı şairlər yaranmasına, digər tərəfdən, müəyyən qədər epigonçu şairlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşsa da bu şairlərin özlərinə də yalnız epigonçu kimi qiymət verib keçmək doğru olmaz. Onlar bu dövrdə, müəyyən qədər öz nüfuzunu itirməkdə olan divan ədəbiyyatı kimi, xüsusilə qəzəl kimi şe'r

formasını qoruyub saxlamaqda, davam etdirməkdə müəyyən xidmət göstərmişlər. Onlar şe'rın qəzəl formasını canlandırıbmışlar. Yaradıcılıqlarında əlaqə və ümumilik olan şairlərin əsərlərində fəlsəfi məzmun əvvəlki əsrlərə nisbətən zəifləmişsə də ictimai məzmun, dil və poetik üslub və sənətkarlıq məsələləri baxımından əsasən lirik əsərlərdə, xüsusilə qəzəllərdə ümumilik çoxalmışdır ki, bu da bəhs edilən dövrdə Nəvai əsərləri ilə əlaqəni şərtləndirən əsas cəhətlər elə biri də bu idi. Belə ki, bir çox şairlər Nəvai dilində yazmalarından böyük zövq almışlar. Onların Azərbaycan dilində olan əsərlərində də cığatay dili ünsürləri əvvəlki dövrlərə nisbətən çoxalmışdır. Bununla bərabər XVIII-XIX əsr şairləri Azərbaycan ədəbiyyatında lirik şe'rə dil sadəliyi, xalq dili üslubu gətirmişlər.

Beləliklə, XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatında Nəvai ilə ədəbi əlaqələri şərtləndirən cəhətlərdən biri Azərbaycan şairlərinin cığatay-özbək dilində yazmaları və ümumiyyətlə bu dilin ünsürlərinin Azərbaycan şe'rinə özünü göstərməsi olmuşdur. Məsələn, Mirzə Həsən Qarabağının:

Xalq üçün ancaq qəzəz candır, mənə canafərin,
Elgə məqsəd rahatı-dil, mənə yarı-dilnişin¹

beyti ilə başlanan qəzəlinin göstərilən bu misralarında, onun aşağıdakı 5-ci və 10-cu beytlərindəki sözlərdə cığatay ləhcəsi işlənmişdir.

Ey xoş ol vadi ki, birdir onda sultanu gəda,
Fərq iməs ol yerdə dərvişü gəni, Xaqani-Çin.

Karvan köç etdi, ey dil, sən ki, qafilən hənuz,
Yol uzaqdır, şəb qaranqu, rəhizən etmiş kəmin.

Bu misralar yalnız dil deyil, hədəi priyom və ideya məzmun cəhətdən də böyük özbək şairinin şe'rləri ilə necə də həmahəngdir.

¹ Bax: M.İ.Qasir. Şe'rlər (farsca), əlyazması, ÖYİ, şifr: B-335 (11443).

¹ Mirzə Həsən Qarabaği. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1973, s. 55.

Nakam (1829-1906) poeziyasına da nəzər saldıqda onun ayrı-ayrı şe'rlərində və poemalarında fars dili təsiri ilə bərabər (bu, bütün türkdilli xalqların poeziyasına məxsusdur), cığatay sözləri işlənmişdir. Xüsusilə bunlar fe'l formalarında daha çox təsadüf edilir. Nakam əksər halda "buldı", "qıldı", "yetgəc", "görgəc" və başqa bu kimi sözləri çox işlətməmişdir:

Bulub payan bu rəh yetgəc xitamə.¹

Yaxud:

Eşitgəc nami-Şirini o gümrah,
Hezar əfsus qıldı, cəldi ah.²

Nakamın seçdiyi "etqac", "gurqac", "yakulur", "kəc", "hadis", "kağız" və sairə kimi rədlərdə də ümumilik vardır.

Yaradıcılığının əsas hissəsi lirikadan ibarət olan, Nəvai-Füzuli ədəbi məktəbinə mənsub Cənubi Azərbaycan şairlərindən biri də XVIII əsrin sonu XIX əsrin birinci yarısında yaşayıb yaratmış Heyran xanım Dünbülü Naxçıvani Kəngərlidir. Şairənin yaradıcılığının formalaşması Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olması dövrünə təsadüf edir.

Heyran xanım Nəvai kimi saraya yaxın olmuş, saray havası ilə nəfəs almışdır.³ Yaşadığı mühitin təsiri altında, həm də divan ədəbiyyatının ənənəsi olaraq⁴ hər iki sənəkarin əsərlərində obrazların seçilməsi ifadə vasitələri və ifadə tərzı baxımından ümumilik çoxdur.

Heyran xanım klassik ədəbiyyatdan ən çox bəhrələnən şairlərdən idi. Rudəki, Sə'di, Hafiz, Ürfi, Füzuli, Qövsı şe'rlərinə bələd olmuş, cavablar yazmış, bir çoxunun qəzəllərini öz

əsərlərinə təzmin etmişdir. Lakin onun həyatı ilə, ona görə də lirikası ilə Nəvai həyatı və lirikası arasında bənzəriş daha çoxdur. Nəvidən öyrənənlərin əksəriyyəti kimi Heyran xanım da şairin çoxcəhətli lirikasından öz əhvali-ruhiyyəsinə uyğun əsərləri seçib təsirlənmişdir. Nəvai də yarın vəfasızlığından, düşmənin tənəsindən şikayətlənir, Heyran xanım da. Bu şikayət hər iki şairin uğursuz məhəbbətindən gələn acı inilti idi. Hər iki sənəkar ədalətsizlikdən şikayətlənirdi. Çünki hər ikisi bunun canlı şahidləri idilər. Heyran xanım Nəvai əsərlərini, əlbəttə, oxumamış deyildir. Şairə Təbrizdə Abbas Mirzə sarayı ilə yaxın olduğu vaxt Abbas Mirzəyə, ümumiyyətlə saray adamlarına yazdığı məktub və müraciətlərini oxuduqda Nəvainin:

Ey badi-səba, öyləsonq ul sari guzar,
Can birlə kunqulni tapşuray alğac bar,
Kunqlumni itiğə tuçmə qılğil zinhar,
Canimni dağı əyağığa öylə nisar.¹

Ol qul sari yel çu həva cələqəsən,
Menden yer öpüb ərzi-dua cələqəsən,
Könlümca səlamimi əda cələqəsən,
Cananimca canimi fəda cələqəsən.²

rübailəri, onun:

Mendin ul çabukninq, ey peyki-səbə meydanın öp,
Guyığa başım niyazin yetkurüb çəvqanın öp.³

beyti ilə başlanan və başqa şe'rləri nəzərdə canlanır.
Heyran xanımın da şe'rlərində eyni obrazlar çoxdur:

Səbə be xidmətə nurçəşm əhlə zəmən
Əgər rəsi to çenin ərz kon ze cəncə mən.

¹ Nakam. Fərhad və Şirin. Bax: Nakam (seçilmiş parçalar). Bakı, Azərneşr, 1928, s. 94.

² Yəni orada, s. 101.

³ Naxçıvan xanlarının nəslindən olan Heyran xanım gənc ikən, 1819-cu ildə vətəninə ayrılıb İrana köçürülmüşdür.

⁴ Burada Nəvainin ancaq lirikası nəzərdə tutulur.

¹ Alisher Navoiy. Xazoyinül-maoniyy, c. I, rüb. 40, s. 750.

² Nəvai. Divan, əlyazması, ƏYİ, B-29, rüb. 64, vər. 191.

³ Alisher Navoiy. Xazoyinül-maoniyy, c. I, rüb. 67, s. 87.

Ke ey ümido mələc Heyran,
Ke ey pənahe qərriban dur az məskən.¹

Əya nəsimə səbə bə hezar izzətə şan
Bero bəxidmətə on şahzadəyə dövrən.
Bəxidmət çə rəsi az rahe vəfao kərəm
Pəyame mən beqozari, sələme mən bərəsan.²

Orta əsr poeziyasında səbə yelindən bədi obraz kimi çox istifadə olunmuşdur. Nizami, Xaqani, Nəsimi və başqa şairlərin lirikasında bu hala təsadüf edilir. Ancaq Nəvai və Heyran xanım şe'rinə bu obraz eyni formada, eyni məqsəd və dərin ehtirasla ifadə olunur.

Heyran xanımın nikbin ruhlu qəzəllərində də Nəvai və Füzuli nəfəsi duyulur. Onun:

Üzün ey mah, qılar mehri-dərəxşon ilə bəhs,
Zülfü-mişkinin edər sünbülü reyhan ilə bəhs.

beyti ilə başlanan qəzəli Nəvainin:

Nüti can bermək qılur ul ləali-xəndan birlə bəhs
Rəst İsadek ki, qılğay abi-heyvan birlə bəhs -

mətləli qəzəli məzmun və forma cəhətdən çox yaxındır.

Nəvai, deyildiyi kimi, insanlarda yaşamaq, yaratmaq eşqi, əməyə, elm və sənətə məhəbbət, həyatdan zövq almaq, ədalətli olmaq, bir sözlə həyatı ne'mətlərdən həzz almaq təbliğ

edilir. Şairin qəzəllərinin ideya diapozonu geniş idi. Eyni sözləri Heyran xanımın qəzəlləri haqqında da demək olar. Doğrudur, şairə Nəvai qədər çox ham da böyük həcmli əsərlər müəllifi olmamışdır. Bununla belə şe'rlərindəki bədi ifadə vasitələri, ideya, məzmun və forma xüsusiyyətlərində ümumilik çox-çoxdur. Şairənin:

Gəhi zə dəstə gəme ruzigar migəryəm,
Gəhi zə cövrü setemhaye yar migəryəm¹ -

beyti ilə başlanan tərcibəndinin yalnız həmin beytini götürdük-də poetik ənənələrin necə davam və inkişaf edildiyini, Nəvainin bir beyti ilə müqayisədə belə görmək mümkündür.

Nəvai yazır:

Nə əcəb qan yığlasam əhli zəmandin dəmbədəm
Kim alardan qəm üzə gəmədür, ələm üzə ələm.²

Bu narazılıq şairin yalnız öz şəxsi həyatı ilə deyil, bütün ictimaiyyət və ehtiyac içində yaşayan əhalinin həyatı ilə əlaqədar olmuşdur. Elə ona görə də Nəvai bir rübaisində yazırdı ki, rəməzan gəlmiş, şükür ki, şamım və obaşdanım var. Lakin fəqirlərin həli yadıma düşəndə paltava da ağzımda zəhərə dönür.³

Məzmun cəhətdən yaxınlıq XIX əsrin Seyid Əzim Şirvani kimi mütərəqqi şairlərin şe'rlərində də çox olmuşdur. Bu cəhəti Əbdülxaliq Cənnəti, Ağadadaş Sürəyya şe'rlərində də görmək olur. Seyid Əzim də dövr və zamanədən şikayətçi idi. Onun "Çərxi-dun..." qəzəli bu baxımdan çox maraqlıdır. Məzmun birliliyindən əlavə, burada "çərxi-dun"-dan - dövrdən şikayətlənən Seyid Əzim həm də Nəvai və Füzulinin adlarını da

¹ Heyran xanım. Divan, əlyazması, ƏYL, M-217, vər. 26^b (Tərcüməsi: Səbə! Əgər o möhtərəm insan hüzuruna yetsən salamını ver, arzımı bəyan et, de ki, ey fəqirlər ümidi, Heyranın pənahe, məskəndən ayrı düşən qərriblər pənahe.).

² Heyran xanım. Divan, əlyazması, ƏYL, M-217, vər. 27^a (Tərcüməsi: Ey səbə, mən izzət və şanla hüzuruna o şahzadənin yollan. Elə ki, xidmətinə vəfa və kərəm yolundan yetişdin, pəyamımı və səlamımı ona yetir.).

¹ Heyran xanım. Divan, əlyazması, ƏYL, M-217, vər. 110^a (Tərcüməsi: Gəh dövrün qəmindən ağlaram, gəh yarın cövrü sitəmindən ağlaram.).

² Alişer Navoiy. Xəzoyinül-maoniyy, c. IV, Təşkənt, 1966, s. 399.

³ Bax: Heyran xanımın göstərilən əsəri, vər. 150^b.

çəkir, onların həyat və yaradıcılıqlarına yaxından bələd olduğunu göstərir və dövrün sıxdığı üçün Nəvaini fəlak şahmatda atını hər tərəfə çapa bilən bir vəzir – ferzin, həm də şahı-Xorasan etmədiyi üçün təəssüflənir, yazırdı:

Eyləməz ferzin Nəvaini fəlak üz göstərüb,
Ta onu fərmanbəri-şahi Xorasan eyləməz.
Əsbi-kama fili-çərx etməz Füzulini süvar,
Ta piyada dəşti-qəmdə matü heyran eyləməz.¹

Əbdülxaliq Cənnətinin "Vaiz"², "Tut"³, "Eyləməz"⁴ qəzəlləri ilə Nəvainin "Vaiz"⁵ və "Görək"⁶ rədifli qəzəllərinin müqayisəsində də onlar arasında məzmun, forma və bədii üslub baxımından sıx əlaqə olduğunu görmək olar. Cənnəti bəzi vaizlərin vəzlərinin riyə olduğunu göstərmiş, onları özlərinə böhtan dedikləri üçün ifşa etmişdir. Çünki vaizlərin sözü ilə əməli böyük təzad təşkil edir. Nəvainin dediyi kimi, "xalqa mey içməyi mən edir, özü isə xalvətdə mey içir".

Əbdülxaliq Cənnəti əsərlərində olduğu kimi, Ağadadaş Sürəyya şe'rinə də gözəlin tərifini geniş yer tutur. Onun "qalır" rədifli qəzəli bu münasibətlə deyilmiş və Nəvai üslubuna çox yaxındır. Nitqi bülbüllə, arizi güllə, zülfü sünbüllə müqayisə edilərək üstünlük qazanan gözəlin "hüsnünün soltanlığını" görən Nəsrəddin şah hökmi-xilafətdən əl çəkəcəyini, hüsnün ayinəsini görən Hələb əhli isə ayinəsini sındıraraq hər günkü adətindən qalacağını söyləyən şair, bu gözəli gördükdə zahidin halını belə təsvir edir.

Səcdədə görsə qaşın taqini zahid, şübhəsiz,
Kim, dönüb mehrabidən, ey məh, ibadətədən qalır.⁷

¹ S.Ə.Şirvani. Əsərləri, c. I, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1967, s.133.

^{2,3,4} Əbdülxaliq Cənnəti. Divan, əlyazması, ƏYL, şifr: B-2700, vər. 228^a, 296^a.

^{5,6} Alisher Navoiy. Xazoyinül-maoniyy, c. I, s. 304, 760.

⁷ Ağadadaş Sürəyya, Divan, əlyazması, ƏYL, M-56, vər.88^a.

XIX əsrdə Nəvai-Füzuli ədəbi məktəbinə mənsub olanların ən görkəmli Mirzə Həsən Qarabaği və Abdulla bəy Asi olmuşdur.

Mirzə Həsən Yüzbaşov Şuşa şəhərində doğulmuş orada da vəfat etmişdir. Dövrünə görə yaxşı təhsil alan Mirzə Həsən ərəb, fars və özbək dillərini öyrənmiş, ona görə də şərq klassiklərinin əsərlərinə yaxşı bələd ola bilmişdir. Sə'di, Hafiz, Nəvai və Füzuli əsərlərinə bir sıra nəzirləri vardır. "Məclisi-üns"ün fəal iştirakçılarından olan bu şair şe'rlərini "Həsən" imzası ilə yazmışdır. Mir Möhsün Nəvvab isə ona "Kaşifi" ləqabını vermişdir. Onun əsərlərinin əsas hissəsini məhəbbət lirikası təşkil etsə də ictimai məzmunlu şe'rləri az olmamışdır. O, dövrünün ədalətsizliyini, bəzi din xadimlərinin riyakarlığını, geniş xalq kütləsinin yoxsulluğunu cəsarətlə qələmə almış və öz tənqidi münasibətini bildirmişdir. Onun "Rəsmi-vilayəti-Qarabağ" əsəri XIX əsr satirik şe'rinin ən yaxşı nümunələrindən biridir. Mirzə Həsənin Nəvai şe'rinə məhəbbəti oğlu Mirzə Xəlilə də təsir etmişdir. Mirzə Xəlil təhsilə başladığı vaxtdan gözünü açıb, Nəvai əsərlərini, əlyazmalarını görmüşdür. Ona görə də yaradıcılığının çox hissəsini Nəvai şe'ri tədqiqinə və tərcüməsinə həsr etməsi təsadüfi olmamışdır. Nəvainin "Zihi zühur cəmalinq quyaş kibi peyda"¹ və Mirzə Həsənin "Zəhi, mehri-cəmalın kim, edər hər gün ziya peyda"² misraları sanki bir şair qələmindən çıxmışdır.

Ağadadaş Sürəyya lirikasında da bu cür hala təsadüf edilir. Məsələn, onun "Görgəç" rədifli qəzəlinin:

Necə kim, qıçqırır quşlar naqafildən yılan görgəç
Könül fəryad edər ol növi söz düşdükcə kakildən.³

misralarını oxuduqda Nəvainin həmin rədifdə yazdığı qəzəlinin birinci beyti nəzərdə canlanır. Lakin Nəvai ilə Mirzə Həsən

¹ Alisher Navoiy. Xazoyinül-maoniyy, c. II, qəz. 1, s. 7.

² Mirzə Həsən. Seçilmiş əsərləri, Bakı, "Elm", 1973, s. 17.

³ Ağadadaş Sürəyya. Divan, əlyazması, ƏYL, M-56, vər. 84^b.

lirikasındakı əlaqə daha güclüdür. Bu əlaqəni göstərmək üçün hər iki şairin bəzi qəzəllərindən parçalar yaxşı misal ola bilər.

Nəvai yazır:

Ul ayninq gülşəni hüsni xəzəndin əsrəgil, ya rəb,
Gülü şəmşadin asibi zəməndin əsrəgil, ya rəb.
Bəlayi-eşq nəgah uçar uşbu tələddin özgə,
Ulusni bu bəlayi-nəgahəndən əsrəgil, ya rəb....¹

Mirzə Həsən Qarabaği isə həmin rədifli qəzəlində deyir:

Başından sayeyi-sərvi onun kəm olmasın, ya rəb!
Həmişə sərbülənd olsun, qədi xəm olmasın, ya rəb!
Hərimi-vəslinə yol tapmasın dördü bəla hərgiz,
O nərmə möhnətü ənduh məhrəm olsun, ya rəb!...²

Yaxud Mirzə Həsənin:

Zar olan könlümə daim vəsl-i canandır qəzəz.
Ol bivəfasızdan diləgin daği-hicrəndir qəzəz.³

mətləli qəzəli ilə Nəvainin:

Canca zülfünq tabidin ul lə'li-xəndəndur qəzəz.
Xızrca zülmət tildin abi-həyvəndur qəzəz.⁴

mətləli qəzəli obrazların seçilməsi, bədii ifadə vasitələri, vəzn, rədif və başqa poetik priyomlar baxımından çox yaxındır.

¹ Alişer Navoiy. Xəzəyinül-maoni, c. II, qəz. 47, s. 53.

² Mirzə Həsən Qarabaği. Seçilmiş əsərləri, Bakı, "Elm", 1973, s. 22.

³ Mirzə Həsən. Şe'rlər, əlyazması, ƏYL, A-1231 (30468), vər. 10^a.

⁴ Alişer Navoiy. Xəzəyinül-maoni, c. I, qəz. 278, s. 296.

Aşiqin fikri, zikri, hər iki şairin əsərində sevgiliyə qovuşmaqdır.

Nəvai şe'rinin böyük aşiqlərindən biri də Qasım bəy Zakirin qız nəvəsi, Əli bəy Fuladovun oğlu Abdulla bəy Asidir. Dövrünə görə yaxşı təhsil almış Abdulla bəy rus, fars, ərəb və özbək dillərini yaxşı bilmiş, üç dildə – Azərbaycan, fars və özbək dillərində yazdığı qəzəlləri çox mənalı və məzmunlu olmuş, Qarabağdan uzaqlara da yayılmışdır. "Azərbaycan ədəbiyyatı materialları"nda Asi haqqında olan hissə belə başlanır.

"Abdulla bəy, Qarabağın nücabalarından ən zərif, xoş xülf və xoş sima nəzərin bir cavan idi ki, bütün Qarabağ ürfə və üdəbəsi onun vücudla iftixar edərdi".¹ Asi "Beytul-xamuşan"² ədəbi məclisinin rəisi hesab olunurdu. O, məclisi öz şe'rləri ilə daha da rəvnəqləndirirdi. Seyid Əzim və Mollağa Bixudla şe'rlə məktublaşan Asinin şe'r üslubu başqalarından fərqlənirdi. Şair bir çox şe'rlərini, deyildiyi kimi, cığatay ləhcəsində yazmışdır. Nəvaini o qədər sevmişdir ki, nəinki qəzəllərini, digər şe'rlərini də Nəvai dilində yazmasından həzz almışdır. Asi qəzəl və başqa növ şe'rlərində Şərq koloritini ən gözəl və tam incəliklə ifadə edə bilmişdir. Şe'rləri məzmun cəhətdən də zəngindir. Vüsali, hicranı aşığana bir tərzdə, həyəcanlı təsvir etməkdə məharətli olmuşdur. Onun farsca şe'rləri və növhələri də vardır. Lakin onun azərbaycanca və cığatayca şe'rləri daha çox yayılmışdır. Asinin divanı tam şəkildə hələ də əldə edilməmişdir. Onun bədii irsi XIX əsrdə yaranan təzkirələrdəki və ayrı-ayrı cümlələrdəki nümunələrdən ibarətdir. Bu nümunələr şair haqqında söyləyən müsbət fikri tamamilə təsdiq edir. Onun Bixuda cavab şe'ri, "Bais", "Xudahafiz", "Könül", "Zül" rədifli qəzəlləri tutarlı mənbədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Asi ardıcıl mütaliəsi nəticəsində orta əsr poeziyasına, klassik şairlərin əsərlərinə dərinlik

¹ F. Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları, c. II, b. I, Bakı, Azərnaşr, 1926, s. 146.

² Bu ədəbi məclis "Məclisi-fəramuşan", "Beytul-xamuşan" və "Beytul-fəramuşan" da adlanır.

bələd olmaqla bərabər həmin əsrin fəlsəfi fikrini, şairlərin dünyagörüşünü dərk edə bilmiş və müəyyən qədər təsirlənmişdir. Bu cəhətdən də Asi öz müasirlərindən fərqlənirdi. Asinin əldə olan əsərlərində klassik özbək şair və alimlərinin heç birinin adı çəkilmir. Bununla belə ilk əsərlərində orta əsr sufizminin təsiri açıq-aydın görünür.

Mə'lumdur ki, Şirvan şairləri, başda Seyid Özüm olmaqla Asiyə şərab içməyi tərgitmək üçün məktub yazıb şərabı pisləyirlər. Buna cavab olaraq Asi bir tərcibənd yazıb onlara göndərir. Cığatay dilində yazılmış bu tərcibəndi oxuduqda Asi bir sufi şairi kimi göz önündə canlanır.

Ortodoks sufilərə görə insan əsl xoşbəxtliyi Allaha qovuşmaqda, ona yetməkdə görməli idi. İbadət, müəyyən təriqətə mənsub olmaq, bütün varlığının əsası Allahı hesab etmək və özünü Allahla birləşdirmək (fənaya yetmək) sufizmin əsas mahiyyətini təşkil edirdi. Asinin Şirvan şairlərinə yazdığı cavabı-tərcibəndi onun orta əsr poeziyasından əlavə, Cəlaləddin Rumi, Fəridəddin Əttar, hətta imam Qəzali və Şeyx Əhməd Yəşəvi əsərlərinə sufizm fəlsəfəsinə də dərinliklərlə bələd olduğunu, din tarixini bildiyini sübut edir. Tərcibənddən belə bir nəticə çıxır ki, şadlıq bu dünyada deyil, Allah ilə birləşməkdir. Şair mey içdiyinə görə ona tə'nə edənlərə cavab olaraq iki səbəb göstərməklə yazırdı:

Ki, töbə cylaqay, ya cyla may mən,
Bu işdə guya muxtar imişəm.
Əzəl ustad idin alsam ki tə'lim,
Edüb əzbər onu aytar imişəm.¹

Deməli, şair belə hesab edir ki, əzəl gündən insanın alınına nə yazılıbsa o da olmalıdır. İnsanın yaxşı və yaxud pis əməli onun özündən aslı deyil, Allahın əmridir. Şərabə meyl etməsinin ikinci və əsas səbəbini isə Allaha qovuşmaq üçün ən yaxşı vasitə hesab etməsi ilə izah edirdi. Bu yalnız Asinin öz

şəxsi təfəkkürü, düşüncəsi deyildir. Sufizmdə bu bir nəzəriyyə idi ki, hələ X əsrin əvvəlində sufi alimləri tərəfindən irəli sürülmüşdür. Krimski A.E. yazırdı: "Мистические экстазы сопровождаются с высшим опьянением от крепкого вина встречается в деятельности перса святого Джунейда (ум. 910) в Багдаде".¹ Asinin tərcibəndində də bu fikir izah edilirdi. Şe'rin tərci olunan beyti bütün əsərin ideyasını özündə cəmləşdirir.

Meyi-vəhdət, misalın qəmzədə yox,
Fəna mülkünə böylə rəhnüma yox.

Şe'rə Musa, İsa, Yusif, İbrahim Xəlil kimi peyğəmbərlərdən bəhs olunur. Bu peyğəmbərlər məhz şərabı içdikləri üçün onların ali dərəcəyə çatdıqlarını yazır. Deməli, Asiyə görə şərab haram yox, halaldır. Çünki o, insanı yüksək məqama çatdırır, Allaha qovuşdurur, yol göstərəndir, "rəhnüməlikdə onun misli yoxdur". Sənətkarlıq baxımından XIX əsr Azərbaycan lirik şe'rində ən yaxşı nümunələrindən hesab olunan həmin tərcibənddə, müəyyən dərəcədə Şeyx Əhməd Yəşəvinin təsiri duyulur. Yəşəvilik, sufizm ideyasını islam dini görüşləri ilə birləşdirirdi. Sufizmin eklektik axımına mənsub olan Əhməd Yəşəvidən bir qədər əvvəl eyni ideyanı təbliğ edən Məhəmməd Qəzalinin (1058-1111) "Əhya ülm-əddin", "Kimyəyi-saadət" və b. əsərləri Azərbaycanda geniş yayıldığından, şübhəsiz, Asi bundan da xəbərsiz deyil idi. Sənətkarlıq cəhətdən çox yüksək olsa belə, XIX əsr realizmin inkişaf etdiyi bir dövrdə lirikadan bu cür istifadə etmək bir qədər anbarealist mövqe tutmaqdan başqa bir şey deyildir. Bununla bərabər, Asi Yusif Əmirinin və Füzulinin eyni adla olan "Bəngü Bədə" əsərindən də bircə, xəbərsiz deyildir. Füzuli əsəri ilə Asi tərcibəndi arasında ümumi cəhətlər aşkar görünür. Asi öz dərin biliyi və hazırlığı ilə bütün mənbələrdən özünə, şərabə meyl etməsinə bəraət qazan-

¹ Firudin bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları, c. II, h. I, Azərneşr, Bakı, 1926, s. 155.

¹ Вах: А.Е.Крымский. Низами и его современники, изд-во "Элм", Баку, 1981, с. 214.

dırmaq üçün istifadə etmişdir. Əslində Asidə şəraba meyl etməsi bu istedadlı şairdə bir xəstəlik şəklini almışdır.

Mə'lumdur ki, Füzulinin Şah İsmayıl Xətaiyə ithaf etdiyi "Bəngü Bədə" əsərinin minacat hissəsində də, Şah İsmayılı mədh etdiyi hissədə də meyl tərifləyir. Şübhəsiz, həmin hissələrdə meyl məcazi mənada işlənir. Əsərdə Məsihətək meyl içən ali məqama yetir. "Feyzi-ruhül-qüds" tapır, yol göstərməsi ilə, əhli-ürfan, mənşəi-həsənət olması ilə meyl fəxr edir. Bəngə qalib gəlir. Çünki meyl "Miftahi-məxzənül-əsrar"dır.¹ Füzuli Bədənin bu xüsusiyyətləri ilə bərabər, meyl içib yalnız "Zati-mütləqə" çatmaq deyil, dünyadan zövq almaq, nisyə gövsərdənsə dünya nə'mətinə – meylə sövq etməyi tövsiyə edir. Asinin Nəvai dilində yazmış bu tərcibəndi gənc şairin sufizmi dərindən bildiyini bir daha sübut edir. Bədənin yüksək təsir qüvvəsi Nəvainin "Lisanüt-teyr" hekayələrində də verilmişdir.² Çox ehtimal, Asi Nəvainin o biri əsərləri kimi "Lisanüt teyr"ini də görmüş, ondan bəhrələnmişdir. Bununla bərabər Asi fəlsəfi görüşlərində Nəvainin mütərəqqi panteizmindən tamamilə fərqlənir və o, Nəvai şe'rinin dil, forma və sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən bəhrələnmişsə də böyük özbək şairinin fəlsəfəsini tam dərk edə bilməmişdir. Bir qəzəlində yazırdı:

Fəna mülkünə aşiq girməyincə nəfsi rəm olmaz,
Məqami-limə Allah sirri anıncun tamam olmaz.
Könül piri-muğanın qəbzü lütfi gər ola şamil,
Meyi-vəhdət ayağın al ələ bu meyl haram olmaz.
Əzəl şəmsinə ol talib, həqiqi hüsn andandır,
Məcəzi dilrübalar hüsnü aləmdə müdam olmaz.³

Abdulla bəy Asinin ilk yaradıcılığa başladığı dövrdə fəlsəfi dünyagörüşünü müəyyənləşdirən bu şe'rlər sənətkarlıq

baxımından gözəldir. Şairin dünyagörüşündə olan bu mistik motivlər onun sonrakı şe'rlərində təsadüf edilmir. Bizcə onun dünyagörüşündə yaranan dəyişiklikdə iştirak etdiyi "Beytül-fəramuştan" ədəbi məclisin böyük təsiri olmuşdur. Asi, musiqi ilə keçirilən bu məclisdə Nəvai və Füzuli qəzəlləri ilə daha çox məşğul olur və təsirlənir, şüurunda dəyişiklik yaranır. F.Köçərli aşağıdakı şe'ri onun ilk yaradıcılıq dövrünə, şəraba meyl etdiyi, eys-ışrətlə məşğul olduğu dövrə aid edir. Buradan da labüd bir nəticə çıxırdı ki, şərabın təsirindən şair guya Allahı, zahidləri, məscidi, o dünyanı unudur, dindən uzaqlaşır. Bizcə həmin şe'rləri Asinin yaradıcılığının son dövrünə aid etmək olar:

Zahida, guşeyi-məsciddə nəyim var mənim?
Barbotu cəngü dəfə tarü nəyim var mənim.
Kövsəri vədə edirsən mənə gərçə nisyə,
Nəqdi-dəstimdə bu gün camü meyim var mənim.
Hurü qılmanı çox vəsf eləmə minbərde,
Gör necə saqiyyə-fərxunda peyim var mənim.⁴

Misralar necə də Nəvai şe'ri ilə səsləşir. Obrazlar Nəvaiddə olduğu şəkildə seçilmişdir.

Nəvai və Füzuli şe'rlərində də bəzən Allah bir mə'suq kimi verilsə də yaradıcılıqlarının əsas məği, ideyası insana olan məhəbbət, onun səadətünün müdafiəsi, insanı yaşadan, onu ucaldan, gözəlləşdirən həqiqi eşqdır. Şairin çox hissəsini cığatay ləhcəsində yazdığı şe'rlərin əksəriyyətində gözəlliyə məftun, həyata bağlı bir insan nəfəsi duyulur. Yaradıcılığının təkmilləşdiyi bir dövrdə, ruhunda, zeynində böyük dəyişikliklər yaranan bir vaxtda, istedadlı şair 36 yaşında vəfat etmişdir.

Nəvai şe'rləri, göründüyü kimi, XIX əsrdə əvvəlki dövrlərə nisbətən həm divan kimi, həm də cümlələrdə əlyazması şəklində daha çox yayılmışdır. Bu dövrün şairləri deyildiyi kimi, onun şe'r çeşməsindən daha çox bəhrələnmişlər. Onun lirik əsərlərini xüsusilə, ədəbi məclis şairləri geniş xalq kütləsi

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, c. II, Bakı, 1958, s.237, 238.

² Bu məsələ haqqında əsərin "Füzuli və Nəvai" adlı hissəsində bəhs edilmişdir.

³ Firudin bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları, c. II, h. I, Bakı, Azərnəşr, 1926, s. 158.

⁴ Cümg, əlyazması, ƏYİ, B-3567 (7577), var. 20.

arasında XIX əsrdə daha çox yaymış və təbliğ etmişlər. Nəvai lirikası da öz növbəsində, məclis şairlərinin yaradıcılığının sənətkarlıq baxımından inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Yaradıcılığında Nəvai əlaqələri yüksək dərəcədə görünən şairlərdən biri də, deyildiyi ki, İsmayıl bəy Nakamdır. Nakam özünün "Fərhad və Şirin" poemasında Nəvai yolu ilə getmiş, Fərhadı böyük sənətkar kimi ilk plana çəkmiş, əsərini də "Xosrov və Şirin" deyil "Fərhad və Şirin" adlandırmışdır. Lakin əsər məzmun və ideya cəhətdən Nəvai "Fərhad və Şirin"dən fərqlənir.

Nakam və Nəvai yaradıcılığında ümumiyyətlə uyğunluq çoxdur. Nakam da Nəvai kimi "Fərhad və Şirin", "Leyli və Məcnun" yazmış, "Saqınamə"si vardır. O, "Divanı-bədii" və "Xəyaləti-pərişan" adı ilə lirik əsərlərini müxtəlif adda divanlara daxil etmişdir. "Gəncineyi-ədəb" adlı didaktik şe'rlərdən ibarət əsər müəllifidir. İlk qəzəllərini "Fani" təxəllüsü ilə yazmışdır.

Əlabbas Müznib Nakamın əsərlərindən bəhs edərkən yazırdı:

"Divanı-bədii" ilə "Xəyaləti-pərişan" qəzəl, tərhibənd və tərkibbənddən ibarətdir. Ümumiyyətlə, bunların ayrılmasının heç mənası yoxdur.¹ Halbuki, şairlərin özləri müəyyən dövrdə yazdıqları şe'rləri bir divana, başqa dövrdə yazdıqlarını isə başqa divana daxil edirdilər.

Nəvainin "Lisanüt teyr"i əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, Nakam dövründə də şairləri maraqlandırmışdır. Nakam öz "Gəncineyi-ədəb" əsərində "Lisanüt-teyr"də verilən hekayələrdən, misal üçün, "Şeyx Sən'an", "Mahmud və Əyaz", şah tərəfindən aşiqin boynunun vurulması və başqalarından, müəyyən bir fikrin izahı üçün, istifadə etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Nakam bu hekayələrdən yaradıcı surətdə, dövrün tələbatından çıxış edərək bəhs etmişdir. Nakamın da Nəvai və Füzuli kimi, şe'rlərində mətnşünaslığa aid məsələlər özünü göstərir.

Ol nəvisəndə ki, nəqşi-qələmindən gahi,
Oxunur ərz qərəz, gah olur labüd bəd.
Olub ənqəştü qələm ta əbəd aləmdə onun,
Dəstü ənqəştini nəbüd edə Allahi-əhəd.
Ta ki, tiği-qələmi etməsin əlfazi-dəxi,
Gah mə'nada, gahi ləfzidə məqtu olid.¹

Nakamın naqəbil katiblər haqqında yazdığı qit'əsi Nəvainin "Səbəyi-səyyar"ının axırında yazdığı misralarla və Füzulinin eyni məzmunlu qit'əsi ilə nə qədər də yaxındır. Ərəb əlifbası ilə "ərz" sözünün birinci hərfinə bir nöqtə qoymaqla, "labüd"ün "la" hissəsini atmaqla doğrudan da həm mə'nada, həm ləfzə də nə qədər dəyişiklik əmələ gəlir. Eyni sözü Əbülhəsən Racinin "Olsun" rədifli qəzəlindəki aşağıdakı misraları haqqında demək olar:

Bir hərfi bu şe'rlərdən salsə qələmdən,
Raci görüm ol katibin əli əli qələm olsun.²

Nakam "Gəncineyi-ədəb" əsərinin əvvəlində "söz"ə verdiyi tərifnaməsi ilə də Nizami, Nəvai, Füzuli ən'əmələrini davam etdirmişdir. Ümumiyyətlə, XVIII-XIX yüzilliyin şairləri orta əsr ən'əmələrini, dövrün tələbindən çıxış edərək, yeni nəslə sadə dildə çatdırmaqda müəyyən rol oynamışlar. Klassik şairlərin əsərlərindən istifadə həmin dövr poeziyasına yeni ruh gətirmiş, onda sağlam mühit yaratmış, ədəbiyyatda maarifçiliyin, humanist ideyaların təbliğinə kömək etmişdir. "... bizim klassik şe'rimizdə, zadəganların, ayanların zövqünü oxşayan və cybə-cərliliyin, zülmün, zorakılığın məddahı olan bir ədəbiyyatla üz-üzə gələn, ona qarşı müxalifət təşkil edən ilk əvvəl məhəbbət müşkəsi olmuşdur. Yüksək əql, kamal sahibi olan aşiq də

¹ Nakam, Bakı, Azərnəşr, 1928, s. 7. Toplayanı Əlabbas Müznib.

¹ Nakam, Bakı, Azərnəşr, 1928, s. 8. Toplayanı Əlabbas Müznib.

² Məcmueyi-qəzəliyyati-farsi və türki və qəsayid və mərasimin kəlamı-əfsəhüş-şüəra və ərafül-ürəfa Hacı Əbülhəsən Raci, 1303, s. 63.

həmişə müşkanın əsas lirik qəhrəmanıdır. Bu qəhrəman şe'rimizdə müxtəlif fəlsəfələrə, təriqətlərə baş vurmuş, zahidlər, vaizlərlə üz-üzə gəlmiş və bu qarşılaşma da öz növbəsində, ideyalar mübarizəsinə çevrilmişdir".¹ Nəvainin Azərbaycanda vətəndaşlıq hüququ qazanmış poeziyasında, insanın gözəlliyi, kamalı, onun nəcib mə'nəvi əxlaqi keyfiyyətləri, fədakar məhəbbət, sədaqət, həyat sevgisi böyük sənətkarlıqla, dərin fəlsəfi motivlərlə tərənnüm edilmişdir. Azərbaycan şairlərinə də Nəvaiyə bağlayan məhz bu keyfiyyətlər olmuşdur.

Ədəbiyyat tarixlərinə və təzkirələrə əsasən mə'lumdur ki, Yaxın və Orta Şərqi bir çox şairləri Fəna, Fani və bəzən də Fənai təxəllüsü ilə şe'rlər və poemalar yazmışlar. Maraqlıdır ki, həmən təxəllüslə yazan Azərbaycan şairlərinin sayı da XIX əsrdə daha çox olmuşdur. Buna misal olaraq Fəna Mirzə Rəhim Qarabağini (1841-1929), Mirzə Əbdürrəsul Məhəmmədhasən oğlu Zünuzini,² Fani Məhəmməd Hüseyin Hacı Nəcəf oğlu Naxçıvanini (1830-1893),³ Fani Dərviş Məhəmməd bəyi,⁴ yaradıcılığının ilk çağlarında həmən imza ilə yazan İsmayıl bəy Nakamı⁵ və başqalarını göstərmək olar.

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Nəvainin "Lisanüt-teyr"-i ilə cəmi adda əsər yazan da olmuşdur. Gəncə xanı Cavad xan Ziyad oğlu Qacarın tapşırığı ilə Möhsün bin Əbdül Həmid Nasiri tərəfindən yazılmış bu əsər Nəxşəbinin "Tutnamə"-si üslubunda yazılmışsa da⁶, həmən ə'n'əyə sadıq qalmamış və əsərini Nəvaidə olduğu kimi "Lisanüt-teyr" adlandırmışdır. Doğrudur, əsər süjet, məzmun və kompozisiya

cəhətdən Nəvai əsərindən fərqlidir. Bununla belə, ideya cəhətdən – ədalətsizliyin, zülmün pislənməsi, gözəl insani sifətlərin, vətənpərvərliyin, mə'nəvi saflığın aşılması baxımından uyğunluq vardır. Nasiri əsərində ara-sıra şe'r nümunələri verilir. Maraqlı cəhət budur ki, əsərdə Nizami, Füzuli, Qövs, habelə Şeyx Bəhai, Sə'di, Hafiz və başqalarından şe'r nümunələri verildiyi halda Nəvai şe'rlərindən misallar yoxdur. Nasiri əsərinin tədqiqatçısı S.S.Bayramov əsərə əsasən müəyyənləşdirilmişdir ki, "... Nasiri öz dövründə kifayət qədər tanınmış bir yazıçı olmuş, ... Azərbaycan və fars ədəbiyyatını gözəl bilməmişdir".¹ Ona görə də bu nəticəyə gəlmək olar ki, Nasiri Nəvainin bu əsərini görməyə də haqqında eşitmiş, onun Azərbaycanda çox yayılmış divanlarını oxumuş və əsərini Nəvaiyə hörmət əlaməti olaraq "Lisanüt-teyr" (Quş dili) adlandırmışdır.

Bəsləliklə, cəsarətlə demək olar ki, XIX əsr Azərbaycan şe'ri Füzuli ilə bərabər Nəvai yaradıcılığını, onun lirikasını bilmədən tədqiq etmək olmaz.

XX ƏSRDƏ AZƏRBAYCANDA NƏVAİ İRSİNƏ MÜNASİBƏT

Azərbaycan ədəbiyyatında Nəvai irsi ilə əlaqənin davamını XV yüzillikdən sonrakı hər bir dövr ədəbiyyatında olduğu kimi, XX əsr ədəbiyyatında da aydın görmək çətin deyildir. Azərbaycan şairlərinin Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrinin irsindən yaradıcı şəkildə istifadəsi, xüsusən lirik şe'r ə'n'əələrinin davamı, ilk öncə Əlişir Nəvai əsərlərinə müraciətdə, Füzuli ilə bərabər bu böyük özbək şairinin əsərlərinin də nümunə seçmələrində özünü göstərmişdir. Əgər orta əsrlərdə Azərbaycan şairləri ümumən Nəvai yaradıcılığından bəhrələnməmiş, əsərlərinə cavablar, nəzirələr, təxmislər

¹ S.S.Bayramov. Möhsün bin Əbdülhəmid Nasirinin "Lisanüt-teyr" əsəri və onun əlyazma nüsxəsinin qısa paleoqrafik təsviri. Bax: Azərbaycan EA aspirantlarının elmi konfrans materialları, Bakı, "Elm", 1980, s. 258.

¹ Cəfərov M.C. Füzuli düşündür, Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, Bakı, 1959, s. 27.

² Məhəmmədəli Tərtibət. Dənəşməndani-Azərbaycan (farsca). Tehran, 1314, s. 302.

³ Əlabbas Müznib. Məcmuə, əlyazması, ÖYİ, Arx. 37, Q-9 (155).

⁴ Salman Mümtaz. Məcmuə, əlyazması, ÖYİ, Arx. 38, Q-32 (564).

⁵ Bax: Nakam, Bakı, Azərnəşr, 1928, s. 5.

⁶ Bax: Nasiri. Lisanut-teyr, əlyazması, ÖYİ, M-386.

yazmışlarsa, XX yüzillikdə Nəvai irsindən istifadə aşağıdakı üç istiqamətdə aparılmışdır:

1. Ədəbiyyatşünaslığın inkişafı tələblərinə uyğun olaraq, Nəvai irsinin tədqiqi, yaradıcılığına dair məqalələrin nəşri, ədəbiyyat tarixi haqqında yazıların dərsliklərə, ədəbiyyat kitablarına Nəvai yaradıcılığının daxil edilməsi.

2. Nəvai əsərlərinin Azərbaycan ləhcəsinə tədili.

3. Şairin əsərlərindən, xüsusən lirikasından bəhrələnilib, onun bədii surətlərindən, əsərlərinin ideya, forma, ifadə xüsusiyyətlərindən istifadə etmək və qəzəllərinə cavablar yazmaq-la bərabər, onları öz əsərlərinə təzmin etmək.

Birinci istiqamətdə görülən işlərdə Bəkir Çobanzadə, Fəridun bəy Köçərli, İsmayıl Hikmət, Salman Mümtaz, Əli Nəzim, Əliabbas Müznib və başqalarının xidməti olmuşsa, ikinci və üçüncü istiqamətdə gedən işlərdə Mikayıl Seyidi (1860-1915), Mirzə Xəlil Yüzbaşızadə (təxminən 1877-1952), Kərbəlayi Qara Məşədi Süleyman oğlu Əliyev (1885-1967), İbrahim Tahir Musayev, Ələgə Vahid, yenə Salman Mümtaz, Əliabbas Müznib, müasir şairlərdən Şahin Fəzil, Həkim Qəni (1920) və başqalarının əməyi nəzər diqqəti daha çox cəlb edir. Bütün bunlarla belə, XX yüzillik Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrindən danışarkən hər şeydən öncə Nəvai irsinin Azərbaycanda tədqiqi məsələsi göz önündə canlanır. Hər bir dövrdə Nəvai irsinin tədqiqinə bu cür ciddi yanaşılmışdır. Əlbəttə, bu bir tərəfdən, dövrün tələbindən irəli gəlsə də, ikinci tərəfdən, Nəvai irsinə olan doğma münasibətdən irəli gəlirdi. Bu məsələ xüsusi tədqiqat tələb etsə də, XX əsr ədəbi-bədii əsərlərin əlaqələr baxımından təhlilinə keçməzdən öncə Nəvai irsinin Azərbaycanda tədqiqinə ötürü de olsa, nəzər salmaq lazım gəlir ki, bu da, əlbəttə, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Nəvai irsinə doğma münasibəti daha aydın şəkildə açıqlayacaqdır.

NƏVAİ İRSİNİN AZƏRBAYCANDA ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİNƏ DƏİR

Əlişir Nəvai özbək şairi olmaqla bərabər, digər türkdilli xalqların da ədəbi inkişafında diqqətəlayiq xidməti olan bir

sənətkardır. Onun ədəbi irsi, xüsusən bədii əsərləri, göründüyü kimi, hələ XV əsrdən başlayaraq Azərbaycan şairlərinin və alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Ümumiyyətlə, Nizami, Nəvai, Füzuli kimi sənətkarlar öz milli mənsəbiyyatından aslı olmayaraq, Yaxın və Orta Şərq xalqlarının bədii mədəniyyəti tarixində çox əhəmiyyətli rol oynamışlar. Bu xalqlar Nəvai əsərlərini orijinalda oxumuş, şairə dərin məhəbbət bəsləyərək onu öz doğma sənətkarları hesab etmişlər. Nəvaini azərbaycanlılara sevdiren cəhətlərdən biri də şairin onlar üçün anlaşıqlı dildə yazması idi. Belə ki, aski əlifba ilə Nəvai əsərlərini özbəklər öz dilində, azərbaycanlılar da, ümumən türk xalqları öz dillərində oxuyub anlayırdılar.

Nəvainin Azərbaycan ədəbi fikri ilə əlaqəsinə dair respublikamızdan kənarda, Moskva, Leningrad, Daşkənd alimləri tərəfindən, məlum olduğu kimi, bir sıra qiymətli mülahizələr irəli sürülmüşdür. Azərbaycan ədəbiyyatında Nəvai yaradıcılığı ilə əlaqə tarixi qədim olsa da, bu böyük özbək şairinin yaradıcılığına, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqəsinə dair tədqiqatlar, təzkirələrin verdiyi qısa məlumatlar nəzərə alınmazsa, əsasən XX yüzilliyin əvvəllərindən başlamışdır. Azərbaycanlıların bu şairə münasibətlərini göstərmək üçün Azərbaycanda Nəvai yaradıcılığının tədqiqi tarixinə, qısa da olsa, bir nəzər salmaq lazım gəlir. Belə ki, şairin həyatı, yaradıcılığı və əsərləri haqqında məlumata, xüsusilə XX yüzillikdə Azərbaycan mətbuatında geniş yer verilmişdir.

Nəvai haqqında XX yüzillikdə ilk yazılardan biri 1907-ci ildə "Təracümi-əhval" sərlövləsi ilə "Dəbistan" məcmuəsində dərc olunmuşdur.¹ "Dəbistan" nəşrə başladığı vaxtdan oxucularını Şərqi məşhur alim və şairləri ilə tanış etmək məqsədi ilə "Məşahir" seriyasından yazılar dərc edirdi ki, bunlardan biri də Əlişir Nəvaiyə həsr olunmuşdur. Məqalə müəllifi Əlişir Nəvainin təvəllüdü, təhsili, sənəti, vəzifəsi, maarif və təsərrüfatın tərəqqisindəki xidməti, vəzirlikdən istəfəsi və s. haqqında qısa məlumat verməklə kifayətlənir. Bu isə, şübhəsiz,

¹ Bax: Həsənzadə Ə.A. Təracümi-əhval (məşahir), "Dəbistan", Bakı, 1907, № 3, s. 34.

məcmuənin imkanından irəli gəlirdi. Məqalənin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada Azərbaycan ədəbi ictimaiyyətinin diqqəti Nəvai irsinə cəlb edilir. Onun ədəbi-tarixi mövqeyi yüksək qiymətləndirilir. Nəvai yalnız özbək şairi kimi deyil, ümumiyyətlə Şərq mədəniyyətinin böyük xadimi, dahi sənətkar kimi oxuculara təqdim olunur. Nəvainin həyat və yaradıcılığı haqqındakı bu məlumatın müxtəssər və ibtidai olmasına baxmayaraq, ilk təşəbbüs kimi çox əhəmiyyətlidir.

"Dəbistan"-dan xeyli sonra, 1914-cü ildə "Dirilik" jurnalı yenə "Məşahir" və "Təracümi-əhval" sərlövələri ilə Əlişir Nəvai haqqında iri həcmli, bir neçə nömrədə və bir neçə il davam edən yazılar dərc etməyə başlayır.¹ Məqalənin müəllifi məlum deyildir. Şərq mənbələrinə hələldə olduğu və fars dilini mükəmməl bildiyi aydın nəzərə çarpır. Burada ilk dəfə olaraq Nəvainin həyatı və dövrü haqqında Azərbaycan oxucularına ətraflı elmi məlumat verilir. Məqalədə Nəvainin həyatı, dövrü, xüsusilə onun Sultan Hüseyn Bayqara ilə münasibəti haqqında "Təzkirəyi-xəttatin", "Təhfeyi-Sami", "Təzkirətüş-şüara", "Rovzətüs-səfa", "Xəmsətül-mütəhəyyirin" və başqa Şərq mənbələrindən əlavə Avropa mənbələrindən də istifadə edilmiş, şairin "Külliyat"ı, "Mühakimətül-lügətcyn" və "Məcalisün-nəvais"-indən alınmış maraqlı epizodlar verilmişdir. Səməralı əməyin məhsulu olan bu məqalənin nəşri 1916-cı ilin ortalarına kimi davam etmişdir. Bütün üstünlüklərinə baxmayaraq, bu əsər müəyyən bir tədqiqat işinin yalnız başlanğıcı hesab edilə bilər. Burada şairin həyatı və dövrü haqqında nisbətən ətraflı, yaradıcılığı, əsərləri haqqında isə çox səthi və ötəri məlumat verilmişdir. Çap edilmiş hissədən aydın olur ki, müəllifin əsas qaynaqları şair-alim haqqında məlumat verən təzkirələr və tarix kitabları olmuşdur. Məqalənin 1916-cı ildə nəşr edilmiş son hissəsində Nəvainin əsərlərinin adları sadalananmış, əsərlərindən xırda-xırda nümunələr və bir qəzəli verilmişdir. Məqalə müəllifi şairin Azərbaycan ədəbi ənənələri ilə əlaqəsi, əsərləri, onla-

rın tədqiqi və s. haqqında heç bir fikir söyləməmişdir. Sonuncu hissənin axırında verilmiş məlumata əsasən, ehtimal etmək olar ki, Birinci cahan müharibəsi tədqiqatçının işini davam etdirməyə imkan verməmişdir.

Diqqətləyiqdir ki, hələ Sovet hakimiyyətindən xeyli əvvəl, Nəvai "Ədəbiyyat məcmuəsi"¹ kimi dərs kitabına da daxil edilmişdir. Bu da bir daha aydın göstərir ki, Azərbaycanın maarif və mədəniyyət xadimləri Nəvainin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə çox yaxın və doğma əlaqələrini layiqincə dərk edib qiymətləndirmişlər. Kitabın tərtibçisinin Nəvai haqqında verdiyi qısa məlumatdan belə bir təəvvür yaranır ki, guya şair yalnız divanlar və "Mühakimətül-lügətcyn" müəllifidir. Halbuki, Nəvai öz zəngin ədəbi irsi ilə dünya ədəbiyyatında şöhrət qazanmış sənətkarlardan biridir. "Ədəbiyyat məcmuəsində" Nəvai cığatay türkləri içərisindən çıxmış şair kimi təqdim olunur. Ancaq nədənsə, müəllif Nəvaini eyni zamanda fars şairi adlandırır. Lakin şairin mövqeyi, əsərlərinin dili, məzmunu, mövzusu və s. onu fars şairi adlandırmağa heç vaxt haqq verməmişdir. Nəvainin dilinə gəldikdə Həsən Əli Xan Qaradagının fikri daha səhih hesab edilməlidir. Həsən Əli Xan ədəbi dilimizin fars, ərəb təsirinə xilas edilməsindən danışarkən Şah İsmayılın əsərlərinin dili və məzmunu haqqında öz fikrini bildirdikdən sonra yazırdı: "...Şah İsmayıldan bir az qabaq Nəvai müxəlləsli Əmir Əlişir cığatay türkcəsində qəzəllər yazmağa başlayıb. Bu böyük türk şairi də ərəb və fars kəlmələrindən mümkün qədər şə'rlərində işlətməmişdir. Azərbaycan ləhcəsində şə'r yazan şairlərdən birinci dəfə olaraq Füzulini görmək olar..."²

Həqiqətən Nəvai ana dilində ölməz əsərlər yazmağın mümkün olduğunu böyük məharətlə sübut edən və özbək dilinin inkişafı, zənginləşməsi uğrunda şüurlu və ardıcıl mübarizə aparan sənətkar olmuşdur. Həsən Əli Xanın "Təzki-

¹ Bax: "Dirilik" jurnalı, Bakı, 1914-cü il, № 2, s. 33-34; № 3, s. 39; № 6, s. 87-88; 1915-ci il, 16 aprel, s. 236-237; 1916-cı il, № 6, s. 304-306; № 7, s. 312-313; № 8, s. 320.

¹ Ədəbiyyat məcmuəsi, müntəxibi və nəşri: Fərhad Ağazadə, Bakı, 1914.

² Həsən Əli Xan Qaradagi. Təzkirə, İbrahim Tahir Musayevin xətt ilə əlyazması. Arx. 18, Q-3 (21), s. 12^a.

rə"sindən götürülmüş yuxarıdakı nümunələrdən müəllifin Əlişir Nəvaini Azərbaycan xalqının da doğma şairi hesab etdiyi aydınlaşır.

Əliabbas Müznibin hələ inqilabdan əvvəl tərtib və çap etdirdiyi "Türkçə qəzəllər" (Əski ədəbiyyatımız nümunələri) kitabının titullarında aşağıdakı sətirləri oxuyuruq:

"Bu kitabda Əmir Əlişir Nəvai, Füzuli, Cənnəti, Abbasqulu Qüdsi, Nörsi-Osmani, Hidayi, Mikayıl Seydi, Mirzə Abbas Şahin, Ağə Kərim Salik, Məhəmmədəğa Cürmi, Ağadadaş Müniri, Nəbi, Cənab Şəhəbəddin, Məzaqi, Ağadadaş Sürəyya, Asi, Seyid Əzim, Rəşid, Səid, Qasimbəy Zakir, Məhəmməd Bəliq, Nişəti, İsmət, Rüşdi, Məhəmməd Əhsan, Zakir, Nətəvan, Vəhdəti, Vəfa, Bəki və s. bunlar kimi qəzəlsəralıqda məşhur olan yüzdən ziyadə şairlərin qəzəlləri dərəcə edilmişdir".¹

Göründüyü kimi, Əmir Əlişir Nəvaiyə türkçə (azərbaycanca) qəzəllər müəllifləri içərisində fəxri yer verilmişdir. Bu, təsadüfi deyil. Əmir Əlişir Nəvai cığatay ləhcəsində yazsa da, Nizami, Xaqani sənətindən bəhrələnmiş, Nizaminin şagirdi olmuşsa, Kişvərinin, Füzulinin müəllimi olmuşdur.

Nəvai də Nizami kimi öz tükənməz yaradıcılıq istedadları ilə yalnız bir xalqa deyil, bütün dünyaya işıq salmışlar. Lakin Nəvaini Azərbaycan ənənələri ilə bağlılığı daha qırılmaz, daha möhkəm və binövrəlidir.

Firudin bəy Köçərlinin öz "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları"na² Nəvaini də daxil etməsi görünür təsadüfi deyil, bunun dərin mənası və tarixi səbəbi olmuş. Nəvai Azərbaycanda Xaqani Şirvani, Nizami, Füzuli qədər sevilmişdir. Azərbaycan şairləri Nəvaiyə dərin məhəbbət bəsləməklə bərabər onu öz doğma şairi hesab etmişlər. F.Köçərli öz kitabında başqa mənbələrdə olduğu kimi, Nəvainin həyatı, şöhrəti, dərin və hərtərəfli biliyi, ölməz əsərlər müəllifi olduğu və s. haqqında qısa məlumat vermişdir.

¹ Türkçə qəzəllər (I kitab), toplayanı: Əliabbas Müznib, Bakı, Nəşriyyatı-bəradərani-Orucov, 1917.

² Firudin bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları, Bakı, Azərnaşr, 1925.

XX yüzilliyin əvvəllərində F.Köçərli dəhi özbək şairinin Azərbaycan ədəbi fikri ilə canlı, qüvvətli və geniş əlaqələrinə dərinlən başa düşən və ona diqqəti cəlb edən bir alim idi. Köçərlinin məlumatından aydın görünür ki, o, Nəvainin əsərləri, yaradıcılığı, onun geniş ədəbi, elmi, siyasi fəaliyyətilə ətraflı tanış olmaqla bərabər, şair haqqındakı mənbələrə də yaxşı bələd olmuş, dəhi özbək şairinin Azərbaycan ədəbi fikri ilə canlı, qüvvətli və geniş əlaqələrini dərinlən başa düşmüş və ona diqqəti cəlb edən bir alim olmuşdur. Köçərlinin məlumatından aydın görünür ki, o, Nəvainin əsərlərini, onun geniş ədəbi, elmi, siyasi fəaliyyətini ətraflı öyrənmişdir. Köçərli, Nəvai irsinin Azərbaycan şərinə dərin təsirini diqqətlə izləyib bu problem ətrafındakı əsas ədəbi-bədii faktları toplamış, meydana çıxarmış və onlar haqqında qiymətli mülahizələr irəli sürmüşdür. Bir sözlə, Nəvainin ədəbi-tarixi xidmətini geniş yaradıcılıq təsirini layiqincə qiymətləndirmişdir. Lakin o, kitabda bəzən qeyri-dəqiqliyə də yol vermişdir. Məsələn, Nəvainin həyatından bəhs edərkən yazır ki, şairin atası, Sultan Əbu Səidin vəziri olmuşdur. Halbuki, onun Əbu Səidin yaxın adamlarından olduğunu, hətta ona qohumluğu çatdığını, Nəvainin ana tərəfdən də sarayla əlaqəsini qeyd etsələr belə, atasının vəzir olduğunu təsdiq edən heç bir mənbəyə təsadüf edilmir. Nəvainin atası Əbülqasim Baburun dövründə Səbzəvar hakimi olmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini öyrənməkdə böyük xidməti olan Firudin bəy Köçərli Nəvainin Qarabağ şairlərindən Abdulla bəy Asi, Həsən Qara Hadi, Mirzə Əlişgər Novrəs, Şamaxıdan Seyid Əzim, Qazaxdan Kazım ağa Salik, Dərbənddən Mirzə Cəbrail Süperhi və qeyrilərinə, Əmir Xosrov Dəhləvinin, Cami və Hafizin Nəvai yaradıcılığına təsirindən danışdığı halda bu böyük sənətkarın özünə ustad, müəllim hesab etdiyi Nizami haqqında bir işarə belə verməmişdir. Halbuki, Nəvai hər şeydən öncə Nizami ənənələri ilə bağlı olmuş, onun mövzularında ölməz poemalar yaratmışdır.

Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanda Nizami yubileyi keçirildiyi zaman yubiley sərgisinin "Nizami və dünya ədəbiyyatı"ndan ibarət dördüncü bölməsində Nəvaiyə daha geniş yer verilmiş, onun Nizami haqqındakı fikirlərindən sitatlar, dəhi

Azərbaycan şairinin təsiri ilə yazdığı "Xəmsə"si, "Xəmsə"sinin Daşkənd nəşri, şairin "Lisanüt-teyr"i, "Məcalisün-nəfais"i və s. verilmişdir.

1925-ci ilin oktyabrında "Kommunist" qəzeti "Əlişir Nəvai və biz"¹ adlı, şairin 500 illik yubileyi ilə əlaqədar bir məqalə dərc edir. Məqalənin müəllifi Əli Nazim, türk ədəbiyyatında Nəvai və Füzuli kimi iki günəş olduğunu yazır. Nəvai haqqında ədəbi əsər yazılmadığını ədəbiyyat tariximizdə bir boşluq hesab edir. Ümumiyyətlə, bu illərə aid olan məqalə müəllifləri əsasən, ilk mənbələrin verdikləri məlumatları təkrar etmişlər. Bununla belə, Nəvainin ana dilində gözəl sənət nümunələri yaratmağın mümkün olduğunu göstərən novator şair olduğunu daha qabarıq şəkildə göstərməklə bərabər, şairin təsviri sənət sahəsində də xidmətlərini, rəssamlar silsiləsindən ibarət məktəb yaratdığını qeyd etmişdir. Lakin müəllif bu məqalədən bir il keçməmiş Füzuli və Nəvaini "türk saray aristokratiya şairi" adlandırır.² Halbuki, məlum olduğu üzrə, Nəvai heç də, mədhiyyə yazan saray şairi olmamış, o sarayda dövlət xadimi kimi çalışmış və saraydakı xidmətindən də öz xalqının tərəqqisi üçün istifadə etmişdir. Onun ədəbi və ictimai-siyasi fəaliyyəti, ölkəsində apardığı mədəni-quruculuq işləri bu dəhşət sənətkarın xalqa sıx surətdə bağlı olduğunu, bütün varlığı ilə ona xidmət etdiyini göstərir.

1926-cı ildə Bakıda Nəvai yubileyi böyük təntənə ilə keçirilir. Yubiley münasibəti ilə "Kommunist" qəzeti türk alimi Köprülüzadə Məhəmməd Fuadın "Əlişir Nəvai", "Əmir Əlişir Nəvai", B.Çobanzadənin "Nəvai-dilçi", Salman Mümtazın "Ədəbiyyatımızda Nəvai təsiri"³ adlı məqalələri, Azərbaycan

ədəbiyyatı cəmiyyəti nəşriyyatı tərəfindən "Nəvai"¹ adlı tədqiqat əsəri, böyük mütəfəkkirin "Vəqfiyyə"² və "Münşəat"³, "Əlişir Nəvai"⁴ adlı yubiley vərəqəsi nəşr edilmişdir.

Köprülüzadə öz məqaləsində, keçmiş müəlliflərdən fərqli olaraq, Nəvainin mütərcim kimi mühüm və təqdirəlayiq bir sima olduğunu, Caminin "Nəfəhatül-üns"ün cığataycaya tərcümə edib, bir sıra Orta Asiya sufi şairlərinə aid əlavələr yazdığını, "Məcalisün-nəfais" və "Xəmsətül-mütəhəyyirin"i, eləcə də "Halati-Mir Səid"i, "Halati-Seyid Həsən Ərdəşir" adlı risaləsinin onun dövrünü, müasirlərini və həyatını öyrənmək işində əhəmiyyətli mənbə olduğunu göstərir.

Çobanzadə isə Nəvainin dil sahəsindəki xidmətini, türk dilinə verdiyi üstünlüyü özbək dilinin inkişafındakı böyük rolunu göstərir və belə bir nəticəyə gəlir ki, Nəvai Kaşgari kimi dilə aid daha müfəssəl bir əsər yazmasa da, türk tarixində onunla yanaşı duran ikinci dilçi hesab edilməlidir.⁵

Məqalədə göstərilir ki, Nəvaidən sonra Hindistandan İstambula, Səmərqənddən Misirə qədər onun minlərcə tərcüməçiləri, təfsirçiləri, şagirdləri yetişmiş, şairin əsərlərini şərh etmək üçün yüzlərcə lüğətlər və dilə aid kitablar yazılmışdır. Əvvəldə olduğu kimi, Nəvaiyə aid yazılmış sonrakı məqalələrin heç birində bu sahəyə toxunulmamışdır. Nəvai yaradıcılığı ilə məşğul olan alimlərimiz Nəvaini başlıca olaraq bir şair kimi öyrənməyə çalışmış, onun bədii irsini tədqiq etməyə fikir vermişlər.

Məşhur ədəbiyyatşünas və yazıçı Salman Mümtaz "Ədəbiyyatımızda Nəvai təsiri" adlı məqaləsində böyük özbək

¹ Əli Nazim. Əlişir Nəvai və biz, "Kommunist" qəzeti, 19 oktyabr, 1925.

² Bax: Əli Nazim. Bugünkü ədəbiyyatımız haqqında, "Maanif və mədəniyyət" jurnalı, 1926, № 9, s. 21.

³ Hər dörd məqalə üçün bax: "Kommunist" qəzeti, 4 mart, 1926.

¹ Nəvai, Bakı, Azərbaycan Ədəbiyyatı Cəmiyyəti Nəşriyyatı, Bakı, 1926.

² Nəvai. Vəqfiyyə, Bakı, Azərnəşr, 1926.

³ Nəvai. Münşəat, Bakı, Azərnəşr, 1926.

⁴ Əlişir Nəvai (beş yüz illiyi münasibəti ilə), Bakı, "Kommunist" qəzeti nəşriyyatı, 1926.

⁵ B.Çobanzadə. Nəvai-dilçi, "Kommunist" qəzeti, 4 mart, 1926.

⁶ Salman Mümtaz. Ədəbiyyatımızda Nəvai təsiri, "Kommunist" qəzeti, 4 mart, 1926-cı il, № 54.

şairinin Azərbaycan ədəbi mühiti ilə qırılmaz tellərlə bağlı olduğundan, Nəvai şe'rlərinin Azərbaycan ədəbi məclisində böyük rəğbətə və maraqla qarşılandığından danışır və göstərir ki, Nəvai bir çox Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığına dərin tə'sir göstərir və bu tə'sir nəticəsində hətta cığatayca (özbəkə) şe'r yazmaq ən'ənəsi də meydana çıxır. Onun fikrinə, Füzuli əsərlərinin meydana çıxması ilə Azərbaycan ədəbiyyatında Nəvai tə'siri azalmağa başlayır. Doğrudan da, Kişvəri kimi şairlərin yaşayıb yaratdığı XV əsrdə və XVI əsrin əvvəllərində Nəvai tə'siri güclü idi.

Akademik H.Araslı XV əsrdə özbək mədəniyyətinin sürətlə inkişaf etdiyi dövrdə bəzi Azərbaycan şairlərinin İlerata köçüb Nəvai məclislərində iştirak edib, Nəvai irsini mənimsədiklərindən bəhs edərək yazır: "...Özbək mədəniyyətinin müvəffəqiyyətlərindən istifadə edib, hətta Nəvainin dil və ifadə xüsusiyyətlərinə uyğun əsərlər yaratmaları, özbək ədəbiyyatı tə'sirinin Azərbaycan ədəbiyyatında qüvvətlənməsinə səbəb olmuşdur".

Elə ona görədir ki, bu tə'sir XVI əsrdən xeyli sonralar da, xüsusilə XIX əsrdə və hətta XX əsrdə də davam etmiş, Azərbaycanda Nəvaini özünə ustad hesab edən və onun sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən öyrənən şairlər meydana çıxmışdır.

Mə'lumdur ki, XIX əsrdə Nəvai ədəbi irsinə dərin rəğbət bəsləyən Azərbaycan şairlərindən ən çox Növbəti, Abdulla bəy Asi, Həsən Yüzbaşı oğlu, Mirza Həsən Novrəs, Seyid Əzim, Kazım ağa Salik diqqəti cəlb edirlər. XX əsrdə İbrahim Tahir Musayev, həmçinin müasir şairlərimizdən Məmməd Rahim, Cəfər Xəndan, İ.Soltan, Ə.Ziyatay və başqaları Nəvai ilə maraqlanmış və onun şe'rlərindən tərcümələr etmişlər. Lakin bunu qeyd etmək kifayətdir ki, hələ əvvəllər Sadıqinin "Məcmu'ül-xəvas" və bir sıra qəzəllərini, eləcə də "Bəda'i-ül-lügət", "Mənabe'ül-lügət" kimi əsərlərini cığatayca yazması da təsadüfi olmamışdı, bu, Nəvai əsərlərinin tərəqqipərvər ideyalarla zənginliyi və bədii cəhətdən gözəlliyi ilə bağlı idi. Mərhum Salman Mümtaz Nəvai əsərlərinə yazılmış nəzirələrin tamamilə təbii olaraq yarandığını və Füzuli əsərləri meydana çıxdıqca Nəvai

tə'sirinin azalmağa başladığını söyləyirdi. Halbuki, Azərbaycanda Nəvai tə'siri heç vaxt azalmamışdır. Füzuli özü də onun şe'rlərinə şüurlu surətdə cavablar (nəzirələr) yazmışdır. Nəvainin Füzulini mə'nəvi cəhətdən təmin etdiyinə, onun ideya-bədii tələblərinə cavab verə bildiyinə görədir ki, bu böyük söz ustasından bəhrələnməmişdir. Professor M.Quluzadə Füzuli lirikasının özbək əlaqələrindən danışarkən yazır:

"...Şərq ədəbiyyatında müəyyən mövzularda, müəyyən janrlarda ədəbi hadisə kimi meydana çıxmış nümunələrdə əsər yaratmaq, onlara cavab vermək və bu yol ilə öz yaradıcılıq qüdrətini təsdiq etdirmək ədəbi ən'ənə halını almışdır. Şairlər bu yol ilə sanki yaradıcılıq imtahanı verirdilər... yarışa girişən şair ədəbi fikri irəliyə aparmalı, ondan əvvəl yaradılmış əsərdən yüksəkdə və ya heç olmazsa onunla yanaşı durmağa layiq orijinal əsər yaratmalıdır".¹

Nəvainin meydana çıxması ilə Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin tarixində yeni və maraqlı bir mərhələnin yaranıldığını görürük. Nəvainin dili, istedadı, sənətkarlıq qüdrəti, əsərlərinin ruhu, forma və məzmunu onu Azərbaycan xalqına bağlamış, sevdirmişdi. Azərbaycanda və Orta Asiya əlyazmalar fondlarında mühafizə olunan bir çox əlyazmaları, Nəvai ilə Füzuli divanlarının cəmi katib tərəfindən köçürülüb bir cildə tutulması hər iki sənətkara olan cəmi məhəbbətin, bu xalqların dostluq tarixinin qədimliyinin ifadəsi idi.

1926-cı ildə "Azərbaycan ədəbiyyat cəmiyyəti nəşriyyatı" tərəfindən çap edilmiş "Nəvai" adlı əsər şairin Azərbaycanda tədqiqi tarixində əhəmiyyətli hadisə idi. Ən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, XX yüzilliyin birinci yarısında Nəvaiyə aid ilk tədqiqat əsəri Azərbaycanda yazılır. Bu Nəvaişünaslıq elminin yeni etapının başlanmasını təşkil edirdi. Ədəbiyyat cəmiyyətinin ikinci məhsulu² olan bu kitabın müqəddiməsində Əlişir Əlişir Nəvainin XV əsr türk ədəbiyyatının ən mühüm

¹ M.Quluzadə. Füzulinin lirikası, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1965, s. 423.

² Birinci kitab Füzulinin 400 illiyi münasibətilə nəşr edilmiş "Böyük türk şairi" adlı əsərdir.

siması olduğu iftixar hissilə təsdiq edilir, buraya daxil edilmiş məqalələrdə isə şairin şəxsiyyəti, ədəbi fəaliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə şərh olunur. Kitabçadakı birinci məqalə İsmayıl Hikmətin "Əmir Əlişir Nəvainin həyatı və ədəbi mövqeyi" adlanır.¹ Məqalə müəllifi Nəvainin həyatı haqqında "Təzkirəyi-xəttatin", "Nüxbətül-təvrix və əxbar", "Rövzatüs-səfa", "Həbibüs-siyar", Nəvainin öz təzkirəsi, onun M.Belin tərəfindən 1861-ci ildə "Jurnal Aziatik"də çap edilmiş müfəssəl tərcümeyi-halına istinadən geniş və qiymətli məlumat vermişdir. Burada Nəvainin müxtəlif mənbələrə əsasən əsərlərinin adları və yazılış tarixləri göstərilir. Məqalə Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatı tarixində Əlişir Nəvainin əsərlərinin bu cəhəti haqqında geniş məlumat verən yeganə və ilk mənbə idi. Nəvainin dili və sənətindən bəhs açan müəllif, onun özbək dilində ölməz tarixi abidələr yaradan, türk şe'rinə sənət səhifəsinə nəqş edən, Şərq mədəniyyətini Qərbə tanıtdıran sənətkar olduğunu sübut etmişdir.

İkinci məqalə B.Çobanzadənin "Nəvai-dilçi" adlı əsərdir. Müəllif yazır ki, Nəvainin dili ədəbi türk dili deyil, xalq dilidir. Bununla da o, İ.Hikmətin fikrinə qarşı çıxır.

Üçüncü məqalə Möhsün İbrahiminin "Fars ədəbiyyatının Nəvaiyə tə'siri" adlı məqaləsidir. Doğrudur, burada müəllif Nizaminin, guya, fars şairi olması haqqında elm aləmində o vaxta qədər möhkəm yerləşmiş olan səhvi təkrar edirsə də, bununla bərabər onun sənətkarlıq dühasını yüksək qiymətləndirir və Nəvai yaradıcılığına dərin tə'sirini faktik bədii materiallarla göstərir.

Dördüncü məqalə Mirzə Cəlal Yusifzadənin "Nəvai haqqında" kiçik məlumatından ibarətdir. Burada, əsasən Caminin Nəvai haqqında söylədiyi şe'rlərin tərcüməsi verilmişdir.

1940-cı ildə Nəvainin anadan olmasının 500 illik yubileyi geniş miqyasda keçirilməsi nəzərdə tutulduğu zaman

¹ Müəllifin Nəvai haqqında yazdığı ikinci məqaləsi müxtəsər şəkildə olduğu üçün bəhs edilmədi (Bax: İsmayıl Hikmət Nəvai və türk ədəbiyyatı, "Maarif işçisi" məc., 1929, № 11, s.29).

"Revolýusiya və kultura" jurnalı Özbəkistanda Nəvainin həyat və yaradıcılığının tədqiqi və intişarı sahəsində görülmə işlərdən, qarşıda duran mühüm məsələlərdən – şairin bir çox əsərlərinin ilk dəfə nəşr ediləcəyindən, onun 10 cildlik əsərlərinin akademik nəşri ilə əlaqədar ayrıca lüğət buraxılacağından, Nəvai haqqında geniş monoqrafiya nəşr ediləcəyindən xəbər verir.¹ Bu işə respublikanın ən kamil şair və ədibləri, o cümlədən Nəvai yaradıcılığını yaxşı bilən Sədrəddin Ayni cəlb edilir.

Azərbaycan xalqı da bu yubileyi çox təntənə ilə qarşıladı. Azərbaycan Yazıçıları İttifaqı yanında yubiley komitəsi yaradıldı. "Revolýusiya və kultura" məcmuəsi Nəvainin "Fərhad və Şirin" poeməsindən C.Ələkbər və Nigar Rəfibəylinin tərcümələrində bə'zi parçalar vermişdir. Bu dövr Azərbaycanda Nəvainin öyrənilməsi tarixində yeni, həm də maraqlı bir mərhələ təşkil edir.

1940-1948-ci illərdə Nəvai yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqələrini işıqlandıran məqalələr meydana çıxır. Bu sahədə akademik Həmid Araslinin xüsusi xidməti olmuşdur. O, özünə qədərki müəlliflərdən fərqli olaraq yalnız təzkirələr əsasında deyil, şairin öz əsərləri və yeni elmi prinsiplər əsasında özbək şairinin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələrini şərh etməyə çalışmışdır. Həmid Araslinin Nizami Yubileyi ilə əlaqədar yazmış olduğu "Leyli və Məcnun" teması özbək dilində² "Nizami və Nəvai",³ "Nəvainin anadan olmasının 500 illiyi münasibətilə "Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı",⁴ "Əlişir Nəvai",⁵ "Əlişir Nəvai və yaradıcılığı",⁶

¹ Bax: "Revolýusiya və kultura" jurnalı, 1940, № 9, s. 123.

² 1941-ci ildə başlanan Böyük Vətən müharibəsi Azərbaycanda Nəvai yubileyinin vaxtında keçirilməsinə mane olmuşdur.

³ Bax: Nizami, Bakı, Azərnəşr, 1940, s. 230.

⁴ Bax: "Ədəbiyyat qəzeti", 12 mart, 1940.

⁵ Bax: 1. "Revolýusiya və kultura" jurnalı, 1940, № 7, s. 83-94.

2. "Kommunist" qəzeti, 5 may, 1948.

⁶ Bax: 1. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 13 may, 1948.

2. "Pioner" jurnalı, 1948, № 5.

⁷ Bax: "İnqilab və mədəniyyət", 1948, № 5.

"Böyük özbək şairi",¹ "Əmir Əlişir Nəvai"² və başqa məqalələri Nəvai ədəbi irsinin ədəbi-tarixi əhəmiyyətini və onun Azərbaycan bədii fikrinə faydalı təsirini işıqlandırır. Bu illərdə Məmməd Arifin "Əlişir Nəvai"³ məqaləsi, Nizaminin yaradıcılığına həsr edilmiş elmi konfransda özbək nümayəndəsi, o zaman fəlsəfə elmləri doktoru, sonralar isə akademik olan V Zəhidovun "Nizami Gəncəvi və özbək ədəbiyyatı" haqqında "Ədəbiyyat qəzeti" müxbiri ilə müsahibəsi ədəbi əlaqələr tariximizin tədqiqi üçün yeni material verir.⁴

Həmid Araslı "Böyük özbək şairi" adlı məqaləsində sənətkarın həyatı, təhsili, əsərləri, Nizami ilə əlaqəsi, Kışvəriyə təsiri, Azərbaycan ədəbiyyatında ona nəzirlər yazılması haqqında qısa məlumat verir. "Əmir Əlişir Nəvai" məqaləsində Sultan Hüseyn Bayqara ilə ictimai, siyasi və ədəbi əlaqəsindən, şairin vəzirliyindən, xalqına xidmətindən və s. bəhs açır. "Nizami və Nəvai"də isə bu iki "Xəmsə" müəlliflərinin "Xosrov və Şirin" poemalarından danışır və poemanın qısa müqayisəsini verir. Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin gərxə köklərini öyrənməkdə, xalqımızı özbək bədii mədəniyyəti ilə tanış etməkdə və onun qiymətli nümunələrini öyrəni təbliğ etməkdə H.Araslının "Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı" adlı məqaləsi çox qiymətli bir müəllif burada, əsasən Nəvainin Nizami mövzusunda yazdığı poemalardan danışaraq, hər iki sənətkarın poemalarını müqayisə etməklə kifayətlənməyib Nəvai haqqında yazan özbək alimlərinin əsərlərinə də nəzər salır və sübut edir ki, "Nəvai Nizami məktəbinə daxil olan böyük sənətkarların ən görkəmlisidir... Nəvai dahi bir sənətkar olaraq Nizami temalarını orijinal surətdə işləmiş və süjeti özünəməxsus bir yol ilə inkişaf etdirmişdir".⁵

Bütün dahi sənətkarlar, qüdrətli qələm sahibləri kimi, Əlişir Nəvai də həyatda böyük çətinliklərlə, bir çox həqsızlıqlarla qarşılaşmalı olmuşdur. Bununla belə, heç bir əzab-əziyyət, təqib bu böyük insanı, alovlu vətənpərvəri xalqına xidmətdən çəkəndirə bilməmişdir. Nəvai, bir tərəfdən, qüdrətli qələmi, ciddi elmi-ədəbi fəaliyyəti, digər tərəfdən, məsləhətləri ilə dövlət işlərinə təsir göstərərək öz vətəninə və xalqının inkişafına çalışmışdır. Əsərlərində yeri gəldikcə əyanların pis sifətinə, işarələrlə də olsa, saray əxlaqına toxunması, əlbəttə onları narahət etməyə bilməzdi. Böyük şair sarayda fəaliyyət göstərdiyi üçün onun vəziyyəti daha mürəkkəb olmuşdur. Akademik H.Araslının 1948-ci ildə yazdığı "Əlişir Nəvai" adlı məqaləsi Nəvainin həyatını bu baxımdan işıqlandırır. Böyük şairin bir sıra siyasi-iqtisadi və mədəni əhəmiyyəti olan mühüm tədbirlərinə mane olmaq üçün onu saraydan uzaqlaşdırmışlar, zəhərləməyə təşəbbüs etmişlər, qardaşını həqsız olaraq e'dam etmişlər. Nəvaini yenidən saraya cəlb etmişlər və s. Bütün bu məsələlər müəllif tərəfindən ətraflı şərh olunur.

Ümumiyyətlə, H.Araslının Nəvai haqqında yazdığı məqalələrdə şairin həyatı və ədəbi irsi ilə bağlı müxtəlif aktual məsələlər haqqında məlumat verilir. "Nəvainin həyatı", "Nəvainin lirikası", "Nəvainin "Xəmsə"si", "Nəvai və əsrimiz" kimi məsələlərdən bəhs edən yuxarıdakı məqalə məhz bu cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Araslının "Əlişir Nəvai və yaradıcılığı" adlı digər bir məqaləsində Nəvai şe'rinin qabaqcıl ideya motivləri, onun sənətkarlığı və novatorluğu məsələləri təhlil olunur.

Mə'lumdur ki, özbək mədəniyyəti tarixində ana dilinə dərin məhəbbət bəsləyən, bu dildə əsərlər yazan tərəqqipərvər şairlər, alimlər Nəvaiddən əvvəllər də olmuşdur. Lakin Nəvai istər bədii əsərlərində, istərsə də elmi yaradıcılığında özbək dilinin zənginləşməsi, təkmilləşməsi uğrunda şüurlu mübarizə

¹ Bax: "Azərbaycan" jurnalı (ərəb əlifbası ilə), Bakı, 1946, № 9.

² Bax: "Azərbaycan" qəzeti (ərəb əlifbası ilə), Bakı, 1947, № 49.

³ Bax: "Kommunist" qəzeti, Bakı, 15 may, 1948.

⁴ Bax: "Ədəbiyyat qəzeti", Bakı, 30 iyul, 1947.

⁵ Həmid Araslı. Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı, "Revolusiyə və kultura" jurnalı, 1940, № 7, s. 90.

¹ Həmid Araslı. Əlişir Nəvai, "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 13 may, 1948.

² Həmid Araslı. Əlişir Nəvai və yaradıcılığı, "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, 1948, № 5.

ya girişmiş və böyük işlər aparmışdır. Məqalədə bu məsələ ətrafı işıqlandırılır. Bundan sonra Nizami və Nəvai poemaları müqayisə edilir. "Xosrov və Şirin" poemasındakı orijinal cəhətlər meydana çıxarılır. Nəvainin nəinki Nizami, hətta Marağalı Əşrəf və Qasim Ənvar kimi Azərbaycan şairlərinin irsindən də bəhrələndiyi, özündən sonra gələn Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığına təsir göstərilir.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda Nəvai haqqında verilən məlumatlar getdikcə genişlənmiş və təkmilləşdirilmişdir.

Akademik Məmməd Arifin Nəvainin 500 illik yubiley bayramı qeyd edildiyi gün "Kommunist" qəzetində nəşr edilmiş "Böyük özbək şairi"¹ adlı məqaləsi Nəvai yaradıcılığının Azərbaycanda öyrənilməsi tarixində əhəmiyyətli yer tutur. Məqalədə müəllif, yığcam olsa da, Nəvai yaradıcılığının bütün sahələrinə toxunur, onun vətənpərvərliyi, insanpərvərliyi, ölkəsinin tərəqqisi namına apardığı böyük işləri ağıllı və tədbirli siyasi xadim olması haqqında məlumat verir. Vaxtilə M.F.Axundov da Nəvaini alim, dövlət xadimi kimi tərifləmiş və özbək mədəniyyətinin inkişafı uğrunda çalışan bu vəziri öz xalqına qarşı amansız olan Nəcmi Saniyə qarşı qoymuş, onu özünə "cədd" hesab edən İran şairi Sürüşə gülmüşdür.

Nəvainin yaradıcılığının Azərbaycanda tədqiqi tarixi qədim olsa da, deyildiyi kimi, bu tədqiqatlar 1940-cı ildən sonra genişlənərək elmi şəkil almış, özbək-Azərbaycan ədəbi əlaqələri baxımından, ədəbiyyatımızın, mühüm vəzifələrindən birinə çevrilmişdir. Əvvəllər Nəvainin yalnız "Münşat" və "Vaqifiyyə"si, bədii əsərlərindən isə qəzetlərdə kiçik-kiçik parçalar nəşr edilmişdisə,² indi "Fərhad və Şirin"-in tam şəkildə,

"Yeddi səyyara" əsərindən nağıllar, "Əlişir Nəvai və şe'rləri" adlı kitabça (1975 il) nəşr edilmişdir. İki əvvəlki əsərlərə Azərbaycan rəssamları illüstrasiyalar çəkmişlər. Bunlardan başqa, istər Nəvainin, istərsə də özbək ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı əlaqələri mövzusunda dair bəzi əhəmiyyətli məqalələr də nəşr edilmişdir. Bunlardan Ağəmi İbrahimovun "Nəvai və Füzulinin bir cild içərisində yazılmış divanları",¹ M.S.Sultanovun "Füzuli və Nəvai divanının birgə əlyazması",² Mirzəğa Quluzadənin "Füzuli və özbək ədəbiyyatı",³ "Fərhad və Şirin",⁴ Qulam Hüseyn Əliyevin "Azəri-özbək ədəbi əlaqələrinə dair"⁵ və "Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrindən"⁶ və başqa məqalələri göstərmək olar. "SSRİ xalqları ədəbiyyatı"nda⁷ da Nəvaiyə böyük və fəxri yer verilmişdir. "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nda⁸ bir çox şairlərin yaradıcılığı haqqındakı fəsillərdə Nəvai ilə əlaqədar məsələlərdən bəhs olunur.

¹ İbrahimov A. Nəvai və Füzulinin bir cild içərisində yazılmış divanları, Azərb. SSR EA-nın "Məruzələri", 1954, c. X, № 10, s. 747-748.

² Sultanov M.S. Füzuli və Nəvai divanının birgə əlyazması. Bax: Məhəmməd Füzuli (elmi-tənqidi məqalələr), Bakı, Azərbaycan nəşr, 1958, s. 310.

³ Quluzadə Mirzəğa. Füzuli və özbək ədəbiyyatı. Azərbaycan SSR EA-nın "Xəbərləri" (ictimai elmlər seriyası), 1963, № 4, s. 63-78.

⁴ Quluzadə Mirzəğa. Fərhad və Şirin, "Kommunist" qəzeti, Bakı, 1948, 27 avqust.

⁵ Əliyev Qulam Hüseyn. Azəri-özbək ədəbi əlaqələrinə dair, "Azərbaycan" jurnalı, 1964, № 10, s. 107.

⁶ Yenə həmin müəllif. Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrindən, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 24 oktyabr, 1964.

⁷ Xəlilov Pənah. SSRİ xalqları ədəbiyyatı, Bakı, "Maarif" Nəşriyyatı, 1966, s. 254-255.

⁸ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, c. I və II, Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1960.

¹ Məmməd Arif. Böyük özbək şairi, "Kommunist" qəzeti, 15 may, 1948.

² a) "Revolusiya və kultura" jurnalı, 1940, № 9, s. 123.

b) "Ədəbiyyat qəzeti", 12 mart, 1940; 13 avqust, 1940; 16 may, 1948.

v) "Kommunist" qəzeti, 5 may 1948-ci il;

q) "Azərbaycan" jurnalı (ərəb əlifbası ilə), Bakı, 1946, № 9, s. 30 və başqaları.

M.Mübarizin "Özbək ədəbiyyatının böyük banisi",¹ "İncəsənət aşığı",² "Nəvai və Nizami",³ H.Səmədzadənin "Nəvaidə Fərhad surəti",⁴ M.Şamilin "Əlişir Nəvai",⁵ M.A.Soltanın "Əlişir Nəvainin əlyazmaları"⁶ və s. dolğun məzmunlu məqalələr də Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri, eləcə də Nəvai irsinin Azərbaycanda tədqiqi tarixini zənginləşdirən sənədlərdir.

Respublikamızın başqa şəhərlərində də Nəvainin həyat və yaradıcılığına aid az yazılar intişar edilməmişdir. "Sosialist Sumqayıtı", "Kirovabad kommunisti", eləcə də "Şərq qapısı" qəzetləri öz səhifələrində şairə geniş yer vermişdir.

Ümumiyyətlə, özbək-Azərbaycan ədəbi əlaqələrindən danışdıqda ilk növbədə Nizami-Nəvai, Nəvai-Füzuli kimi böyük sənətkarların yaradıcılıq əlaqələri göz önündə canlanır. Ədəbiyyatımız tarixində bu şairlərin yaradıcılıq əlaqələrinə aid ayrıca və geniş elmi tədqiqat əsərləri isə əsasən XX yüzilliyin axıncı onilliklərində – yetmişinci, səksəninci illərində meydana çıxmışdır.

Ədəbi əlaqələrimizin tarixini öyrənən alimlərimiz Nizaminin Nəvaiyə təsirinə dair maraqlı mülahizələr irəli sürmüşlər. Füzulinin Nəvai ənənələri ilə əlaqəsi və onun özbək ədəbiyyatına böyük təsiri haqqında da özbək və Azərbaycan alimlərinin bəzi təşəbbüsləri diqqətə layiqdir. Özbək alimləri Füzulinin özbək şe'ri ilə qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələrini göstərən bəzi ədəbi faktlar vermişlər. Azərbaycanda bu məsələ

professor Mirzağa Quluzadənin "Füzulinin lirikası"¹ kitabında ayrıca bir fəsildə tədqiq edilmişdir. Şairin yaradıcılığına Lütfi, Əhməd kimi özbək şairlərinin təsirini göstərməklə bərabər, Nəvai ənənələrinin Füzuli yaradıcılığındakı rolunu işıqlandırmışdır. Bununla belə, İstər Nəvainin Azərbaycan şe'ri inkişafına təsiri məsələsi, istərsə də Nizaminin və Füzulinin Orta Asiya ədəbiyyatına təsirinə dair ayrıca geniş bir tədqiqat işi yazılmadığı vaxtla ədəbiyyat tarixində bir boşluq kimi nəzərə çarpırdı. Füzulinin 400 illiyi münasibəti ilə Azərnəşr tərəfindən buraxılmış "Məhəmməd Füzuli" adlı kitabın müqəddiməsində deyilir:

"Füzulinin iztirabla dolu olan gözəl, mənalı həyatı, onun yaşadığı dövrü, bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri, poetikası, dil və üslub keyfiyyətləri, Füzuli yaradıcılığının, xüsusilə Azərbaycan, Türkiyə və özbək ədəbiyyatlarına təsiri ətraflı tədqiq edilməli və bu məsələlərə dair ayrıca elmi monoqrafiyalar yaradılmalıdır".²

Akademik H.Araslının "Böyük Azərbaycan şairi Füzuli",³ deyildiyi kimi, prof. Mirzağa Quluzadənin "Füzulinin lirikası",⁴ prof. Fuad Qasımlıdanın "Qəm karvanı" yaxud "Zülmətdə nur",⁵ prof. Mir Cəlalın "Füzulinin sənətkardığı"⁶ və bir sıra başqa əsərlər bu problemi ümumi şəkildə müzakirəyə qoydu.

¹ M.Mübariz. Özbək ədəbiyyatının böyük banisi, "Azərbaycan gəncləri" qəzeti, 14 may, 1948.

² Bax: "Ədəbiyyat qəzeti", 16 may, 1948.

³ Bax: "Kommunist" qəzeti, 15 may, 1948.

⁴ H.Səmədzadə. Nəvaidə Fərhad surəti, "Ədəbiyyat qəzeti", 5 yanvar, 1941.

⁵ M.Şamil. Əlişir Nəvai, "Azərbaycan gəncləri" qəzeti, 3 mart, 1948.

⁶ M.A.Soltan. Əlişir Nəvainin əlyazmaları, "Ədəbiyyat qəzeti", 16 mart, 1948.

¹ Quluzadə Mirzağa. Füzuli lirikasının özbək əlaqələri, bax: Füzuli lirikası, Azərbaycan EA Nəşriyyatı, Bakı, 1963, s. 415.

² Məhəmməd Füzuli (elmi-tədqiqi məqalələr), Bakı, Azərnəşr, 1958, s. 8.

³ Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli, Bakı, Azərb. EA nəşriyyatı, 1958.

⁴ Quluzadə Mirzağa. Füzulinin lirikası, Bakı, Azərb. EA Nəşriyyatı, 1963.

⁵ Qasımlı Fuad. "Qəm karvanı" yaxud zülmətdə nur (Füzulinin dünyagörüşü), Bakı, Azərnəşr, 1968.

⁶ Mir Cəlal. Füzulinin sənətkarlığı, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1958.

Lakin XX əsrin 70-ci illərindən bu sahədə tədqiqatlar həm Özbəkistanda, həm də Azərbaycanda genişlənir. R.V. Kabulovanın,¹ Həsənxoca Məhəmmədxocayevin,² E. Tahircanovun³ namizədlik dissertasiya işləri, son illərdə filologiya elmləri namizədi Məntiqə Muradovanın "Sadiq bəy Sadiqinin həyat və yaradıcılığı"⁴ və başqa tədqiqatlar ədəbi əlaqələri öyrənmək baxımından tədqirəlayiq işlərdən hesab edilməlidir. Bu sətirlərin müəllifinin "Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı (XV-XIX əsrlər)"⁵ və "Əlişir Nəvainin Bakı əlyazmaları"⁶ adlı rus dilində yazdığı monoqrafiyalarından əlavə, bir çox elmi məqalələri XX yüzilliyin ikinci yarısında Nəvai irsinə marağın daha da artdığını göstərir. Həmin tədqiqatlara əsasən iki istiqamətdə – birinci abidələr əsasında, ikincisi isə, ümumiyyətlə ədəbi əlaqələr baxımından aparılmışdır. Birincilərə misal olaraq "Nəzmül-cəvahir" əsərinin mükəmməl əlyazma nüsxəsi haqqında,⁷ "Nəvai əsərləri Azərbaycan kolleksionerlərinin

kitabxanasında", "Nəvainin Azərbaycanda əsərlərinin yayılması məsələsinə dair", "Nəvai "Xəmsə"si və ayrı-ayrı poemalarının əlyazmaları" (özbəkçə), "Nəvai və Füzulinin bəzi birləşdirilmiş divanları", ikincilərə isə "Nəvai və XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı" (özbəkçə), "Kişvəri və Əlişir Nəvai" (özbəkçə), "Nizami sənətkarlığının böyük tələnnümçüsü" (rusca), "ədəbi əlaqələrdən (Azərbaycan şair və alimləri Nəvai haqqında)", "Ədəbi əlaqələrin öyrənilməsinə diqqəti gücləndirməli"¹ və başqa elmi tədqiqat məqalələri bunlara yaxşı misal ola bilər. Bununla belə yaradıcılıqlarının tədqiqi həmişə aktual olan şairlərin ədəbi-bədii irsinin tədqiqi bundan sonra da davam etdirilməsi və bu sahədə ayrıca elmi monoqrafik əsərlərin yazılması lazım gəlir. Çünki XX yüzillikdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Nəvai yaradıcılığı nəzərə çarpan dərəcədə diqqət mərkəzində olmuşdur. Türkdilli ədəbiyyata aid bütün tədqiqatlarda Nəvaidən danışılır. Əsrin əvvəllərində Şeyx Əhməd Hüseynzadənin müəllifliyi ilə yaranan "Tarixi-ədəbiyyati-türki"² adlı əlyazması (həcmi: 17 vərəq, ölçüsü 11 x 18 sm.) buna ən tutarlı misal ola bilər. Əlyazmanın əgər doqquz vərəqi, on beş başlıq altında ümumən türklərə aid yazılara həsr edilmişsə, qalanları yalnız Nəvainin həyat və fəaliyyətini, əsərlərindən nümunələri əhatə edir.

Göründüyü kimi, Nəvai yaradıcılığına maraq Azərbaycanda həmişə olduğu kimi, XX yüzillikdə də olmuşsa, onun tədqiqi əvvəlki dövrlərə nisbətən çox geniş alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur.

¹ Бах: Кабулова Р.В. Традиция "Маджалис ан-нафис" Навои в тюркоязычной литературе (на основе антологии "Маджма-ал хавос" Садик бек Садики), автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Ташкент, 1979.

² Хасанходжа Махаммадходжаев. Физули и узбекская литература, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Ташкент, 1972.

³ Тахирджанов Е.А. "Хосров и Ширин" Кутба, автореферат кандидатской диссертации, Л., 1951.

⁴ Məntiqə Muradova. Sadiq bəy Sadiqinin həyat və yaradıcılığı, Bakı, Elm, 1999.

⁵ Бах: Нагиева Дж.М. Навои и азербайджанская литература (XV-XIX вв.), Ташкент, "ФАН", 1990.

⁶ Бах: Нагиева Дж.М. Бакинские рукописи Алишера Навои, Баку, "Элм", 1986.

⁷ Бах: "Kitabi-Dədə Qorqud-1300" (orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri), Bakı, 1999, s. 94-98; "Kitablar aləmində", Bakı, 1984, № 3; Azərb. EA Əlyazmalar fondunun "Əsərləri", 1969, № 3; Navoi va icod

sabokları, Daşkənd, 1981; Şərq xalqlarının arxeoqrafik abidələrinin elmi təsviri prinsipləri" adlı Ümumittifaq konfransın materialları, Bakı, 1977.

¹ "Ədəbi miras" jurnalı, 1980, № 8; "Dil və ədəbiyyat məsələləri", Daşkənd, Fan, 1982, № 1; Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri səhifələri, Bakı, "Elm", 1985; "Keçmişimizdən gələn səslər", Bakı, 1984, № 1; "Azərbaycan kommunisti" jurnalı, 1986, № 9.

² Бах: ƏYİ, şifr: A-255 (4915).

XX ƏSR AZƏRBAYCAN ŞAİRLƏRİNİN NƏVƏİ YARADICILIĞI İLƏ ƏLAQƏLƏRİNƏ DAİR

Qeyd edildiyi kimi, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Nəvəi irsindən istifadə işinin ikinci və üçüncü istiqamətini şairin əsərlərinin Azərbaycan ləhcəsinə təbdili və şairin əsərlərindən, xüsusilə lirikasından bəhrələnilib, onun bədii surətlərindən, əsərlərinin ideya, forma və ifadə xüsusiyyətlərindən istifadə etmək, eləcə də qəzəllərinə cavablar yazmaqla bərabər onlardan öz əsərlərinə təzmin etmək təşkil edir.

Azərbaycanın Orta Asiya ilə qədim tarixi olan iqtisadi, siyasi və mədəni-ədəbi əlaqələrinin XX əsrdə də davam və inkişafına hər iki diyarın mədəni və iqtisadi səviyyəsinin gəldikcə yüksəlməsi, qəzet və məcmuələrin nəşri, mübadiləsi, ticarət əlaqələrinin artması, ticarətlə məşğul olan bəzi şairlərin Orta Asiyaya səfərləri zamanı ədəbi məclislərdə iştirak etmələri səbəb olmuşdur. Əli Nəzmi, Salman Mümtaz, Məhəmməd Hədi, Nəbəri Qara Əliyev, Mirzə Xəlil Yüzbaşızadə kimi ədəbiyyatşünas və şairlərin ticarətlə məşğul olduğu həm yazılı, həm şifahi mənbələrdən məlumdur. Nəvəinin hələ öz dövründən Azərbaycanda geniş yayılan əsərlərinin adlarını çəkdiyimiz şəxslər tərəfindən yeni-yeni əlyazma və çap nüsxələrinin toplanması, vətənə gətirilməsi şairin şe'rlərinin kütləvililiyini daha da artırmış və şairlərin Nəvəi irsindən bu əsrdə də bəhrələnmələrini təmin etmiş, haqqında yazmaları üçün şərait yaratmışdır.

Azərbaycan xalqının hər bir dövrdə Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ədəbiyyatından çox səmərəli istifadə etdiyi artıq sübut edilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində Nəvəi irsindən, bütün sənətkarlara nisbətən daha çox istifadə edildiyi də məlumdur. Bununla belə, XX yüzillikdə Nəvəi irsi ilə əlaqə daha da genişlənmişdir. Ümumiyyətlə, XX əsrdə Azərbaycanda çıxan qəzet və məcmuələrdə Orta Asiya sənətkarlarının əsərlərinin nəşri, onlar haqqında məqalələrin yazılması ədəbi-mədəni əlaqələrin bu əsrdə də səmərəliliyini göstərirdi. Qəzet və məcmuə redaksiyalarında işləyən şair və yazıçılar Orta Asiyanın mədəniyyət və ədəbiyyat xadimləri ilə sıx əlaqə saxlayır, yazışır, əməkdaşlıq edirlərdi. Məsələn, üçün, həmin

dövrdə "Füzat" məcmuəsi səhifələrində özbək şairlərindən Əhməd Təbibinin "Təbibin-Xivə" imzası ilə türkcə, farsca qəzəlləri çap olunmuşdur.¹

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Nəvəi əsərlərinin azərbaycancaya təbdili işində qarabağlı şair Mirzə Həsənin oğlu Mirzə Xəlil Yüzbaşızadənin (təxminən 1877-1952-ci illərdə yaşamışdır) xidməti xüsusi olmuşdur. Fars və türk dillərinə və ədəbiyyatına dərinən bələd olan Mirzə Xəlil Nəvəinin bir çox əsərlərini özbək bilmişdir. Şairin şe'rlərini oxuya-oxuya özbək dilini də mükəmməl öyrənmişdir. Elə Mirzə Xəlilin təşəbbüsü ilə Bakıda Nəvəi-Füzuli məclisləri təşkil edilmiş və bu məclisdə İbrahim Tahir Musayev, Kərbəlayi Qara Məşədi Süleyman oğlu Əliyev (1885-1967), Əlağa Vahid, Salman Mümtaz və başqaları iştirak etmişlər. Məclisdə Nəvəi və Füzuli şe'rlərinin oxunuşu təşkil olunur. Hansı şairin şe'rinin üstünlüyünü sübut etmək üçün disputlar aparılırdı. Bu məclislər çox vaxt açıq havada, indiki İstiqlal küçəsindəki Sabir bağında, bəzən filarmoniya ətrafındakı, vaxtilə "Qubernator bağı", sonradan isə "Pioner bağı" adlanan bağda keçirilirmiş.

Nəvəinin Mirzə Xəlil tərəfindən Azərbaycan ləhcəsinə təbdil edilən qəzəllərinin əlyazmaları hazırda Azərb. EA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.² Şairin həmin qəzəllərindən müəyyən hissə 1975-ci ildə çap edilmişdir.³ Mirzə Xəlil demək olar ki, yaradıcılığının əsas hissəsini Nəvəi qəzəllərinin Azərbaycan ləhcəsinə təbdili və onların Füzuli və Mirzə Həsən qəzəlləri ilə müqayisəli tədqiqinə həsr etmiş və bu işdən böyük zövq alaraq əlyazmalarının birində Nəvəi qəzəllərinin təbdili ona mə'nəvi qida verdiyini yazmışdır.⁴ XX əsr şairlərinin əksəriyyəti Nəvəi ilə əlaqədar bu məsələ meydanı çıxanda Mirzə Xəlilə müraciət edərlərmiş.

¹ Bax: "Füzat" məcmuəsi, 1907, 15 avqust, № 25, s. 414, 415.

² Bax: ƏYL, fr. 2155 (30472).

³ Bax: Nəvəi Əlişir. Şe'rlər, mütərcimi S.Rüstəmov, Bakı, "Gənclik" nəşriyyatı, 1975.

⁴ Bax: Mirzə Xəlil Yüzbaşızadənin əlyazmaları, avtoqraf, ƏYL, fr. 2155 (30472).

Nəvainin bir neçə qəzəlinə təxmis yazmış Nobəri də məhz Mirzə Xəlilin tərcümələrindən istifadə etdiyini özü əlyazmalarında göstərmişdir.¹

Bakıda Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində, XX əsr müəllifləri tərəfindən Nəvainin Azərbaycan dilinə təbdil edilən xeyli qəzəllərinin əlyazmaları saxlanılır. Bunların içərisində kəmiyyət və keyfiyyət baxımından Mirzə Xəlilin işləri seçilir. Nəvainin Mirzə Xəlil tərəfindən "Mərhum Əlişir Nəvai qəzəlləri ilə mərhum Füzuli qəzəlləri arasında əlaqəli beytlərdən nümunələr", "Nəvai, Füzuli və Mirzə Həsənin uyğun qəzəlləri" adı ilə tərtib etdiyi iki məcmuəyə² daxil olan qəzəllər tədqiqat üçün xeyli maraq oyatmışdır. Onun təbdil etdiyi qəzəllər içərisində "kanar", "Qıldı", "Məni", "Hərgiz", "Olur" rədifdə olanları ən yaxşı şe'r nümunələridir. Nəvainin "cüda" rədifli,

Ne navasaz aylaqay bülbül gulistandın cüda,

Ayləməs tuti takallüm şəkəristəndin cüda – beyt ilə başlanan qəzəlinin təbdil edilmiş formasına nəzər salaq:

Eyləməz bülbül nəvə hərgiz gülüstəndan kanar,

Tuti eylərmə takəllüm şəkəristəndan kanar.

Səndən ayrı ahü əfğan etməsəm eyb etmə kim,

Cism eylərmə fəğan olsa nəfəs cəndan kanar.

Ayrılıqdansa ölüm xoşdur, sən ey gərdun, məni

Eylə gəl cəndan kanar, etdikcə cənəndan kanar

Qorxum ondandır ki, hicrində cəhanı yandır,

Hər şərarı kim, çıxar bu odlu əfğəndan kanar.

Olsa yüz min cənim ey hicr, lakin eyləmə

Yarımı məndən kanar, yaxud məni ondan kanar.

Vəslidə pərvanə yanmaqda, yəqin kim, anladı,

Edəcəkdir sübh anı şəm'i-şəbistəndan kanar.

Bir çobansız itdürür guya Nəvai yarisız,

Eyləmə ya rəb, onu bir dəm bu eyvandan kanar.¹

Bə'zi beytlərdə sözlərin təbdilində xırda uyğunsuzluqlar olsa da ümumiyyətlə təbdil çox uğurludur, şairin fikri, düşüncəsi, şe'rin vəznı, qafiyəsi lazımi şəkildə verilmişdir.

Deyildiyi kimi, Nəvainin qəzəllərinin XX əsrə aid azərbaycancaya təbdilinin bə'zi əlyazmaları vardır ki, onun kim tərəfindən icra edildiyi hələ də aydınlaşdırılmamışdır. Bunlar içərisində Nəvainin çox təsirli, ürəyə yatan tərzdə yazılmış qəzəlləri vardır:

Diləgim sənin hüsurun, tələbim sənin cəmalın,
Bələ dərdli gəzməgimdən qərazim sənin vüsalın,
Məni öldürdü fərağın, ona can verir soracağın,
Bu cəhəndə yox nəzirin, tapə bilmərəm misalın.
Nə cəməndə şadlığım var, nə bağda bir sevincim,
Fərəhim sənin sözündür, tələbim sənin vüsalın.
Əcəl üstümü alanda, məni məhv edəndə bəri,
Başım olsa xakpayın, tənim olsa paymalın
Uyunub deyərsən ey yar, ay üzüm kəmələ yetmiş,
Mənə aydın oldu imdi ki, çatub sənin zəvalın.
Onun eşqi ey Nəvai, səni eyləyirdi rüsva
Yenə sevgisiylə xoşdur kədərən, qəmin, mələlin.²

Nəvainin yeddi beytdən ibarət həmin qəzəli altı beytdə təbdil edilmişdir. Çapda olan altıncı beyt ya təbdil edən nəzərindən qaçmış, ya da onun ixtiyarında olan nüsxədə həmin beyt çatmamışdır. Bu qəzəldə də şe'rın bütün məzmunu saxlanılmışsa da, ümumiyyətlə, poetik tərcümələrin çoxu kimi bə'zi beytlərdə uyğunsuzluqlar da olmuşdur. Məsəl üçün, elə axırıncı beytdə Nəvaiddə deyilir:

¹ Məcmuə, əlyazması, tərtib edən Mirzə Xəlil Yüzbaşızadə, M.Füzuli adına ƏYL, B-1056, ikinci hissə, s. 15-16; Navoiy. Xəzoyinül-maoniyy, c. I, s. 58, qəz. 38.

² Bax: ƏYL, fr. 1032, vər. 1^a; Navoiy. Xəzoyinül-maoniyy, c. IV, s. 775.

¹ Nobəri, şe'rlər, avtoqraf, ƏYL, fr. 2155 (30472).

² Nobəri, şe'rlər, avtoqraf, ƏYL, M-167; B-1056, fr. 2155.

Meyi-eşq çün Nəvoyni cahanda qıldı rusva,
Bu qədəhni, dustlar, imdi aninq qoşındin ilinq.

Qəzəlin təbdil olunmuş formasının məqə'ində xırda uyğunsuzluq olsa da, şe'r çox oxunaqlı və tə'sirli şəkil almış, orada böyük sənətkarlıq işlədilmişdir.

Mirzə Xəlildən sonra bu işə ən çox əmək sərf edən şairlərdən İbrahim Tahir Musayev göstərmək olar. Onun "Nəvaidən tərcümələr", "Müxtəlif şairlərdən tərcümələr", "Məşhur şairlərdən qeydlər (Nəvai, Füzuli və başqaları)" kimi əlyazmaları onun şəxsi fondunda saxlanılır.¹

Azərbaycan ləhcəsinə təbdil olan həmin qəzəllərin keyfiyyəti, orijinala uyğunluğu haqqında burada hərtərəfli mə'lumat vermək imkan xaricindədir. Bununla belə Nəvainin dilimizə yaxın və anlaşıqlı olan həmin qəzəlləri geniş xalq kütləsinə çatdırmaq üçün onları təbdil edənlərin sə'yələri təqdirəlayiq bir işdir. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Nəvainin Azərbaycan ləhcəsinə təbdil edilən əsərlərinin əlyazmalarının, eləcə də deyildiyi kimi, öz orijinal əsərlərinin əlyazma nüsxələrinin bir çoxu hazırda Azərbaycan Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.² Əlbəttə, itib-batanları da az olmamışdır. Şairin Azərbaycan ləhcəsinə təbdil edilən qəzəllərindən, göstəriləndiyi kimi, nəşr edilənləri də vardır.³ Ancaq şairin "Xəmsə"sinin təbdilindən əldə heç bir nümunə saxlanmamışdır. Son illərin tədqiqatı göstərdi ki, vaxtı ilə şairin "Xəmsə"si də Azərbaycan ləhcəsinə təbdil edilibmiş. XX yüzilliyin istedadlı ədəbiyyatşünası və şairi Əlab-

bas Müznibin xatirələrinin Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan avtoqraf nüsxəsindən bir hissədə onun "Türk şairi möhtərəm Əli Paşa Səbur həzrətlərinin hüzuruna" adlı 25 fevral 1933-cü il tarixli dörd mənzum məktubu vardır. İkinci məktubda Nəvai ilə əlaqədar aşağıdakı hissə çox maraqlıdır:

Hani ol Seydi suxənpərvaz
Ki, edərdik onunla razü niyaz.
Baxaraq xəlqə, əsrə, əhvalə,
Beşləmə göndərərdi "İqbalə".
"Diriliq"ə nəzmlər edib təhrir,
Binəsib olmamış "Babayi-əmir"
Azəri ləhcəsinə çün mədəni,
Döndərib "Xəmsə"yi-Nəvaini.
İndi gör çərxi-dun cəfasından
Qalmayıb bir əsər nəvasından.¹

Beləliklə, Nəvai "Xəmsə"sinin Mikayıl Seydi tərəfindən vaxtında təbdil olunduğu aşkarlanır. Əfsus ki, Mikayıl Seydi əlyazmaları qorunub saxlanmamışdır.

XX yüzillikdə Nəvai əsərləri ilə bağlılıq Bakıda fəaliyyət göstərən şairlər arasında daha çox olmuşdur. Bu əsasən "Məcmuəş-şüəra" Bakı ədəbi məclisinin Şuşa, Şamaxı, Gəncə, Lənkəran və başqa şəhərlərdəki ədəbi məclislərə nisbətən uzun və aktiv fəaliyyəti, eləcə də hər iki diyarın – Azərbaycan və Orta Asiya'nın, əvvəllərdə göstəriləndiyi kimi, mədəni və iqtisadi səviyyəsinin getdikcə yüksəlməsi ilə əlaqədar idi ki, bu da ədəbi əlaqələrin inkişafına güclü tə'sir göstərirdi. Kəspində Azərbaycanın paroxod şirkətləri – "Кавказ Меркури", "Восточное общество" (Şərq cəmiyyəti – C.N.) şirkətləri – həm yük, həm də sərnişin daşıyıcı şirkətlər 1913-cü ildə birləşir və ticarət işləri də bu ildən daha da genişlənir.² Doğrudur,

¹ Bax: Nəvai. Şe'rlər, əlyazması, ƏYİ, Arx. 18, Q-1 (5), Q-2 (31), Q-3 (40); Müxtəlif şairlərdən tərcümələr, yenə orada, Q-1 (1, 2); Məşhur şairlərdən qeydlər, yenə orada, Q-1 (12). Bütün şe'rlərin mütərcimi İbrahim Tahir Musayevdir. İbrahim Tahirin bütün fondu hazırda Azərb. Dövlət Arxivinə verilmişdir.

² Bax: C.M.Nağıyeva. Əlişir Nəvainin Bakı əlyazmaları (rusca), Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1986.

³ Bax: Nəvai Əlişir, Bakı, "Gənclik" nəşriyyatı, 1975.

¹ Əlabbas Müznib. Xatirələr, avtoqraf, ƏYİ, fr. 2202 (25782), vər. 2.

² Paroxod şirkətlərinin birləşməsinə dair mə'lumat üçün bax: "İqbal" qəzeti, 1913, 24 sentyabr, № 462, s. 6.

Xəzərdə, eləcə də Kür çayında paroxodla ticarət əvvəllərdə də olmuşdur. Lakin 1913-cü ildən bu daha da genişlənmişdir. Böyük səmşin paroxodları hər həftə cümə və şənbə günləri Bakıya, oradan da hətta Salyan, Banka, Xilli və başqa yerlərə işləmişdir. Məhəmməd Hadi ilə Əhməd Təbibinin əlaqəsi,¹ ümumən özbək şairlərinin şeirlərinin Azərbaycan dövrü mətbuatında nəşri, qəzet və məcmuələrin mübadiləsi və s. əsasən, bu əlaqələrin nəticəsində meydana çıxdığı artıq sübut edilmişdir.

XIX-XX yüzilliklərdə Orta Asiyada, xüsusən Özbəkistanda ədəbi məclislərdə lirik şeirlərə cavabdan daha çox ustad şairlərin qəzəllərini təzmin etməklə tərbih, təxmis, tədis və s. yazmaq bir dəb halını almışdı. Əlbəttə, bu cür əsərlər yazmaq məlum olduğu kimi, əvvəlki yüzilliklərdə də olmuşdur. Lakin həmin dövrdə bu ənənə daha da güclənmişdir. Bu cür yazılar həm şairin sənətkarlığını artırmaqla onun istedad dərəcəsini də üzə çıxara bilirdi. Xüsusilə təxmislər çox yazılırdı.

Nəvai hər bir dövrdə sevildiyi üçün, əsərləri Azərbaycanda dillər əzbəri olduğu üçündür ki, şairlər onun bir çox beytlərini şeirlərinə təzmin etmişlər. Elə yalnız dövrümüzün istedadlı şairi Şahin Fazilin əsərlərinə nəzər salsaq, Nəvai əsərlərindən bir çox beytləri onun orijinal əsərlərində görmək olar. Məsələn üçün, Şahin Fazilin "Bəs" rədifli qəzəlinin mətləsi Nəvainin eyni rədifli qəzəlindəndir.

Xublar min bulsalar, mən xəstəcə bir yar bəs,
Onda mehr ətvarinin mindən biri gər var, bəs.²

Şair özü də divanının həmin qəzəl olan səhifəsinin çıxarışında "Beyt Əlişir Nəvainindir" ifadəsini vermişdir. Bu cür hallara Şahin Fazil qəzəllərində tez-tez rast gəlmək mümkündür.

¹ Bax: C.Nağıyeva. Özbək şairi Əhməd Təbibini və onun əlyazması (özbək dilində), "Ədəbi miras" elmi əsərlər toplusu. Daşkənd, 1991, s. 19-24.

² Şahin Fazil. Divan, Bakı, Azərnaşr, 1996, s. 205.

Azərbaycanda Nəvai qəzəllərinə hələ öz dövründən başlayaraq Azərbaycan şairləri tərəfindən təxmislər yazıldığı məlumdur. Lakin XX yüzilliyin əvvəlində Şimali Azərbaycanda, yuxarıda göstərilən səbəblərə görə özbək şairinin qəzəllərinə və ümumiyyətlə təxmis formasına şe'r yazmaq işi genişlənmişdir. İnkaredilməz həqiqətdir ki, hər dövrdə olduğu kimi, haqqında bəhs edilən dövrdə də ən çox təxmis Füzuli qəzəllərinə yazılmışdır. Elə vaxtilə Bakı paroxodlarında işləyən və "Məcməüş-şüəra"-nın üzvlərindən olan Əbülhəsən Vəqif Kamranzadə Salyaninin, Kərbəlayi Qara Məşədi Süleyman oğlu Əliyevin, Mikayıl Seydinin və başqalarının yazdıqları təxmislər həmin dövrün məhsulu olmuşdur.

Hazırda Bakıda "Məcməüş-şüəra" ədəbi məclisinin yenidən fəaliyyət göstərməsi ədəbiyyat sahəsində keçmişin nəcib ənənələrinin davam etməsinə güclü təkan vermiş oldu. Şairlər müasir dövrün tələblərini nəzərə almaqla lirik şeirlər – qəzəllər, qəsidələr, eləcə də nəzirələr, təxmislər yazılması sahəsində fəaliyyətlərini genişləndirdilər. HacıMayilin, Həkim Qəninin, Şahin Fazilin və məclisin başqa üzvlərinin Füzuli qəzəllərinə yazdıqları təxmislər həmin ənənə təsirinin nəticəsidir.

Məlum olduğu kimi, adətən təxmis qüvvətli şairlərin lirik şeirlərinə yazılır. Təxmis müəllifləri də çalışırlar ki, təxmisdə öz misraları bədii cəhətdən, eləcə də həm forma, həm də məzmun baxımından nümunə götürdükləri şairin misralarına layiq olsun. Beləliklə, təxmis lirik şe'r in ən qüvvətli və ürəyə yatımlı formasıdır.

Nəvai qəzəllərinə yazılan təxmislər də Füzuli qəzəlinə yazılan təxmislər kimi, oxucuların qəlbinə, ruhuna mə'nəvi gözəllik bəxş edəcəyi şübhəsizdir. Çünki hər iki şair türkdilli ədəbiyyatda qəzəlin ən gözəl nümunələrini yaratmışlar ki, həmin qəzəllərə yazılan təxmislər də qüvvətli olduğundan daha artıq məhəbbətlə qarşılanmışdır. Elə Əli Nazım 1925-ci ildə Nəvai haqqında yazarkən "Türk ədəbiyyatında (türkdilli ədəbiyyatda – C.N.) iki günəş vardır ki, ondan sonra gələnlər

işıqlarını ondan aldılar..."¹ deməsi də təsadüfi deyildi. Əlbəttə ki, bu cür sənətkarların qəzəllərinə yazılan təxmisləri heç bir lirik əsərlə müqayisə etmək olmaz. Onlar verən zövqü də heç bir lirik şe'r forması verə bilməz.

Geniş oxucu kütləsi üçün, xüsusən ədəbiyyatşünaslar üçün nəzərdə tutulan bu kitabın "Əlavə" hissəsində hələ XV yüzillikdə yaşayıb-yaradan Kişvəri Təbrizinin Nəvai qəzəllərinə bağladığı təxmislərdən başlayaraq günümüze qədər və bu gün də meydana çıxan seçmə təxmislər daxil edilmişdir. Lakin bunların bə'zisi Nəvai qəzəllərinin Azərbaycan ləhcəsinə təbdil olunan variantlarından, bə'zisi şairin öz orijinal əsərlərinin çap və əlyazma nüsxələrindən götürüldüyündən onlarda müəyyən uyğunsuzluqlar olacağı şübhəsizdir. Məsəl üçün, Nobəri Qara Əliyev yazdığı təxmislərdən bə'zində qəzəllərin Mirzə Xəlil Yüzbaşovun təbdil etdiyi variantından istifadə edilmişdir. Baxmayaraq ki, XX əsrdə Nəvai əsərlərindən güclü təsirlənən, ona cavablar, təxmislər yazan şairlərdən biri də Nobəri təxəllüsü ilə yazan Kərbəlayi Qara Məshədi Süleyman oğlu Əliyevin özü olmuşdur (1885-1967). O, Nəvai şe'rlərinin ən yaxşı bilicilərindən idi. Nəvai şe'rlərinin çoxunu əzbər bilirdi, onları oxuya-oxuya cığatayca öyrənmiş, şe'rlərinin bir çoxunu bu ləhcədə yazmışdır. İran, Suriya, Səudiyyə Ərəbistanına və b. yerlərə səyahət etmiş Nobəri ərəb dilini zəif bilməsinə baxmayaraq fars və türk dillərində sərbəst danışmış, klassik fars və türkdilli şairlərin yaradıcılığından sərbəst istifadə edə bilmişdir. O, həm də XX əsrin 20-ci illərində Bakıda Mirzə Xəlil Yüzbaşov, İbrahim Tahir Musayev, Salman Mümtaz və bir çox başqa şairlər, ədəbiyyatşünaslar, şe'r həvəskarları ilə birlikdə Füzuli-Nəvai şe'rlərinin müqayisəli oxunuşunun, disputlarının təşkilatçılarından biri olmuşdur.

Nəvai-Füzuli qəzəllərinin oxunuşuna həsr edilmiş ədəbi məclisin fəal üzvü olan Nobəri, Nəvai qəzəllərinə cavablarından əlavə özbək şairinin qəzəllərinə yazdığı təxmislərdə də ona çox ehtiramla yanaşmış, şairə layiq misralar tapmağa səy

etmişdir. Hazırda Nobərinin hələlik Nəvai qəzəllərinə yazdığı beş təxmisi mə'lumdur. Bu təxmislərin əlyazmasının əvvəlində "Nəvai qəzəli, tərcümə edən Mirzə Xəlil Yüzbaşov, təxmisi edən Qara Əliyev (Nobəri)" sözləri yazılmışdır.¹ Əlyazması Nobərinin avtoqrafıdır. Nobərinin Nəvai irsinə necə ehtiramla yanaşdığını göstərmək üçün aşağıdakı bir bənd belə misal ola bilər:

Ayrılıq qıldı mənə sənsiz vəsi' dünyanı tənq,
Səbr ilə qəmdir edən məhzun olan könlümdə cəng.
Qətlimə xəncər qaşın, müjganların gözdən xədəng,
Sənsiz ər gülşəndə su qan olsa, güllər lələng,
Etmə ey gül, sən təccüb, çeşmi-xünbarımə bax.²

Nobəri təxmislərindən nümunə üçün gətirilmiş bir bənd Azərbaycan şairinin Nəvai qəzəllərinə necə ehtiramla, ehtiyatla yanaşdığını göstərmək üçün bize kifayət edir. Axı təxmisi müəllifi ancaq ustad saydığı şairlərin qəzəlini öz şe'rlərinə təzmin edirdilər. Bu klassik ədəbiyyatdan istifadənin bir forması idi, bir ənənə idi. Hətta elə təxmisi vardır ki, orada Nəvainin təzmin olunan qəzəli şairin divanlarında təsadüf edilmədi. Buna misal Hüseyn adlı şairin təxmisini göstərmək olar.

Araşdırmalar nəticəsində aydınlaşdı ki, Mirzə Xəlilin mə'lum təbdillərinin əlyazma nüsxələrinin arasında da müəyyən fərqlər vardır. Onun çevirdiyi qəzəllərdən bə'zisi Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun "Ədəbiyyat məcmuəsi"³ adlı elmi əsərlər toplusunda da çap edilmişdir ki, bunların içərisində Nobərinin kitabın "Əlavə" hissəsində verilən birinci, ikinci və beşinci təxmislərində təzmin olunan qəzəllər də vardır. Bunlar arasında fərqlər nəzərə alınmadan əsas təxmisi müəllifinin xətti ilə olan variantlar – tam təxmislər nəşrə cəlb edildi.

¹ ƏYİ, fr. 2155 (3072).

² Yəni orada.

³ Bax: "Ədəbiyyat məcmuəsi" elmi əsərlər toplusu, Bakı, 1946, c. II, s. 91-94.

¹ Əli Nazim. Əmir Nəvai və biz, "Kommunist" qəzeti, 19 oktyabr, 1925-ci il.

Təxmislərin tədqiqi mətnşünaslıq baxımından da xeyli əhəmiyyətli. Çünki müxtəlif mənbələrdən alındığı üçün müqayisə nəticəsində şe'rin səhih forması aşkarlana bilər. Həmin qaydaya riayət edilərək bu kitabda təxmislərin mənbədə verilən forması, baxmayaraq ki, deyildiyi kimi, onlarda bəzi beytlər buraxılmış, bəzi qəzəllərdə beytlərin sırası dəyişik verilmişdir, olduğu kimi saxlanmışdır.

Müasir dövrdə meydana çıxan təxmislərdə də bəzi beytlərin buraxıldığı, bəzən də iki beyt birləşdirilib bir beyt kimi verildiyi və başqa bu kimi müəyyən çatışmamazlıqlar vardır ki, bu təbii hal bütün təzmin olunan şe'rlərdə təsadüf edilir.

XX əsr şair, yazıçı və ədəbiyyatşünaslarından elə bir şəxs tapılmaz ki, Nəvai sənəti ilə maraqlanmamış olsun, şairin irsindən istifadə etməsin. Nəvai həmişə onların diqqət mərkəzində olmuşdur. Həmin sənətkarların kitabxanalarında saxlanılan çap kitablarından əlavə, şəxsi fond materiallarının, əlxətlərinin içərisində az da olsa, Nəvaiyə aid material tapmaq mümkündür. Bu özbək şairinin şe'rindən təbdil etdikləri, köçürdükləri əlyazmalar aşkar edilmişdir. Məsələn, Salman Mümtaz Nəvai şe'rlərindən bir beyti gözəl xətlə özü köçürərək arxivində yadigar saxlamışdır.¹ Eləcə də farsdilli şairlərin əsərlərinin XX yüzillikdə ən yaxşı mütərcimi olan Azər Buzovnalının şəxsi fondundakı materiallar içərisində Nəvainin "İçrədir", "Görüb", "Qılır", "Şəm" rədifli dörd qəzəlinin yeni əlifba ilə Azərbaycan ləhcəsinə təbdil olunmuş nüsxəsi saxlanılır. Bunlardan əlavə, özbək şairinin qəzəllərindən əski əlifba ilə köçürülmüş surətləri vardır. Yusif Vəzir Cəmənzəminli fondunda da şairin bir qəzəli latın əlifbası ilə köçürülüb yadigar saxlanmışdır.²

Bütün əsrlərdə olduğu kimi, XX əsr ədəbiyyatında da bütün söz sənətkarları, ədəbiyyat həvəskarları Nəvainin əsərləri ilə tanış olmuş, oxumuş, əsərlərindən təsirlənmişlər. Müznib Əlabbas, Əhməd Cavad, Əlağa Vahid, müasirlərimizdən Şahin Fazil, Həkim Qəni, Simuzər Baxışlı və başqa onlarla Nəvai ir-

sindən bəhrələnen şairləri göstərmək olar. Bunlardan unudulmuş istedadlı şair Əbülhəsən Məhəmməd həsən oğlu Vaqif Salyanını da (1845-1914) göstərmək lazımdır. Vaqifin XX yüzillikdə, yəni ömrünün sonlarında ədəbi fəaliyyəti xüsusilə səmərəli olmuşdur. Bu da onun Bakıda "Məcməuş-şüara" ədəbi məclisində fəal iştirakı ilə əlaqədardır.

Əbülhəsən Vaqif lirikasında Nəvai və Füzuli ənənələri çarpazlaşmışdır. Öz böyük ustadları kimi Vaqif də əsərlərində bəzi saxta, ikiüzlü din xadimlərini tənqid etmiş, sevgilinin vəfasızlığından, dövrün cəfasından cana gəldiyini söyləmişdir. Lirikasının əsas mövzini gözəlliyin, məhəbbətin tərif, insana fərah gətirməsi təşkil edir. Onun "Söz", "Məni", "Üstünə", "Yox", "Olmaz" və başqa rədifli qəzəlləri Nəvainin cəmi rədifli qəzəlləri ilə səsləşir.

Nəvai və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı ayrıca tədqiqat tələb etsə də deyildiyi kimi, həmin dövr tədqiqatçılarından heç kəsi ədəbi fəaliyyəti maraqlandırmayan Əbülhəsən Vaqif lirikasını Nəvai lirikası ilə az da olsa, bir-iki beytini müqayisə etmək onun təsvir etdiyi obrazların Nəvai obrazları ilə necə səsləndiyini göstərmək üçün bircə, kifayət edər:

Verdim könül, inandım bir bivəfa nigarə,
Aldatdı, cövr qıldı, dil oldu parə-parə,¹

Ey çərxi-dun, bəsimdir canımda zəxmi-qəmlər,
Gəl bundan artıq urma cismi-zəifə yarə.²

Və yaxud Vaqif və Nəvai lirikasından bir misraya nəzər salaq:

Nəvai: Nildən bihəl, xalın lə'li-sirab üstünə.³

Vaqif: Xalın ki, düşüb cana, ol ləli-tər üstünə.¹

¹ Bax: ƏYL, fond 24, s. v. 274.

² Bax: Yenə orada, fond 21, s. v. 429.

¹ Vaqif Əbülhəsən. Əsərləri, əlyazması, ƏYL, fr. 789, vər. 10.

² Yenə orada.

³ Nəvai. Divan (Nəvadirüş-şəbab), c. II, qəz. 563.

Əbülhəsən Vəqifin əsərlərində Nəvai təsiri təsadüfi deyildir. O, Bakıya köçdükdən sonra Bakı şairləri ilə birlikdə "Məcməuş-şüəra"da Firdovsi, Nəvai, Füzuli və başqa məşhur şairlərin şe'rlərinin oxunuşunda, onların müzakirəsində iştirakçılarından biri olmuşdur. Əfsus ki, bu istedadlı şairin əsərləri tam şəkildə bizə gəlib çatmamışdır. Fəqət bu sətirlərin müəllifi tərəfindən Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazmaları araşdırması nəticəsində müəyyən edilmiş əsərləri çap edilmiş, geniş oxucu kütləsinə çatdırılmışdır.² Bu cür əlaqə XX yüzilliyin tanınmış sənətkarları Hüseyn Cavidin, Əhməd Cavadın, Əlağa Vahidin və başqalarının yaradıcılığında da hiss olunur. Görkəmli şair və dramaturq Hüseyn Cavidin "Şeyx Sən'an" dramının meydana çıxmasında, əvvəllərdə göstərildiyi kimi, bu əsərin xalq variantı ilə bərabər, Nəvainin ayrıca əsər halında Azərbaycanda geniş yayılmış "Şeyx Sən'an"ının da güclü təsiri olmuşdur.

XX yüzilliyin ikinci yarısında, xüsusən də əsrin son onilliklərində Nəvai qəzəllərinə müxəmməslər bağlamağa maraq artır. Doğrudur, özbək şairinin qəzəllərinə təxmislər yazmaq hələ Nəvainin öz dövründən başlamışdır. Kişvəri Təbrizinin Nəvai qəzəlləri əsasında beş təxmis yazdığı mə'lumdur. Təxmis yazmaq XX yüzillikdə Nəbəri Qara Əliyev, Mikayıl Seydi, Şahin Fazil, həkim Qəni, Simuzər Baxışlı yaradıcılığında da nəzərə çarpan dərəcədə olmuşdur. Bunlar Nəvai qəzəllərinə cavablardan əlavə şairin qəzəllərinə yazdıqları həmin təxmislərdə³ da böyük özbək şairinə layiq misralar tapmağa səy etmişlər.

Nəvai irsinə XX yüzillikdə, eləcə də müasir dövrdə göründüyü kimi, maraq çox güclü olmuşdur. Elə yalnız 1991-ci ildə Daşkənddə Məhəmmədqul Cürayevin toplayıb çap

etdirdiyi "Əlişir Nəvai haqqında rəvayətlər" adlı kitabın Füzuli Bayat (Gözəlov) tərəfindən özbəkçədən azərbaycancaya çevrilib çap edilməsi buna yaxşı misal ola bilər.¹

Nəvai yaradıcılığı ilə XV yüzillikdən başlayaraq hər bir əsrdə və xüsusən XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında əlaqə böyük məsələdir, hər bir əsrin ədəbi əlaqəsi ayrıca tədqiqat tələb edən mövzudur və burada bütün mövzunu əhatə etmək qeyri-mümkündür. Bununla belə bu kiçik mə'lumat xüsusi, daha böyük tədqiqatlar üçün riz, yol açacağına, yardım edəcəyinə ümid vardır.

¹ Vəqif Əbülhəsən. Əsərləri, əlyazması, ÖYİ, fr. 789, vər. 14.

² Bax: Əbülhəsən Vəqif Kamranzadə Sisyanı. Şe'rlər, müqəddimə müəllifi, transliterasiya və tərtib edən: Cənnət Nəğriyeva, redaktoru: Nəsim Göyüşov, Bakı, 2000.

³ Təxmislər üçün bax: kitabın "Əlavə" hissəsinə.

¹ Bax: Əlişir Nəvai haqqında rəvayətlər, Bakı, "Yazıçı", 1994, azərbaycancaya təbdil edən Füzuli Bayat (Gözəlov).

Xalqlarımızın tarixində ümumi cəhətlər çoxdur, onların talei cəmidir. Özlər boyu onlar azadlıq, istiqlaliyyət və xoşbəxtlik uğrunda mübarizə aparmışlar. Bu mübarizə böyük şairlərimiz Nizami, Nəvai və keçmişin digər görkəmli söz ustaları tərəfindən ədəbiyyatda ilhamla təənnüm edilmişdir.

(1979-cu ildə Azərbaycanda Özbəkistan dekadası iştirakçılarını qəbul edərkən Azərbaycan rəhbəri Heydər Əliyev cənablarının çıxışından)

AZƏRBAYCAN MƏŞHURLARI NƏVAİ HAQQINDA

Xosrovi-Təbrizidən çün bulmadı kamım rəva,
Eyb iməs gər meyli-türkani-Səmərqənd eyləyim.
Kişvəri tək şireyi-şə'ri-Nəvai birlə mən,
Sən eigər porkaləsi can birlə peyvənd eyləyim.

Kişvəri. Divan, əlyazması, Əl, M-207, vər. 30^a.

Kişvəri şə'ri yetsəydi Nəvai ərzinə
Qurtarurdi şahı-qazidən ona şəhri-Həri.

Yenə orada, vər. 58^a.

Türkü ərəbü əcəmdə əyyam
Hər şairə vermiş idi bir kam.
Bulmuşdu səfayi-dil Nizami,
Şirvanşaha düşüb girami,
Olmuşdu Nəvayi-süxəndan

Füzuli. Leyli və Məcnun. Bakı, 1958, səh. 19.

Əmir Əlişir Nəvai kin vəsfə surətə ust dər əzhan əl-müləqqəb be sahib əl-xeyrat əl-müqərrəb be həzrət-üs-sultan.¹
Sam Mirzə. Təhfəyə-Sami, əlyazması, Əl, A-5119, vər. 146^a.

Bu həmin rə'na qəzəldir kim, Nəvai söyləmiş,
Sürmətün ədnlərdə hicran şamı tubidar göz.

Qövsü Təbrizi. Bax: H.Araslı. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı. 1956, səh. 164.

...Əl-həqq kəlamətə suri və mə'nəviyə işan möhtac
betovfiç nist²...

Lütfəli bəy Azər. Atəşkədəye Azər, Təliran, 1337, səh. 19.

Hafizü Nəvai, Füzuli, Cami,
Şeyx Sə'di, Hilali, Ürfi, Nizami,
Dünya səndə gəşt eyləyib təmamı,
Firdovsi tək nəzmi-dürəfşan hanı.

Aşiq Valeh. Bax: Məcmueycə divane Vaqif və digər müasirin, Temurxanşura, 1972 (=1856).

Eyləməz fərzin Nəvaini fəlak üz göstərüb,

¹ Tərcüməsi: Ağızlarda onun adı Əmir Əlişirdir. Xeyir işlərin yiyəsi və sultana yaxın ləqəbi ilə də çağırılır.

² Həqiqətən kəlamı və onun mə'nəviyyatı mərhəmətə möhtac deyil.

Ta onu fərmanbəri-şahi-Xorasan eyləmər,
Əsbi-kama fili-çərx etmər Füzulini süvər,
Ta piyadə dəşti-qəmdə matü heyran eyləmər.

Seyid Əzim Şirvani

Morğani-çəmən nəğməsərayənd dər in bağ
mənəndə Moştəq.

Bolbol bəsəd ənvah zənəd əz sərə şəmşad
ahənge Nəvai.¹

Hüseyn xan Müştəq. Bax: Cüng, əl-
yazması, Əİ, B-1482.

Şe'rü qəzəlü qəsida dayim mərə xoş ayad
Əz qofteye Füzuli vəz "Xəmsə"ye Nəvai.²

Mirzə İsmayıl Qasir. Şe'rlər,
əlyazması, Əİ, B-335, vər. 56^a.

...Ağa, bica zəhmət çəkma, özün üçün öz əsrlərindəki
füzulənin başçısı olan Səlcuqi Məlikşahın vəziri Nizamimülk,
Çingizi Hülakü xanın vəziri Xacə Nəsir Tusi və Sultan Hüseyn
Bayqaranın vəziri Əmir Əlişir kimi bir baba tap. Həmyerli
olmağınız münasibəti ilə Nəcmi-Sanini özünə baba çıxma.
Nəcmi-Sani sənin kimi hünərdən məhrum idi, şəxsi ləyaqəti
yox idi.

Mirzə Fətəli Axundov. Kritika, c. II.
Bakı, 1961, səh. 221.

¹ Şair Müştəq öz adında olduğu kimi "Ahənge Nəvai"-də də cinas
yaratmışdır. Bu sözü həm Nəvai məhmları, həm də canverici,
ruhlandırıcı avaz mə'nasında işlətməmişdir. Tərcüməsi: Çəmən
quşları Müştəq kimi bu bağda nəğmə oxuyurlar. Bülbül ağacın
yüksəkliyindən Nəvai məhmları ilə göz yaşı tökür.

² Şe'r, qəzəl və qəsida həmişə mənə Füzuli danışığından
(sözlərindən – C.N.) və Nəvai "Xəmsə"sindən xoş gəlir.

Bir nəxləmə barımdır, suyumdur, səmərim,
Təbdili Nəvai tək varımdır əsərim.

Mirzə Xəlil Yüzbaşızadə. Bax:
Nəvai qəzəlləri, əlyazması, Əİ, B-
560, vər. 1^a.

Əlişir Nəvai yalnız şair olmayıb, həqiqətən "hakim"
deyiləcək bir zətdir. Özündən əvvəl cığatay şivəsində kimsə o
lətafət və mətanətdə əşar yazmadığı kimi, özündən sonra dəxi
çox vaxt bu dildə o qədər lətif mə'nadar əsar yazılmamışdır.

Həsənzadə. Təracümi-əhval, "Dəbis-
tan" məcmuəsi, 1907, № 3, səh. 34.

Əmir Əlişir Nəvainin əmirliyi hökumətə bir təzə röv-
nəq verdi və hər cəhətdən gözəlcə bir tərtib və nizam əta
elədi.

Təracümi-əhval, "Dirilik" məcmuəsi,
1914, № 2, səh. 33.

Əlişir boş vaxtlarını mütaliə, təlif və tədqiq ilə keçirib
maarif və sənayenin tərəqqisinə çox xidmət etmişdi.

Fərhad Ağazadə. Ədəbiyyat məcmuə-
si, Bakı, 1912, səh. 94.

Əlişir Ərəbi-ədəb tərəfindən vüqu' olunan müraciət-
lərin hamısını ifa edib, mətaliblərin cümləsini əmələ gətirməyə
çalışırdı.

Məşəhəri-islam, "Dirilik" məcmuəsi,
1916, № 7, səh. 312.

Cavanlıq mövsiminin və şəbəbliq əyyamının mütqəza-
sını, deməgi-lətfi-Nəvayi hüsn-i xəttü xal ilə könlü bədəyi-əşq

ilə dolmuş ikən öz hisslərini gözəl şe'rlər vasitəsilə bəyan edirdi.

F.B.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları, c. I, h. I, Bakı, 1925, səh. 52.

Əlişir Nəvai yalnız şair olmayıb, dənismənd və hakim-nadır bir vücud imiş. Ondan əvvəl cığatay türklərinin şivəsində kimsə o lətafət və mətanətdə əş'ar yazmadığı kimi, ondan sonra dəxi bu dildə elə lətif, abdar və xoşkvar şe'r və qəzəllər yazılmamışdır.

Yenə orada, səh. 54.

Türk ədəbiyyatında (türkdilli ədəbiyyatda – C.N.) iki günəş vardır ki, ondan sonra gələnlər işıqlarını ondan aldılar. Biri: bütün türk-tatar fikri aləmi və bədii zövqünə illərə və əsrlərə hakim olan Nəvai, digəri isə bütün şairlərimizə müddətlərə ərnək olan, lirizmin ən gözəl, incə və yüksək nümunələrini verən Füzulidir. Bunlar ikisi də o qədər yüksəkdir ki, xalq bə'zən bunların hansının üstünlük tutacağında şaşır qalır.

Əli Nazim. Əlişir Nəvai və biz, "Kommunist" qəzeti, 19 oktyabr, 1925, səh. 3.

Məncə bütün türk aləmində pək böyük şöhrətə malik olaraq, tam mə'nasılə böyük şairlik ünvanı-cəlifini qazanan yalnız üç sima var ki, onlar da tarix e'tibarilə Seyid İmadəddin Nəsimi, Mir Əlişir Nəvai və Molla Məhəmmədbağır Füzulidir.

Salman Mümtaz. Könüllər fəci, "Kommunist" qəzeti, 18 may, 1925, səh. 4.

Ümum türk ədəbiyyatında dörd böyük sima vardır ki, onların haqqında kiçik-kiçik məqalələr deyil, böyük-böyük

kitablar yazmaq icab edər. Çünki onlar bir məhəllənin, bir şəhərin və yaxud bir qəzanın şairi deyil, qocaman bir türk aləminin, ucsuz-bucaqsız türk ellərinin şairi məşhəri bulmuşlar. Bunlar qazanan adı-sanı başqa şairlər qazanmamışlar...

1. Türküstanlı Xacə Əhməd Yəsəvi.
2. Azərbaycanlı Seyid İmadəddin Nəsimi.
3. Türküstanlı Mir Əlişir Nəvai.
4. Azərbaycanlı Molla Məhəmmədbağır Füzuli.

Salman Mümtaz. Ədəbiyyatımızda Nəvai təsiri, "Kommunist" qəzeti, 4 mart, 1926, səh. 5.

Nəvai cığatay türk şairlərinin ən böyüyü və bütün türk şairlərinin ən çox əsər yazanı idi. Türkcə yazmağı tövsiyə etməsi, özündə iltiması olaraq çox əsərlərini türkcə yazması digər şairlər qədər farsı bilmədiyindən deyildi. Çünki Nəvai farscaı da öz ana dili qədər qüvvətlə bilirdi və o dildə ən yüksək əsərləri vücudə gətirən, ən yüksək qəsidəçilər qədər yüksək qəsidələr, ən yüksək məsnəviçilər qədər yüksək məsnəvilər, ən yüksək qəzəlçilər qədər yüksək qəzəllər yazaraq öz qabiliyyəti və məharətini isbat etmiş.

İsmayıl Hikmət. Nəvai və türk ədəbiyyatı, "Maarif işçisi", № II, Bakı, 1926, səh. 29.

Bizim bildiyimizə görə türk xalqı olandan bəri böylə yalnız iki dilçimiz olmuşdur: Mahmud Kaşqari və Nəvai.

Çobanzadə B. Nəvai – dilçi, "Kommunist" qəzeti, 4 mart, 1926, səh. 6.

Nəvai böyük bir şair idi. Lakin yalnız şair deyildi. Nəvai ədəbiyyatın, sənətin hər bir sahəsində istə'dad göstərmişdi. O yaxşı bir me'mar idi, rəssam idi, musiqişünas idi. Çünki o, sənəti sevdiyi və yaxşı qiymətləndirdiyi üçün bir çox bö-

yük sənətkarlara hamilik etmiş, sənətin hərtərəfli inkişafına səbəb olmuşdur.

Nəvai böyük alim, dilçi və tarixçi idi. Nəvai görkəmli bir dövlət xadimi idi.

Nəvai böyük bir vətənpərvər və insanpərvər idi.

Akademik Məmməd Arif. Əlişir Nəvai, "Kommunist" qəzeti, 5 may, 1948, səh. 5.

Nəvai yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı ilə yaxından bağlıdır. Əsrlərdən bəri Nəsimi, Füzuli kimi böyük Azərbaycan şairləri özbək xalqının doğma sənətkarları sırasında sevildiği kimi, Əlişir Nəvai də Azərbaycan xalqının klassikləri cərgəsində hesab edilmişdir.

Özbək xalqı ilə Azərbaycan xalqının əsrlər boyunca davam edən tarixi münasibətləri bu xalqların mədəniyyətlərini son dərəcə yaxınlaşdırmış olduğundan hər iki ölkənin böyütdüyü hünər və istedad sahibləri hər iki xalq üçün doğma və əziz sayılmışdır.

Akademik Həmid Araslı. Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı, "Kommunist" qəzeti, 1948, 5 may, № 91.

Mən Nəvaini dərya ilə müqayisə etdim və dedim ki, bizim bəzi alimlərimiz onun sahillərinə taxta qayıqlarla üzmək istəyirlər. Mənim zənnimcə bu dərயaya müasir elm və mədəniyyət əsasında tikilmiş böyük bir gəmi salmaq lazımdır...

Mən və mənim yoldaşlarım son illərədək bilmirdik ki, Nəvai özbək şairidir. Hər yerdə onun adı bir Azərbaycan şairi kimi çəkilirdi.

Xalq şairi Səməd Vurğun. Nizami və Nəvai yubiley komitələrinin birgə iclasında çıxışının stenoqrafik yazısından, 3 dekabr 1940. Bax: Azərbaycan

MEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi arxiv.

NƏVAİ QƏZƏLLƏRİNƏ KLASSİK AZƏRBAYCAN

ŞAİRLƏRİNİN TƏXMİSLƏRİNDƏN

Kişvəri Təbrizi

I

Gülşəni-giti ki, tirə xakdanı biş iməs,
Həsili anın baharı ya xəzani biş iməs,
Xani-gərdundan nəsimim nim nani biş iməs
Dəhr sudindən təmə' üz kim, ziyanı biş iməs,
Ömrünü tutqıl qənimət kim, zamani biş iməs.

Eysü rahat birlə gəştə-bağü bostan eyləmək,
Dürlü-dürlü, dəmbədəm arayışi-xan eyləmək,
Unudub ölməgni fikri-tağü eyvan eyləmək,
Ev bina eyləb əbəddür elni mehman eyləmək,
Ol ki, bu ev içrə beş gün mehmani biş iməs.

Gör cəmalın bağ bulsa, baği-rizvani-cəmil,
Ya Xızr tək bulsa camın kim, dola tut səlsəbil,
Ya Skəndər tək cahani qət' qılсан mili-mil,
Qoy təvanalıq sözün, yad et əcəl xarın ki, bil
Pəşşələr nişi qəşində nətəvani biş iməs.

Neçə gün pirahəni gör alü vala qıldı gül,
Getdi axır abi-ruyi, başına qoyuldu kül,
Ruzigarın işvəsinə aldanıb vermə könül,
Ey ki, bulmuş xələtin zərbaft bəri bil kim, ol
Mə'nə əhlin güldürürçə zəfərani biş iməs.

Ey təcərrüddə Məsihavü fəsahtədə Kəlim,
Səltənət içrə Süleyman bil ki, Loğmani-həkim,

Əzminə iqbalü dövlət, bəzminə tabe nədim,
Məhr tacü çərç xəttin bulsa gəfil bulma kim,
Məhr bimehrü fəlak namehribani biş iməs.

Hakiməm dəb xəlqini incitmə bi təğrib kim,
Şahlara xəndəvü acızlara tə'zib kim,
Şah adil bulsa yetməz mülkinə asib kim,
Şaha iş el fikrini qılmaqdur ol kim, zəb kim,
Bir sürük quydur rüəya, ol çobani biş iməs.

Bavücuti-zöhdü təqva Kışvəriyi-xırqəpuş,
Arü namusun qoyub buldu gədayi-meyfūruş,
Ol Məsihənfazlıq dilbərini görgəc bədənəş,
Gər Nəvayi istəgi avaralıq, ey əhli-huş
Qəm yemənq divanəyi-bixanıməni biş iməs.

II

Ey gözəllər padişahi, ta gəda buldum sənə,
Can sənə qurban bulub, mən həm fəda buldum sənə,
Dəməni-eşqin tutub, xaki-pa buldum sənə,
Görgəli hüsnünü zarü mübtəla buldum sənə,
Nə bələliq gün idi kim, aşina buldum sənə.

Sən həm ol namehriban aşiq qəşi xünxarə bul,
Tiği-hicrindən mənim canım gərək yüz parə bul,
Çareyi-karın bulunmaz neyləyim, biçarə bul,
Ey könül, tərki-nəsihət eylədim, avarə bul,
Yüz bələ yetməz ki, mən həm bir bələ buldum sənə.

Qibləgahim, taği-əbruyi-həbibimdür müdam,
Səcdə qılğac altında kölgəm rəqibimdür müdam,
Qəbqəbi-sibim xəyalı, sibü narimdür müdam,
Cami-cəm birlə Xızır suyu nəsibimdür müdam,

¹ Təxmisdə Nəvai qəzəlinin beytlərinin sırası pozulsa da Kışvəri təxmisi, eləcə də başqa müəlliflərin təxmisləri heç bir dəyişiklik etmədən mənbədə olduğu kimi verilmişdir.

Saqiya, ta tərki-cah eyləb gəda buldum sənə.

Al yanığın göstərib könülümü alıb saxladın,
Riştəyi-canım üzüb hier ilə ağrım bağladın,
Mən vəfəvü məhr, sən cövrü cəfadan söylədin,
Mən haqan dedim vəfə qılğıl, mənə cövr eylədin
Sən haqan dedin, fəda bulğıl mənə, buldum sənə.
Ey ləbin abi-həyatü gözlərin cədüsi-fət,
Qəbqəbin bağı-cəmalin içrə dəstənbəsi-fət,
Mən ki, yüzlandım bələ səhrasına ahüsi-fət,
Qəy pəri peykərə dərsən təlbə buldun bu si-fət,
Ey pəri peykər, nə qilsən qıl mənə, buldum sənə.

Hər necə kim, istədim bu nılğün ovraqara,
Kışvəri tək tapmadım bir nəmurad üşşaqara,
Ney tək nalan bulub gəzdim hamu afaqara,
Qüssə çəngindən nəvayi, tapmadım üşşaqara,
Ta Nəvaidək əsirü binəva buldum sənə.

III

Ol kim, anın çeşmi-məstü qəmzəyi-qəttalı var,
Xali-mişkin birlə xətti-səbzü rəngi-alı var,
Sanasan kim, ləbləri içində qat-qat bəli var,
Barça xublarının qəddü rüxsarü xəttü xalı var,
Leyk ol kim, bizi bihəl eylər özgə hali var.

Ey gübari-xaki-payin gözlərimə tutiya,
Buldu sənəz məskənim gülxən, libasım buriya,
Gözlərimdən sim axar çün kəriqəhi-kimiya,
Üzüm altın təkidir, bu vəchdən kim, haliya,
Simbərlər o kişinindür kim, onun malı var.

Sənsizin tarikidür, ey şəm'i-çeşmi-rövşənim,
Parə-parə hier əlindən sərbəsər pirahənim,
Kimsə deməz qulluğunda şərh-i-ahvalım mənim,
Girgəli könüm əra nəvəklərin bulmuş tənəm,
Ol qələmtək kim, anım içində tüz-tüz nali var.

Ey əliflək rast qəddin şəkli xətti-müstəqim,
 Ay ilə üzün bir almadır ki, qılmışlar du nim,
 Gülşəni-hüsnün əra təhrik edib badi-nəsim,
 Sünbülün düşsə ayağın altına, bi eyb kim,
 Gül ilə xurşidinin astıda lamü dalı var.

Ol ki, sün'ilən fələk fanusini çizgindürür
 Kimə eyşü rahatı kimə qəmə qüssa verir,
 Əslidən vaqif olan bu nüqtənin sirtin bilir,
 Gövhəri-məqsud çün vabəstəyi-tovfiq ertir,
 Desə almay kim, anım sə'yü bunun cəmalı var.

İstəyəm gəşt-i-cəməni ol ləleyi-xəndan ilə,
 Qönçətək bir dəm məgər bu qanlı könlüm açıl,ə
 Mən ki, adət eyləyübdürməni meyü mə'suq ilə,
 Ol səbəbdən, zahida, məşğul iməzmən zöhd ilə
 Kim, könlümün mütrübü mey ilə küp əşğalı var.

Ol keyk gözlü ki, ceyrantək qaçar mən vəhşidən,
 Tifl yanıqdır ki, heç bilməy yamanı yaxşidən,
 Kişvəridür təngdil nisbət dahanı nəqşidən,
 Ey Nəvai, tapmasan kami-ləbi-canbaxşidən,
 Sənin üçün bulsun anın qəmzeyi-qəttalı var.

IV

Ey günəş, sənsiz çirağı-mahi-taban bulmasun,
 Xəttü lə'lin bulsa Xızrū abi-heyvan bulmasun,
 Səndən ayrı xanımanū səbrü saman bulmasun,
 Sənsizin, ey ömr, bir saat mənə can bulmasun,
 Sən bulü bəs rövzeyi-firdovsü rizvan bulmasun.

Ey lətafət mə'dəni sər ta qədəm pirahənin,
 Sən məlahət xirmənisen ver zəkati-xirmənin,
 Mən ki, qərqəm lələtək qan içrə hicrindən sənin,

Deb imişsən "kuyduray"¹ bir dağ ilə könlün anın²
 Hər necə dağ bulsa bulsun, dağı-hicran bulmasun.

Vəh ki, saldı dərbədə ol bəvəfa dilbər mənə,
 Qıldı rüsvayi-cahan ol səngdil axər mənə,
 Bilməzəm ya rəb, müsəlmandandurur, ya ermənə,
 Qaşına qılğac sücud, öldürdü ol kafər mənə,
 Heç müsəlman yarı ya rəb, namüsəlman bulmasun.

Ey səba, ondan qorun kim, qur deyə şaxi-əməl,
 Dəgil ol sərv-i-rəvanə halimi tapsın məhəl,
 Mən ki, buldum hicridən rüsvayiliq birlə məsəl,
 Eşqida canım üqubətlər bilə al, ey əcəl,
 Ta anın aşiqliyi heç kimə asan bulmasun.

Vəh ki, sərxoş atlanıbdur bir səvari bədməciz,
 Qəmzəsi xunriz, özü novxiz, əlində tiği-tiz,
 Tutdu əqlü səbrü huşim hər biri rahi-güriz,
 Ey könül, məsti çəkib şəhr içrə salmış rəstəxiz,
 Bir xəbər tut kim, bizim bibək nadan bulmasun.

Ol ki, qanımdan qılır hər dəm hənəyi barmağın,
 Vermədi hər giz mənə əl kim, öpəydim əyağın,
 Binəvadur Kişvəri, dedim anı bir qul saqın,
 Dedi ki, çan ver dəxi öpgil əyağın torpağın,
 Ey Nəvai, tezrək bul kim, peşiman bulmasun.

V

Ey vay kim, can verdimü bir yarı-cani tapmadım,
 Sərv boylu bir güli-qönçədəhanı tapmadım,
 Fır buidum hicrədən bir nocəvanı tapmadım,

¹ "Yandırmaq" deməkdir.

² Bu beytdə Heydəri Təbrizinin eyni rədifli qəzələ yazdığı təx-misdəki beytlə müqayisədə sözlərin yerləri dəyişik olduğu mü-şahidə edildi.

Mehr kün göstərdim, amma məhrəbanı tapmadım,
Can bəsi qıldım fəda aramı-canı tapmadım.

Eşqdən divanə buldum bir nigari görmədim,
Şəhərdən avarə buldum şəhriyari görmədim,
Can verib həsrət ilə yarü diyari görmədim,
Qəm ilə canıma yetdim qəmküsari görmədim,
Hicr ilə dilxəstə buldum dilsitanı tapmadım.

Yar çıxdı pərdəyi-ışrətdənüş, damənkeşan,
Ləbləri xəndəvü könlü şadü çeşmi sərxoşan,
Kiprigim buldu cigər pərgaləsindən xunloşan,
Eşq əra yüz min mələmət oxuna buldum nişan,
Bir kəman əbruda düzlükdən nişanı tapmadım.

Həsrətindən ey gül, ağzım qönçəyanlıq oldu qan,
Lələ tək bağrımda qaldı yüz tuman dağı-nihan,
Gözlərim suyi ilə əkdim üzündə zə'fəran,
Könlüm içrə sərvəxdur, qönçə peykan, gül tikan,
Dəhr bağı içrə mundaq gülüstani tapmadım.

Nəçə kim, qıldı nəsihət nasehi dindirmədim,
Ol dedinsə öldüm, heç sözün ki, sındırmadım,
İndi danırsan ki, mən heç kimsəni öldürmədim,
Hüsn mülki içrə sən tək şahı-zalim görmədim,
Eşq kuyində özümtək nətəvanı tapmadım.

Qüsseyi-dil söyləyim, ya çeşmi-purxun qissəsin,
Tələ'im in şumluğu, ya bəxti varun qissəsin,
Kimsə bilməz hicridə mən zari-Məcnun qissəsin,
Kün oxudum Vamiqü Fərhadü Məcnun qissəsin,
Öz işimdən bul-əcəbraq dasitanı tapmadım.

Məndən ayrı qalğalı ol Yusifi-gülpirəhən,
Kışvəritək bulmuşam bir sakini-beytülhüzən,
Gərçi əskik olmadı ondan mənə türlü süxən,
Ol əman içində bulsün, ey Nəvai, gərçi mən,
Bir zaman eşqimdə möhnətdən ənamı tapmadım.

Heydəri Təbrizi

Ey pəri, sənsiz mənə mülki-Süleyman bulmasun,
Asimanü həm zəminü çərxi-gərdun bulmasun,
Rövzeyi-cənnət, ədən, bağü bustan bulmasun,
Sənsizin, ey ömr, bir saat mənə can bulmasun,
Sən bulü bəs, tubiyü firdovsu rizvan bulmasun.

Ey məhi, əbru kəman, sərvqəddü simuntən,
Neylərəm səndən cüda mən bağü gül, gəşti-çəmən,
Heç bizimlən iltifatın yoxdurur cananidən,
Deb imişsən "kuyduray könlün anın bir dağ ilən",
Hər neçük dağ olsa olsun, daği-hicran bulmasun.

Dostlar! Divanə qıldı ol pəripeykər mənə,
Şəhr içində eylədi Məcnun kimi əbtər mənə,
Axırələmr öldürür ol kipriyi xəncər mənə,
Qaşına qılğac sücud öldürdü ol kafər mənə,
Heç müsəlman yarı, ya rəb, namüsəlman bulmasun.

İştiaqi-hicr ilə buldu gəmi-aşiq vüsəl,
Çəkməyən hicran odun qılmaq nədir fikri-məhal?
Bəs çəkər mən möhnəti-eşq, ey büti-niku xısal,
Daği-hicran çəkməyən aşiq haçan tapqar vüsəl
Bəs nədəndir kim, derlər: daği-hicran bulmasun.

Bələ hökm etmiş məgər qismətdə ustadi-əzəl
Kim, səni məndən cüda qıldı süpehri-hədəməl,
Hicr əlindən cana yetdim, ey əcəl, rəhm eylə gəl,
Eşqida canım üqubətlər bilə al, ey əcəl,
Ta anın aşıqlıyı hər kimə asan bulmasun.

Olmadı ey dustlar, ta gül gülüstandan xılas,
Hər gez olmaz bülbülü-şurida olğandan xılas,
Eşqini tərək etmək istər cismi-üryandan xılas,
Nə sənəmdən vədəyi-vəslü nə hicrandan xılas,
Bu qara gündə ki, mən, mən, heç müsəlman bulmasun.

*

Olmuş idim dərdilə də kuyi-möhnət həmnəşin,
 Nagəhan əksidən oldu kövkəbi-bəxtim qərin,
 İltifat etti sənə ey Heydəri, ol nəzənin
 Dedi kim, can ver, dəxi öpgil əyağım toprağın,
 Ey Nəvai, tezraq ol kim, pəşiman bulmasun.

Girami¹

Ey dilbər, gülün qəbə vəslindən özgə müddəə
 Yoxdur mənə, sübhü məsa qıldı rəqib pur cəfə.
 Mən zəmi səndən cüda hicran odu canım əra,
 Dağı-fəraq, ey dilruba, əndak gözüm qıldı qara.
 Kim, göz qarasitək mənə mətlüb erir dağı-əcəl.²

*

Pəndim eşit, ey nəzənin, nə gül qalır, nə yasəmən,
 Eyləb əcəl, bir gün kəmin dartar başına tiği-kin.
 Nə vəch ilə bulmay həzin, axar gedər mə'teyn,
 Yüz ilə ömür olsun qərin bir dəm görər əhli-yəqin.
 Bəs nədir, ey xilvətnəşin, munca sənə tuli-əməl.

*

Sərxoş mey rəngin ilə, sər ta qədəm nərmən ilə,
 At səgrətib ayin ilə, həqdən qarşında çin ilə,

¹ Mə'lumdur ki, Girami təxəllüsü ilə yazan çox şairlər olmuşdur. Onlardan Girami Məhəmmədhüseyn bəy Türkmən, Girami Məhəmməd Səhvi oğlu Təbrizi, Girami Allahverdi bəy Türkmən, Girami Əbülqasim xan İsfəhani və başqalarını göstərmək olar. Təxmis azərbaycanca olduğundan və Azərb. EA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun materiallarında aşkarlandığından o, Girami Təbriziyə məxsus olduğu ehtimalı ilə istifadə edildi.

² Qəzəlin iki misrası buraxılmışdır. Əlyazmada ancaq üçüncü, altıncı, dördüncü, beşinci və yeddinci beytlər təzmin edilmişdir. Başqa müəlliflərin təxmislərində olduğu kimi beytlərin ardıcılığı pozulsa da, ümumiyyətlə uyğunsuzluqlar müşahidə edilsə də, təxmislərin mənbədə olduğu kimi verilməsi lazım görüldü.

Yolunda min təhsin ilə, qıldım dua amin ilə,
 Sən firqət istəb kin ilə, mən yer öpüb təmkin ilə,
 Qətl əhlinə təskin ilə qılmaq namaz erür hiyal.

*

Firqət şərari nagəhan yaxdı tənim, verməz aman,
 Qıldım bəsi ahü fəğan, məmlou olundu asıman,
 Dərdim nəçün eyləy nəhan eldən mənə bixanuman
 Hicrin odundan hər zaman əndak qoyar azürdə can,
 Kim sağınur bağı-cinan duzağa girsə filməsəl.
 Gülzar əra ol nuşləb bəzm eyləməyə rüzə şab,
 Əyyami-gül buldu səbəb, həmrəh nəçə alinəsəb,
 Vəhm eyləmə, çəkmə təəb, işrət Girami, qıl tələb,
 Vəslət zamanı büləcəb, saqi, qədəh tut ləb beləb
 Mütrib, düzəlt sovtü tərəb, utkar, Nəvai, bir qəzəl.

Nobəri Qara Əlivev¹

I

Tacı-əbruyi-xəmin peykanına yox dildə tab,
 Tiri-müjgandır edən ol yayından hər dəm şitab,
 Gül üzün xatırlayıb, çəkməz dilim ondan əzab,
 Qaşın ilə üzünü görək münəccim biniqab,
 Qövs bürcündən, dedi doğmuş cahana afitab.

*

Bir təbəssüm etmədi, qönçə dodağın gülmədi,
 Və'dəyi-vəslin sənə şəkkər lisanə gəlmədi,
 Zövqi-vəslin qəm tozun məhzun dilimdən silmədi,
 Bir təbin can aldı, amma ol birisi bilmədi,
 Bildi nəgəh, ol zaman düşdü araya şəkkərəb.

*

Qaşını çərxin mənə gördükdə tez düşər yola,
 İstədi gərdün qaşın tərkibi həm onda ola,
 Vərdişindən başı kiç, həbz-i-dimağ etsə nola,

¹ Bu təxmisləri Nobəri Mirzə Xəlil Yüzbaşovun Nəvai qəzəllərindən etdiyi tərcümə əsasında yazmışdır.

Qaşın ilə gər fələk bəhsi hilalından qıla,
Bir desə, xavər üzün ona verər iki cəvab.

Gülü gülbun iyləyib tutdum xəyalımda səni,
Həsrəti-rüxsarınla gəzdim sərəsər gülşəni,
Gülə şəbnəm tər verər, rüxsarına zülfün çəni,
Gül kimi üzündə tər ayırdı huşımdan məni,
Gərçi xəlqə huş üçün dayım müqəvvidir güləb.

Qətrə-qətrə tökdü göz rüxsarıma qanın dilin,
Öylə rüsva olmuşam biqeydlər açdı dilin,
Bir degil kim, bağlamaq mümkün ola ağzın elin,
Kim sirişkim gördü, mə'lum etdi eşqim hasilin,
Danə-danə eylə kim, el nəqdini eylər hesab.

Əşki-çəşmimdən tapıb gültək üzün nəşvü nūma,
Gətirincə bu gülü mən hasilə çəkdim cəfa,
Rənci-bir dehqan gərək alsın səmər, görsün səfa,
Bu çəmən həsrət suyula, dərd oduyla kuyiya
Pərvəriş tapmış necə, hər güldə var ab ilə tab.

Nola gər mən canımı qurban verərsəm canına,
Parə-parə doğrasan minnət olar qurbanına,
Yanmışam çün kim, sənin ey mahirü hicranına,
Çəkmisən dil parəsin ol sıxvəş müjganına,
Fikrə getmə sevgilim, nə şiş yanmış, nə kəbab.

Çəksə Nəbər hər qədər hicranından rəncü təəb,
Yansa gər ol ataşın rüxsarına hər ruzü şəb,
Canı sağdır, fikri kəc etmə əzizim, var səbəb,
Gər Nəvainin yanıq könlündə qandır, yox cəəb,
Pişməmiş qalır yalü üzrə düşüb yanmış kəbab.

¹ Bu beyt biza mə'lum olan başqa təbdil nüsxələrində, nə də ki "Ədəbiyyat məcmuəsi"ndə yoxdur. Bu beyt Nəvainin "Xəzay-i nül-maoniyy"nin I cildinə daxil olan, həmin təzmin olunan qəzəldə də yoxdur. Təxmis 8 beytdədirsə, qəzəl 7 beytdə verilmişdir.

II

Söyləsən kim, dərdimin dərmanı yox, sanmın cəəb,
Vəsl-i-naməqdurdur zahir qılan canımda təb,
Dərdimi izhar edən olsa ol maha bəədəb,
Yar ağır açmazsa halım sormağa tapdım mən səbəb,
Çox şirinlikdən yapışmış bir-biri üstə iki ləb.

Yada sal bu aşiqi-biçarəni, eylə savab,
Eyləyir öz bəs ki, dil şirin cəmalinə şitab,
Bisütuni ahü nalələ dağıdıb, qıllam xərab,
Dərd dağından məni Fərhad əgər qılsan xitab,
Canü dildən mən dəxi verəm sənə Şirin ləğəb.

Eşqdən divanədil seyrəngəhin hamun edib,
Qəmi-dildən dərdini bir novilən birun edib,
Ahi-atəşnaki-dilmiş dağları dağun edib,
Eşq yaxşı adəmi Fərhad, ya Məcnun edib,
Gər ola məşuqəsi onun tərsa, yaxud arəb.

Başım üzrə çizkündür dərdü məlalın fəvce-fəvce,
Könlüm olmuş möhnətü ənduhinə xilqətdə zövc,
Titrədir göz yaşını ah eylədikə ərsə ovc,
Şiddəti-tufanıdan zahir olan dəryada mövc,
İztirabından üzə canan sala çini-qazəb.

Nobəri, sən ol şah-i-xunabə kəmtər bir qulam,
Taətə gərdən qoyub qəddini qıl mənəndi-lam,
Qeyzincə xoşhal olub, qaytar o maha xoş kəlam,
Ey Nəvai, ol şah qılmaq gərəkdir ehtiram,
Sən bil əvvəl həddini, yaxşı rəəyət qıl ədəb.

III

Yaş ilə dolmuş gözü, dildə olan narıma bax,
Su ilə sünni olan könlümdə odlarıma bax,
Zərd olan hicrindən bu rəngi-rüxsarıma bax,

Çıxsa canım eyb qılma, cismi bimarım bax,
Yansa canım heyvət etmə, naləü zarım bax.

Ayrılıq qıldı mənə sənsiz vəsi dünyanı tənq,
Səbr ilə qəmdir edən məhzun olan könlümdə
Qətlimə xəncər qaşın, müjganların gözdən xədnə,
Sənsiz ər gülşəndə su qan olsa, güllər lələrəng,
Etmə ey gül, sən təəcüb, çeşmi-xunbarım bax.

Tə'nə daşından dilim ey mahru, cymən degül,
Haqqımız da çox olub, ellər içində qalü qül,
Sən inanma hər sözə ey dil, eşitsən bu qübül,
Ey deyən kim, görmədim əsla quru şax üzrə gül,
Hicr daşından dolan, bu cismi-əfkarım bax.

Çox nəsihətlər verir nəsəh mənə bəri-digər,
Eşqdən əl çək deyir vazeh söz ilə müxtəsər,
Mühənnə qıldım sözlərin, insafı yoxdurmu məgər?
Zülfini görək mən oldum kafər ey zahid, əgər
Etməsən bəvər, budur boynumda zünnar, etmə, bax.

Munca gəlmiş bəhri-dil, qəmdən əgilmişdir qaşım,
Qəmli gündə heyf ola kim, olmadı bir yoldaşım,
Bilmədi canan nələr hicranından çəkmiş başım,
Yerlə yeksan cəldi axir vücudum göz yaşım,
Yellə tufandan yıxılmış köhnə divarım bax.

Zahida, güş etmərəm yüz kəz nəsihət söyləsən,
Tə'nəli güftar ilə tənqidlərlə pilləsən,
Yarıdan əl çəkməyəm bu canıma hər neyləsən,
Tövbəmi sınımağına zahid, əgər şək cəyləsən,
Paralanmış paltarım, aşuftə dəstərimə bax.¹

Nobəri, xilqətdə mən dildarə dilbəst olmuşam,
Yarıma dil vermişəm, anıla həmdəst olmuşam,
Dəməni-imdadına lütfilə peyvəst olmuşam,
Mən bütün ömrü köhnə toxmun əkib məst olmuşam,
Ey Nəvai, puç olub ömrüm, səri-karım bax.

IV

Gül üzrə jaləvü şəbnəm üzün tabü tərindəndir,
Bu atəş isməti iltəü həyalar mücmərindəndir,
Çıxır ağzımdan od şəm'in ziyası çün sərimdəndir
Hərərət canıma odlu üzərən əxkərindəndir,
Onu xamuş edən mayeyi-dodağın kövsərindəndir.

Ağarmaz bu qara baxtım, götürmüş rəngi zülfündən,
Qaranlıq canıma olmuş, olub diltənq zülfündən,
Təlin bu tar könlümdə tutub ahın zülfündən,
Üzün sübhünə yol bulmaq sənəin şəbrəng zülfündən,
Bina quşundakı dürrü şəbəfruz əxtərindəndir.

Ləbindir rəngində gülgün misali-badəyi-həmra,
Siyahı gisular altında çeşmeyi-kövsərdir peyda,
Dodağın səlsəbilindən olur sirab dil guya,
Deyirlər hüsnünə heyvan olub canbəxşü ruhəfza,
Yəqin ol çeşmənin abi dodağın kövsərindəndir.

Dəgil uyğun dilim meyli şəhənşəh tac, təxtinə,
Sənə könül verən gündən geyinmiş eşq rəxtinə,
Həbibin nəqdi-can qoymuş vüsəlin kari-səxtinə,
Vüsəlin gecəsin tutmam bərabər heç sübh vaxtına,
Onu rövşən qılan billah, camalın ənvərindəndir.

Ayrmaq qeyri-mümkündür mənə ey yar, könlüdən,
Gözümdən dil duya bilməz sənəin ənzari-ruyindən,

¹ Nobəri həmin bəndin yanında onun aşağıda göstərilən bir başqa variantını da yazmışdır:

Mən dayandım eşqida mevgun ləbin bardağına,
Verməyəm dünyaları cananımın dırnağına,

Badəyi-lə'lin verib cananım öz müştəqına,
Şək qılсан zahida, sən tövbəmin sınımağına
Paralanmış paltarım, aşuftə dəstərimə bax.

Pərakəndə olub huşum o zülfi-müşkbuyından
Cahan əmlakını tutmuş lətafət ətri-ruyından
Yəqin bu daneyi-xali-siyahın ənbərindəndir.

Bənəfşə baş əyib hər yan, durub təzimlə bülbül,
Təvəvət birlə rüxsarın kimi xəndan olubdur gül,
Unutmaq belə ovqatı zəhi müşkül, zəhi müşkül,
Bahar əyyamı beş gündür, qənimət bil sən ey bülbül,
Dilində atəşin nəğmə, sənin gül mücmərinəndir.

Qəmi-dünyanı çəkməkdən gələr axir pəşimanlıq,
Fəna mülkündən öt, etmə əbəz yerdə Süleymanlıq
Fəsayi-səfidə vardır sənincün Nobəra,¹
Nəvai məndən nəzm ilə bu qədri qılma dürəşənlik²
Sözün mə'nasına zinət hədisin gövhərindəndir.

V

Bədr kamildir üzün, təkmil olub yaşın sənini,
İncəlib bir təzə ay, şəklin alıb qaşın sənini,
Lə'li lazımdır bərabər qılmağa daşın sənini,
Yox təəccüb sərvə enməzsə ağər başın sənini,
Çunki olmaz qəddi rənəliqda yoldaşın sənini.

Gözlərin məkri salıbdır könlümə rəncü təəb,
Əyri qaşın qətlimə hər dəm çəkər tiği-qəzəb,
Cümlə aşiq qətlinə aləmdə sənənsən müntəxəb,
Gizli-gizli fitnə tə'lim etməsə bəs nə səbəb,
Başını əymiş qulağın səmtinə qaşın sənini.

Surətin nəqşi-qəza nəqqaşın ey məh, ləng edib,
Necə çəksin arizi-gülnarını diltəng edib,
Fikri ilə sən'əti bu haqda xeyli cəng edib,
Abi-heyvan ilə əzdi lə'li, guya rəng edib,
Surət içrə ləblərə çatdıqda nəqqaşın sənini.

Tiri-müjganın olub canı dilə simin rəsas,
Eyləyib müjgan oxu bu zəxmi ondan iqtibas,
Kəmi-vəslin aşiqə göstərməyir bir vaxtı-xas,
Səngi-bərani-qəmindən başımı etməm xilas
Kim, səadət gövhəridir başıma daşın sənini.

Pəndinə eylə əməl əvvəlcə ey nəsəh özün,
Eşqdır bu aşiqə, bir doğru yol görsün gözün
İstəyirsən sən mənə söylə bu sözlərin yüzün,
Ol nəsəh ki, göstərmişdir mənə munca sözün,
Xatirimdə necə qalsın munca qılmaşın sənini.

Neyləyim həzmi-vüsala nail olmam bir gecə,
Ləzzəti-vəslin bilən lazımdı dünyadan keçə,
Ta tutub lə'li-ləbi-həmrəsindən cam içə,
Tab qılmaz səcda əhli bil yəqin ey muğbəcə,
Meykədə içrə düzəltmək həzm o başın sənini.

Nobəti, aşkim olub hər anı bir düşmən manə,
Zahir eylir dərdimi fəryadım ilə hər yanə,
Ah-zarındır verən hicran şəbi zəlmət ona,
Ey Nəvai, gizlədən bu həli düşməndir sənə,
Yaridan sarı üzün rəngini qan-yaşın sənini.

Mikayıl Seydi

I

Dələ! Bu deyri-kühən bulmuş idi rahi-übur,
Alıb ayağçı əlindən biləngə badəyi-nur,
İçib, ələmi çıxart qəlbədən olub məsrur,
Könül evinə qəmi qüssə seyliyindən nə qüsür
Ki, badə layı ilə qılmışam onu mə'mur.

Nə sehr eyləyibsən ey qaşı yay, gözə cadu,
Ki, belə tapdılar ülfət üzündə od ilə su,
Biri təmuğ odu guya, biri meyi-minu,

^{1,2} Bu iki misra pozulduğundan yaxşı oxunmur.

Birəvni mümkün iməs tirə eyləmək gəycü
Ki, salmış olğay ona cami-badə ləm'əsi nür.

*

Görüb üzünü, dayan zülfi-qirgün içrə,
Günəşi görgəli yox kimsə tirə tün içrə,
Məh kəmalındır, ya həlqeyi-cünun içrə,
Xoş ol meyi ki, iməstür səfavü ləvn içrə,
Təmuğ odu ilə cənnət suyuna ol məqdur.

*

Deməm bu su rəsavü tar dərdi-gülxənin, nə acəh,
Desəm bu od, yacutar qəm nəsimənin, nə acəh,
Desəm bu su, dağıdar qaycu mə'mənin, nə acəh,
Desəm bu od kül edər qüssə xirmənin, nə acəh,
Desəm bu su tüzətür fikr qəsrini, nə qüsür.

*

Desəm əhli-vərə' yazqurub fəğan qılmin,
Küdurət ilə məni bunca biiman qılmin,
Bu meyi-şəkən körümək başni rəvan qılmin,
Cahan qəmiyü üzüm badəsi guman qılmin
Ki, zahir əhlina bu mə'ni etdi boylə zühur.

*

Ol kəs ki, rahi-fəna qıldı, nə erür vəhdət,
Zəmanə içrə olub labəşi erür vəhdət,
Rahi-həqiqətə kim, mərdi pey erür vəhdət,
Və leyk əhli-həqiqətə mey erür vəhdət,
Qəm şibu kəsərət erür kim, qılır könülə xürr.

*

Olubdur əzəldən cami-mey müştəqi,
Səhəndərənə bulub eşq odunda kuymaqı,
Gözün həlasın alım, yaxşı ad qalır baqi,
Mənə bu mey ilə bir cam gətir, ey saqi
Ki, könlüm ol gəm əra bulmuş əsrü kup rəncür.

*

Amandı, Seydi, xərəbatə gər ayağ tutsan,
Özünü badeyi-vəhdətlə tərdəmağ tutsan,
Bu yolda atəşi-eşq ilə gər çirəq tutsan,
Mələmət əhlina ey piri-deyr, ayaq tutsan.

Bu nov qoyma Nəvaini bir yolu məstür.

II

Varıb ey badi-səbə, tut gülsəbalardan xəbər,
Sərvqəd, gülrux, səmənbu dilrəbalardan xəbər,
Ayit kim, tutmaz nədən bu binəvalardan xəbər,
Şah olan tutmaz məgər miskin gedələrdən xəbər,
Fəriğü azadə bilməz mübtəlalardan xəbər.

*

Hansı zalimdir ki, pozub çarədən biçərəni,
Hansı tiri-ahdır dəlməyəydi səngi-xarəni,
Hansı məlhəmdir yetişdirmiş bu dili-sədpərəni,
Hicr vadisində kim tapğay məni-avarəni,
Dəmbədəm sorğay məgər dərdu bələlərdən xəbər.

*

Dildi mələməl dolmuş ey məh, əsrəri-kuyida,
Təmə'dir ya atılar vengəh var ə'laləri kuyida,
Xuni-dildir cari gözlərdən axan cayi-kuyida,
Qonçətək qanlı könül kim, buldu ol ay kuyida,
Ey səbə, tut gahi-gahi ol arələrdən xəbər.

*

Dün yetib bir cami-ataşrəng yarımından mənə,
Kuydurub bir şey qomudur yoxu varımından mənə,
Böylə bulmuş lütf şamil şahsüvarımından mənə,
Çün xəbər yoxdur qarəğan ruzigarımından mənə,
Qayda tapqay mən gözü, qaşı qarələrdən xəbər.

*

Ari etdi tərbəlik xud nəngü namidən məni,
Yet vüsəl əyyami! Qurtar hicri-şamidən məni,
Var edə yox ağzının şirin kəlamindən məni,
Ol ki, məstü bixəbər der eşqi-camindən məni,
Guya kim, anqlamaydür pərsələrdən xəbər.

*

Eşq odudur qəlbi-aşiq içrə, axır qeyb iməs,
Zahidi-bizövq otvarında hərgiz tib iməs,
Seydiya, bər gir xərəbat içrə, zərqu rib iməs,
Tut Nəvai halından gahi xəbər kim, eyb iməs,

Hüseyn

Sərvi-noxizin gülüstan içrə zibalanmasın,
Açmasın qönçə niqabın, lələ həmrəlanmasın,
Açma ənbər kakilin sünbül mütərrəllənməsin¹
Qıl təkəllüm ey şəkərləb, tuti guyalənməsin,
Mürdələr qıl zində kim, İsa məsihalənməsin.

*

Arizin övraqına yazmış əzəldən zülcəlal,
Ol müqəvvəs taqi-əbru, şul müdəvvər xəttü xal,
Qıl təkəllüm ey şəkərləb, tutiyi-şirin məqal,
Yusif-i-sanisən ey məh, Yusifə göstər cəmal,
Ta ki, xublüq satmasın, hüsnünə əzalanmasın.

*

Bağa sarı ol pəri kim, əzmi-seyrin eyləmiş,
Gül xəcalətdən üzün bərg içrə pünhan eyləmiş,
Lələnin bağrını əmdən döpdolu qan eyləmiş,
Əlinə almış camı-mey, zülfün pərişan eyləmiş,
Onu bir yolluq görən bəs necə şeydalanmasın.

*

Ey mələk, xurşidi-hüsnün görməmiş hər giz zəval,
Belə kim bəhsü səadət, qeyr dövlət, pur kəmal,
Rəf qıl üzdən niqabın ey məhi-fərxündəfal,
Dəmə çıx, məh göstərib, hər guşədə şəkli-hilal,
Məhi-no şərməndə olsun, daxi peydalanmasın.

*

Əksi-ruxsarı cəhana salqıl ey şəm'i-çəkəl,
Cümlə xublar olsun hüsnün pərtəindən münfəsəl,
Astanasında Hüseynin çeşmi görə müttəsel,
Onda rüsvadur Nəvai, sən səzayi-məh, rəhm qel
Dəmbədəm ruxsarını göstər ki, rusvalanmasın...

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
Nəvai Nizami haqqında	9
Nəvai əsərləri əlyazmalarının Azərbaycanda yayılması məsələsinə dair	28
Əlişir Nəvai şe'rləri cümlərdə	33
Azərbaycan klassiklərinin əsərləri Nəvai kitabxanasında ..	50
Nəvai və XV-XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı	60
Kişvərinin Əlişir Nəvayiə münasibəti	94
Nəvai və Füzuli	105
Sadiqi Kitabdarın Nəvai ilə yaradıcılıq əlaqəsinə dair	153
Nəvai və XVIII-XIX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı	164
Nəvainin XVII-XIX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqəsinə şərtləndirən cəhətlər	186
XX əsrdə Azərbaycanda Nəvai irsinə münasibət	203
Nəvai irsinin Azərbaycanda öyrənilməsi tarixinə dair	204
XX əsr Azərbaycan şairlərinin Nəvai yaradıcılığı ilə əlaqələrinə dair	224
Əlavə	238

¹ "Rütubətlənməsin" deməkdir.

Cənnət Nağıyeva
“Azərbaycanda Nəvai”
Bakı - “Tural-Ə” Nəşriyyat-
Poliqrafiya Mərkəzi - 2001

NPM-in baş direktoru: **Asif RÜSTƏMLİ**

Yığılmağa verilmiş 02.07.2001.

Çapa imzalanmış 25.07.2001.

Kağızın formatı 84x108 1/32.

Həcmi 16.5 ç.v.

Tirajı 300 nüsxə.

Sifariş № 28

Qiyməti müqavilə ilə.

*Bakı, “Tural-Ə” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi,
Ə.Haqqverdiyev, 15. Tel: 39-49-17*

114-219571

